

Beşinci Bölüm

V. Tarımda Özelleştirme, Bağımlılaştırma, Yabancılaştırma ve Tasfiye Süreçleri

Dünya ekonomisinde 1970'lerin başından bu yana gittikçe derinleşen ve yaygınlaşan bir yapısal kriz yaşanıyor. Bu, esas olarak yoğun sermaye birikim rejiminin, başka bir deyişle Fordizmin krizidir. Özelleştirme ise işte bu krize çare ararken ortaya çıkmış bir çözüm.

Fordist sermaye birikim rejimi I. ve II. Paylaşım Savaşları arasındaki dönemde ABD'de ortaya çıktı ve II. Paylaşım Savaşı sonrasında gelişmiş kapitalist ülkelerde yaygınlaşarak, 1970'lerde de yeni sanayileşmiş ülkeleri etkisi altına alarak dünya ekonomisinde merkezi/belirleyici sermaye birikim rejimi haline geldi.

Fordist sermaye birikim sürecinin istikrarının sağlanması için, devlet kitle üretimini ve buna uygun toplumsal talebi düzenlemeye, iç pazarı denetlemeye çalıştı, ülkenin döviz değerini kontrol etti, doğrudan üreticilerin muhale-

fetini sistemin içinde tutarak kurumları ve düşünceleri yaşatmaya, desteklemeye çalıştı.

Bu işlevleri yerine getirebilmek için devletin bunlara uygun ekonomik araçlarının olması gerekir. “Refah devleti” olarak nitelenen yapılanma içindeki toplumsal hizmetler ve KİT’ler bu çerçevede değerlendirilebilir.

Fonlar borç piyasası yarattı

1970’lerin başında altın–dolar ilişkisine bağlı uluslararası para sistemi, Bretton Woods çöktü, sabit kur sistemi yerini dalgalı kur sistemine bıraktı.

Döviz fiyatlarının ülke ekonomilerinin görece hareketlerine göre dalgalanmaya başlamasıyla oluşan spekülasyon ortamında, döviz piyasaları küreselleşmeye başladılar. Aynı dönemde ortaya çıkan petrol krizinin etkisiyle oluşan ve Avrupa bankalarında biriken fonlar, değerlendirilmek için kendilerine pazar ararken az gelişmiş ülkelere yönelerek uluslararası bir borç piyasası yarattılar.

Bu sermaye hareketi, metropol ülkelerde yaşanan kârlılık ve üretkenlik krizinin etkisiyle kendine ucuz ve disiplinli işgücü arayan sanayi sermayesinin uluslararasılaşmasının hızlanmasıyla çakıştı.

Bu uluslararası borç piyasasında dolaşan mali sermaye, gelişmiş ülkelerin, IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların da etkisiyle, çokuluslu şirketlerin çevre ülkelerde, ucuz/disiplinli işgücü bölgelerine göçünü desteklemek için de kullanıldı. Bu ortamda uluslararası borç piyasası hızla büyümeye ve küreselleşmeye başladı.

Mali sermayenin küreselleşmesi

Dünya ekonomisinde banka sermayesi giderek büyüdü, metropol ülkelerde üretken yatırımların kârlılığı düşük olduğu için, mali sermaye spekülasyona sıkışarak genişledi ve sermaye hareketleri küreselleşmeye başladı. Bu küreselleşme süreci içinde, ekonomik büyümenin yavaşlamasına koşut olarak krediye talep arttıkça mali sermayenin gücü artacaktı.

Bu ortamda mali sermayesinin en önemli gereksinimi, sermaye dolaşımının önündeki engellerin kaldırılması, yabancı sermaye yatırımlarının kolaylaştırılması ve güvenli bir hale getirilmesiydi.

Bu nedenle mali sermayenin ve küreselleşmenin temsilci ve savunucuları, giderek daha çok, ulusal devletlerin ekonomi üzerindeki otoritesinin yerine piyasa otoritesinin geçmesini ve politik otoritenin, piyasa mantığına bağımlı olmasını istiyorlardı. Bu piyasa, küreselleşen bir piyasa olduğu için, iktidarı kurulacak olan da küresel bir piyasaydı.

“Yapısal uyum programları”yla yoksullaşma

1980’lerin başında borç krizi, genel yapısal krizin dünya ekonomisinde genelleştiğini ve az gelişmiş ülkeleri de pençesine aldığı gösteriyordu. Az gelişmiş ülkelerdeki dış borç ödeme zorunluluğu ve yabancı kaynak bulma

gereksinimi altında, IMF ve Dünya Bankası “yapısal uyum programları” çerçevesinde bir dışa açılma, dış dünyada rekabet etmek için işçi haklarına saldırı, iç kaynakları ihracatı ve yabancı sermaye girişini desteklemek için dışa yöneltme çabasıyla da bir yoksullaşma başladı.

Özetle, 1980’lerde sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin önündeki engellerin kaldırılması ve işçi hareketinin 1950’lerden bu yana elde ettiği kazanımların budanması için şiddetli bir saldırı başlamıştı.

Kısaca belirtmek gerekirse, küreselleşme sürecinin hızlandırılmasının tabanı özellikle 70’li yıllarda oluşturulmuş, 80’li yıllarda sermayenin uluslararasılaşması salt üretim sektöründe, mali sektörde de hızlanarak yeni boyutlar kazanmıştır.

90’lı yıllarda ise giderek artan sermaye fazlası, üretken alanlardaki tıkanıklıklar nedeniyle spekülasyon alanlarına kaymaya başlamıştır (S. Sönmez, 2001).

Özelleştirme: Küreselleşmede temel araç

Özelleştirme, 1950–70 döneminde gelişen ve dünya ekonomisinde yaygınlaşan sermaye birikim rejiminin, 1970’lerde başlayan krizine çare ararken ortaya çıkan bir politikadır. Serbestleşme, kuralsızlaştırma ve özelleştirme iktisadi–mali küreselleşmenin ana öğeleri ve araçları olup, çok kapsamlı ve karmaşık toplumsal ve siyasal etkiler doğurmaktadırlar.

Özelleştirme, küreselleşmenin temel araçlarından birisi olarak, uluslararası mali kuruluşların ve çokuluslu tekellerin öngördüğü “yapısal uyum programları” kapsamında gündeme getirilmiştir.

Sermaye hareketlerinin önündeki tüm engellerin kaldırılması eylemine bağlı olarak, devletin küçültülmesi, sosyal devletin ortadan kaldırılması ve kamusal denetimin yok edilmesine yönelik özelleştirme programları uygulamaya konmuştur (TMMOB 2001).

Özelleştirme devletin ulusal ekonomi üzerindeki denetimini azaltırken aynı zamanda yabancı, küresel mali sermayenin giriş–çıkışını kolaylaştırdığı ve hatta borçlanma gereği nedeniyle teşvik ettiği için, devlet politikalarını küresel sermayenin gereksinimlerine göre biçimlendirmeye zorlar ve devletin küresel mali sermaye karşısında görece bağımsızlığını azaltır. Genel olarak çalışanların örgütlerini zayıflatarak yaşam koşullarını ağırlaştırırken emperyalizmin ve uluslararası mali oligarşilerin iktidarını güçlendirir (Yıldızoğlu Nisan 1996).

Uygulamada, özelleştirmenin birtakım somut amaçlara yönelik olduğu görülmektedir. Bu amaçlar üç alt başlıkta toplanmaktadır: ekonomik, toplumsal ve siyasal. Ekonomik amaçların başında, serbest piyasa koşullarının yaygınlaştırılması gelmekte; buna ek olarak, kamu girişimlerinin devlet bütçesi

üzerindeki olumsuz etkilerinin giderilmesi ve sermaye piyasasının güçlendirilmesi de ekonomik amaçlar olarak sıralanmaktadır.

Toplumsal amaç, mülkiyetin geniş kitlelere yaygınlaştırılması yoluyla servet dağılımını daha dengeli bir duruma getirme biçiminde belirtilmektedir. Son olarak, özel mülkiyet anlayışının egemen kılınması ve “istenmeyen” siyasal eğilimlerin önlenmesi de özelleştirmenin siyasal amacını oluşturmaktadır (Kepenek, 1993).

ANAP’la başlatılan özelleştirme

24 Ocak 1980 Kararlarıyla başlatılan “istikrar ve uyum programları” ile birlikte ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutlarıyla Türkiye’nin gündemine giren özelleştirme, ülkenin somut gerçeklerinden hareketle geliştirilen bir araç değil, Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmiyle bütünleşmesini artırmak ve sermayenin sömürü olanaklarına yeni katkılar yapmak için getirilen bir çaredir ve 12 Eylül askeri rejimi eşliğinde gerçekleştirilebilmiştir.

Türkiye’de özelleştirmeye ilişkin ilk hazırlıklar 1983 sonrasında, ANAP iktidarlarıyla birlikte başlatıldı. KİT’lere ilişkin yasa gücündeki 233 sayılı kararnamenin çıkarılmasıyla özelleştirme yolu da açıldı.

Özelleştirmenin yol ve yöntemini hazırlamak için de yabancı danışmanlık şirketlerine çağrı yapıldı. Bu konudaki çalışmaların en kapsamlısı, 1985 sonunda hükümete verilen Morgan Guaranty Bank’ın “*Özelleştirme Ana Planı*”dır. Özelleştirme, bu plandaki önerilere bağlı kalınarak yürütülmüştür.

Tarımsal KİT’lerin özelleştirilme önceliği

Özelleştirme Ana Planı’nda tarımsal KİT’lerin satış öncelikleri şöyle belirlenmiştir:

- ✓ Birinci derecede öncelikli KİT’ler: YEMSAN, TİGEM
- ✓ İkinci sırada öncelikli KİT’ler: SEK, EBK, ORÜS, ÇAYKUR, TÜGSAŞ, TŞFAŞ
- ✓ Üçüncü sırada öncelikli KİT’ler: TMO, TZDK

Özelleştirme programına alınan tarımsal KİT’lerin özelleştirilme sıralamasında zamanla kimi değişiklikler yapılmıştır.

Ekonomik Önlemler Uygulama Planı

KİT’lerin özelleştirmelerine ilişkin ilk somut yasal düzenleme 28 Mayıs 1986’da yayımlanan 3291 sayılı yasadır. Yasaya göre KİT’in özelleştirilmesine Bakanlar Kurulu, bunlara bağlı müessese, bağlı ortaklık ve işletmelerin özelleştirilmesine de Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu yetkili olacaktır.

1994 yılında KİT’lerin özelleştirilmesi ya da kapatılmasını da öngören ve hangilerinin kapatılacağını da yer aldığı 5 Nisan’da ilan edilen “*Ekonomik Önlemler Uygulama Planı*” belli bir sürecin beklenen bir sıçraması oldu.

27 Kasım 1994'te yayımlanan 4046 sayılı yasa kamuya ait tüm mal ve varlıkların özelleştirilmesini getirdi. Bu yasa ile özelleştirmenin ideolojik ve sınıfsal; yine uluslararası mali kuruluşlara ne denli bağımlı olduğunu tüm nitelikleri ortaya kondu (Petrol-İş 1995).

Özelleştirmede temel amacın “*piyasa güçlerinin ekonomiyi harekete geçirmesine olarak verilmesi ve verimliliğin artırılması*” olarak açıklanmasına karşın, gerçek amaç, sermayeye birikim alanı yaratmak olarak ortaya çıkmıştır. Sermayenin kamuya karşı giriştiği ideolojik bir saldırı olarak kullanılan özelleştirmelerle KİT'lerin tasfiye edilmesinin ardından, serbestleştirme adı altında tarım kesimi uluslararası tarım/gıda tekellerine açılarak yok edilme sürecine girilmiştir.

Çizelge-V.1. Tarımsal Desteklemede İşlevleri Açısından KİT'ler ve Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri

Kuruluş(lar) ve İlgili Olduğu Ürün(ler)	Destekleme Alımı, Stok, Pazarlama	İlk İşleme, İleri Sınai Dönüştürme	Girdi Üretimi	Girdi Dağıtımı	Finansman Temini
KİT'LER					
TMO Hububat	+				
TEKEL					
Tütün	+	+			
TŞFAŞ Şekerpancarı	+	+	+		
ÇAYKUR Yaş çay yaprağı	+	+			
TİGEM Damızlık, Tohum			+		
TÜGSAŞ Kimyasal gübre			+	+	
TCZB Kredi					+
KOOPERATİFLER					
TSKB Fındık, Pamuk, vd.	+	+	+	+	
TKKMB Kredi				+	+
FONLAR					
DFİF					+

Kaynak: Oyan (2001)

5.1. Tütün ve Sigara Sanayiinde Özelleştirme (TEKEL)

Anadolu'da 17. yüzyıldan beri tütün yetiştirilmektedir. Osmanlı döneminde tütün üretimi genellikle yerli halklar, ticareti ise yabancılar tarafından yapılıyordu. Avrupa'da daha eskilere uzanan tütün tekeli, Osmanlı'da alım-satımın hızla arttığı 1871 yılında kuruldu. Tütün tekeline önceki sistem bandrol uygulamasına dayanıyordu. Bu tekelin ayrıcalığı daha sonra bir Rum bankere verildi. Ancak Kırım Savaşı'nın getirdiği ağır yük altında ezilen devlet, Avrupa'dan giderek ağırlaşan koşullarda borç alıp 1876'da iflasını ilan edince, borçların ödenmesi için 1881'de *Düyunu Umumiye* kuruldu ve tütün tekeli bu örgüte bırakıldı. *Düyunu Umumiye*, tütün tekeli 1884'te 30 yıl süreyle Avrupa sermayesinin kurduğu bir şirkete devretti. Kısaca *Reji* adıyla bilinen bu şirkette en büyük pay Fransızlara aitti.

Tütün tarımını düzenlemek ve vergilendirmek amacıyla kurulmuş olan Reji İdaresi, tütün üzerinde kesin söz sahibiydi. Reji tüzüğü uyarınca, tütün yetiştirmek isteyenlerin, her yıl izin almak üzere Reji yönetimine başvurmaları gerekiyordu. Reji, tütünün nitelik ve niceliğini hem hasat öncesi, hem de hasat sonrasında denetleme yetkisine sahipti. Ayrıca şirket, ihraç edileceklerin dışındaki tüm tütünü satın almayı kabul etmişti. Fiyatları Reji belirlerdi; ancak anlaşmazlık çıktığında, yetiştiricinin tütününü başkasına satma hakkı vardı. Ne var ki köylünün tütününü tüccara satması olanak dışıydı. Çünkü Reji memurları üreticiye avans vererek, tütünü daha tarladayken satın alıyordu. Tütünü kendi saptadığı fiyatlarla alan, işleyen ve satan Reji, ürün alım fiyatlarını çok düşük, satış fiyatlarını ise oldukça yüksek tutuyordu (Örneğin 1913'te Reji, tütünü 10 kuruştan alıyor ve 35 kuruştan satıyordu). Bu fark, doğal olarak kaçak tütün ticaretini körüklemiştir. Reji yönetimi kaçakçılığı önlemek için hazırladığı tasarının hükümetçe yasa haline getirilmesini sağlamış, sonra bu amaçla –Doğan Avcıoğlu'nun deyişiyle– bir tür jandarma örgütü kurmuştur. Reji kolcuları ile kaçakçılar arasındaki çatışmalarda binlerce insan ölmüştür. Kimi raporlara göre, 42 yıllık Reji yönetimi boyunca bu çatışmalarda kaçakçı, kolcu ve devlet görevlilerinden ölenlerin sayısı 20 bin dolayındadır (Birdal 1986).

1913'te ayrıcalık süresi para sıkıntısı içinde tutulan hükümet tarafından 15 yıl daha uzatılan Reji, tütün üretilen hemen her yerde (Batı Anadolu, Çukurova, Karadeniz vd.) örgütlenmiş, sigara yapımı ve tütün ihracından büyük paralar kazanmıştır. Örneğin 1890'da Reji'nin Çukurova'dan sağladığı tütün geliri yaklaşık olarak 900 bin franktı (Varlık, 1977). Batı Anadolu'da sağladığı gelir ise çok daha büyük boyutlardaydı. 1890'da Reji'nin bu bölgeden sağladığı gelir 36 milyon franka ulaşmıştı. 1891'de İzmir'den yapılan tütün ihracatı ise 1,5 milyon frank dolayındaydı (Varlık 1976).

Reji İdaresi, 1884'te biri İstanbul öbürü İzmir'de olmak üzere 2 fabrika

kurdu; üretim arttıkça da fabrikalarını genişletti. 19. yüzyılın sonlarına doğru daha küçük ölçekte olmak üzere Samsun, Adana, Şam ve Halep'te birer fabrika açtı. Ancak Reji'nin çalışmaya başlamasıyla 300'e yakın tütün atölyesi kapanmak zorunda kaldı, yüzlerce Osmanlı girişimcisi büyük zararlara uğradı.

Cumhuriyet'in kuruluşundan önce, 17 Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde Reji'nin tekelci durumundan yararlanarak gerek çiftçi, gerekse tüketicileri sömürdüğü; devlete ödediği payın çok düşük olduğu belirtilmiş, şirkete verilen ayrıcalığın ortadan kaldırılması istenmişti. Birkaç ay sonra, Reji İdaresi bu esaslara göre 4 milyon liraya satın alınmış ve çıkarılan bir kanunla 1925 mali yılı boyunca hükümete verilen yetkiye göre, iç tüketimle ilgili tütün alımı, işletilmesi, tütün-sigara imali ve satılmasından sorumlu bir Geçici Tütün İdaresi kurulmuştur. Hükümete bu kanunla verilen yetki çıkarılan yeni bir kanunla 1930 mali yılı sonuna dek uzatılmıştır. Bu kanunla verilen yetkinin sona erdiği 1930 yılında, 1701 sayılı Tütün İnhisarı Kanunu çıkarılmış; bu kanuna göre, ticari amaçla tütün ve tömbeki satın almak, işlemek, sigara ve diğer tütün mamulleri yaparak ambalajlamak; işlenmiş tütün, tütün mamulleri ve sigara kâğıdı ithal etmek ve tüm bunları yurt içinde satmak devlet tekeline geçmiştir. Özel kişilere, devletin denetimi altında ve ihracat koşuluyla tütün ticareti yapmak hakkı verilmiştir. Meclisteki tartışmalar sonucu, Maliye Bakanının belirleyeceği koşullara uygun olarak ve yalnızca ihracat amacıyla özel kişilerce fabrika kurulmasına olanak tanıyan bir hüküm, kanun metnine eklenmiştir (Boratav 1974).

1939 yılında çıkarılan 3437 sayılı Tütün ve Tütün İnhisarları Kanunu ile 1701 sayılı Kanunun tütün tekeli düzenleyen kimi hükümleri yumuşatılmıştır. Bu yasaya göre sigara kâğıdı, TEKEL'in denetimi altında özel sektör tarafından imal edilebilmekte, yaprak tütün ticareti TEKEL İdaresinin denetimi altında serbest bırakılmakta, 1701 sayılı kanunda varolan, bu ticaretin ihracat amacıyla yapılması kısıtı kaldırılmaktadır. 3437 sayılı Kanun, 1969 yılında yeni yasanın yürürlüğe girmesine değin geçen yaklaşık 30 yıllık dönemde Türkiye'de tütün ekimini düzenleyen temel yasa niteliğindedir.

3437 sayılı Kanunun üretimin düzenlenmesi konusunda yetersiz kaldığı görüşünden hareketle 30 Mayıs 1969'da yürürlüğe giren 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu, Türkiye'nin tütün üretim politikasına ilişkin yeni hükümler getirmiş ve birtakım yeni yürütme organlarının oluşturulmasını öngörmüştür. Yasa, tütün ekim alanlarının belirlenmesinden ihracına ya da tütün mamulleri üretimine değin geçen süreç içinde her aşamayı yeniden düzenlemektedir. 1177 sayılı Kanuna göre, tütün üretiminin ekonomik koşullara göre düzenlenmesi için üretim miktarları belirli oranlarda kısıtlanabilecek, hastalık ve zararlıların tahribatı nedeniyle ürünü bozulan alanlarda ekim geçici olarak yasaklanabilecek, iç ve dış pazarın gereksinimlerine göre üretilecek tütün çeşitleri değiştirilebilecek, ekim istemleri ekicinin bildirim-

ne ve ilgili muhtarın onayına bağlanacak, üretilen tütünlerin alım satımının yapılacağı merkezler kurulacaktır. Bu kanun ile ayrıca tütün politikasını sap-tamak, düzenlemek ve tütüncülükle ilgili çalışmalarda eşgüdümü sağlamak amacıyla Bakanlıklararası Tütün Kurulu ve Milli Tütün Komitesi gibi organ-lar oluşturulmaktadır (Ceylan 1995).

Temel etkinlik alanı tütün, tütün mamulleri, alkollü içki, tuz ve kibrit gibi sektörlerde üretim ve pazarlama hizmetleri olan TEKEL, 1941 yılında ku-rulmuş, 19 Ekim 1983 Tarih ve 2929 sayılı yasa ile Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü adıyla kamu iktisadi kuruluşu (KİK) haline getirilmiştir.

TEKEL, devlet adına ve hesabına destekleme yaprak tütün alımları yapa-rak ve sigara sanayiinin gereksinimi ile birlikte destekleme tütün alımlarında bulunarak piyasada düzenleyici rol oynamıştır. Devlet adına ve hesabına ekicilerden satın alınan tütünlerin satışına ve ihracına değin bakım, işleme vb. gibi hizmetleri yürütmek görevi de Bakanlar Kurulu'nca TEKEL'e ve-rilmiştir. Bunun yanı sıra tütün üretim ve ticaretinin düzenlenmesi, izlenmesi ve denetlenmesi; şarap üretiminin izlenmesi, piyasaya sunulan şarapların denetimi, etkinlik alanına giren konularda ithalat yapma ve ithalatta denetle-yici ve düzenleyici olma, tek el konusuna giren maddeler açısından kaçakçı-lığın önlenmesi ve izlenmesi gibi görevleri de bulunmaktadır (Tek Gıda-İş 1998).

TEKEL tütün ve tütün mamulleri, alkollü içki, tuz ve kibrit gibi sektörler-deki sınaî ve ticari etkinliklerini, bünyesinde kurulu bulunan 5 Müessese Müdürlüğü (Yaprak Tütün İşleme ve Ticareti, Sigara Sanayii İşletmeleri, Alkollü İçkiler Sanayii, Pazarlama ve Dağıtım, Tuz) eliyle yürütmüştür. Özeleştirmeler öncesi bünyesinde 28 yaprak tütün işletmesi, 7 sigara fabrikası, 28 alkollü içki üreten fabrika ve imalathane, 20 tuz işletmesi bulunmaktaydı.

TEKEL'in Cumhuriyet döneminde ilk önemli sigara üretim tesisi 1969 yı-lında üretime geçen İstanbul/Maltepe Sigara Fabrikasıdır. Daha sonra Tokat Sigara Fabrikası (1984) ve son olarak Samsun/Balıca Sigara Fabrikası (1977) devreye girmiştir. TEKEL bir yandan yeni tesisleri devreye sokarken öte yandan varolan tesislerin teknolojilerini ve makine-teçhizatını yenilemiş-tir. TEKEL sigara fabrikalarından Adana 1976, Malatya 1978 ve İstan-bul/Maltepe Sigara Fabrikası ise 1993 yılında yenilenmiştir.

1983 yılında Bitlis'te hisselerinin çoğunluğu Rothmans şirketine, azınlık hisseleri ise Bitlis'teki girişimcilere ait, yapacağı üretimi ihraç etmek koşu-luyla, Bitlis Entegre Tütün Sanayii (BEST) kurulmuştur. 1988'de Roth-mans'ın BEST AŞ'deki hisselerinin %25'ini TEKEL satın alarak bu şirkete ortak olmuştur. Kuruluşundan itibaren bir süre, Türkiye'den yurtdışına yap-rak tütün gönderilmek ve burada başka tütünlerle harmanlanarak kıyılan tü-tün Bitlis'e getirilerek imal edilen BEST markalı, harmanlı sigara yurt içi

piyasada satılmıştır. BEST 1997 yılında üretim tesislerini TEKEL'e satarak etkinliğine son vermiştir.

1960'lı yıllara değin TEKEL yalnızca filtresiz sigara üretmiş, 1958'den itibaren filtreli sigara üretimine başlamış, piyasada oluşan talep nedeniyle filtreli sigara üretimi hızla artarken filtresiz sigara üretimi azalmıştır.

TEKEL, 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu gereğince, bu yasanın tütün tekeli oluşturulan ve düzenleyen maddelerinin yürürlükten kaldırıldığı 1986 yılına değin, sektörde tek üretici kuruluş olma durumunu korumuştur.

Dünyada başlıca pazar olanağı sağlayan tütün türleri Amerikan tipi denilen Burley, İngiliz ya da Anglo-Sakson tipi denilen Virginia ve Türk tütünü olarak da bilinen şark tipi (oriental) tütünlerdir. Bu üç tipten ikisi birlikte oriental tip tütüne karşı yıllarca amansız bir savaş vermiştir. II. Paylaşım Savaşına dek Avrupa ülkelerinde tüketilen sigaraların %90'ı oriental tütünden üretiliyordu. Savaş yıllarında ABD kendi askerlerine gönderdiği Burley ve Virginia tütünlerinin ağırlıklı olduğu sigaralarla ilk alışkanlığı başlattı. Savaşın ardından da birçok Avrupa ülkesine bilinçli bir uygulama ile çok ucuza ya da bedava tütün ve sigara vererek alışkanlığı yaygınlaştırdı. Örneğin Marlboro iki yıl süreyle Almanya'ya bedava olarak verildi. Bu süreçte 1980'li yılların ortalarında Avrupa'da tüketilen sigaralardaki oriental tütün payı %10-12'lere dek indi. 1979 yılı sonunda dünya tütün üretimi içinde Burley ve Virginia'nın payı %55'e yükselirken, oriental tip tütünün payı %15 dolayına düşmüştü (Koçak 1986a).

O yıllarda dünya sigara pazarına egemen olan çokuluslu tekellerin başlıcaları Philip Morris, R. J. Reynolds, Rothmans ve British American Tobacco (BAT) idi. Resmi olarak giremedikleri dört ülke (İtalya, Fransa, Avusturya ve Türkiye) kalmıştı. 1974 yılından sonra Türkiye dışındaki diğer üç ülkeye sigara girişi olanaklı hale gelmişti. 1984 yılına değin yabancı sigaranın girişine resmen izin verilmeyen tek ülke Türkiye idi.

Ancak Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'nün sigara karşıtı kampanyaları ve kamuoyunun bilinçlenmesiyle sigara tüketimi özellikle ABD ve Avrupa'da sürekli bir azalış eğilimi gösteriyordu. Örneğin Hollanda ve İngiltere'de sigara tüketimi %10 dolaylarında azalmıştı. Yalnızca ABD'nin ihracatı 1980-84 döneminde %30 düşmüştü. Dünya genelinde %1,6'lık hızla artan sigara tüketimi Türkiye'de %5,8'lik bir hızla artıyordu ve sigara tüketimi 100 bin tona ulaşmıştı. Kısacası Türkiye ABD sigara tekelleri için cazip bir pazardı. Öncelikle geriye dönüşü olmayan kokulu, aromalı Amerikan harmanlı sigara içme alışkanlığının yaygınlaştırılması gerekiyordu. Piyasa uygun duruma getirilmeden yapılacak yatırımlar verimli olamazdı. 1970'li yıllarda Türkiye'ye ABD sigara tekellerinin ürettiği Marlboro, Pall Mall, Kent vd. sigaralardan yılda 200 milyon paket kaçak yollardan sokuluyor ve satılıyordu. Bu sigaralar dünya piyasasının büyük bir bölümüne egemen olan ve birbiri ile

mücadele eden çokuluslu sigara tekellerinin geleceğe yönelik programları doğrultusunda pazar oluşturmalarının ilk aşamasıydı (Koçak 1986a). Bu tekellerle Türkiye'deki işbirlikçileri arasında (Örneğin Rothmans–Koç, Philip Morris–Sabancı, BAT–Enka, R.J. Reynolds–Anadolu ve Tekfen) arasında anlaşmalar yapılmıştı. Ancak o günlerde Türkiye'deki toplumsal mücadelenin yoğunluğu, bu anlaşmaların hayata geçmesine engel oluyordu.

12 Eylül askeri darbesinin ardından çokuluslu tütün tekelleri ve yerli işbirlikçileri çalışmalarına hız verdiler. Artık önlerinde toplumsal mücadele gibi bir engel de bırakılmamıştı; meydan Philip Morris'e, R.J. Reynolds'a, Rothmans'a, BAT'a kalmıştı. Giremedikleri tek ülke olan Türkiye pazarının ele geçirilmesi, teknokratların olumsuz görüşlerine karşın Ağustos 1984'te gerçekleşti; Amerikan harmanlı sigaraların TEKEL tarafından ithaline izin verildi. Böylelikle Virginia ve Burley tipi tütünlardan yapılan sigaraların alışkanlığı –devlet eliyle– yaygınlaştırılacak ve ileride kurulacak fabrikaların pazarı oluşturulacaktı.

Türkiye'de 1985 yılında sigara tüketimi 106 bin tondu. Aynı yıl TEKEL piyasaya 62 bin ton sigara sunmuş, geri kalanı ise yabancı sigara ile karşılanmıştı. Resmi alımlarla getirilen 5 bin tondu ve 30–32 bin tonu kaçak yollardan girmişti. Sigara içicileri bu yolla yabancı sigaraların tüketimine hızla alıştırılıyordu (Birdal 1986).

1980 sonrası tütün üretim ve sanayiinde özel sektöre sınırlı ölçüde yer veren 1177 sayılı Kanunun değiştirilmesi için çokuluslu tütün tekelleri ve yerli ortakları tarafından yapılan baskılar ilk ifadesini V. BYKP'de tütün politikasının değiştirilmesine yönelik çabalarda buldu. Plan “*Sigarada tütün tekelinin ortadan kaldırılmasını ve yeni tip tütünlerin üretiminin bir program çerçevesinde gerçekleştirilmesini*” öngörüyordu. Ancak bu niyetin gerçekleştirilmesine yönelik ilk adımların atılması için iki yıl geçmesi gerekti.

Özal iktidarı Haziran 1986'da “*muhalefete karamboldan gol atarak*” çıkardığı 3291 sayılı yasa ile 1177 sayılı yasanın “*Ülke içinde tüketim amacıyla tütün ve tütün mamulleri üretimi devlet tekeli altındadır*” hükmünü içeren 38. maddesini yürürlükten kaldırdı. Yeni düzenleme ile yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilerin yurt içinde tütün mamulleri üretmeleri TEKEL ile ortaklık kurulması yoluyla olanaklı hale getirildi. Aslında iktidar golü –bilinçli bir biçimde– Türkiye'nin kalesine atmıştı.

Tütünde devlet tekelinin kaldırılması, 12 Eylül darbesi sonrasında Türkiye tarımında uygulanan politikanın bir parçası ve devamıydı. Amaç; Türkiye tarımının tüm alanlarında olduğu gibi, tütün alanında da, bağımsız küçük aile işletmeciliğinin tasfiye edilerek, tütünün üretiminden pazarlamasına değin tüm sürecin çokuluslu tekelin denetimi altına sokulmasıydı.

TEKEL, yalnız filtreli sigara iç satışından –cari döviz kuruyla yapılan hesaplamalara göre– Hazineye 1982 yılında 870, 1983 yılında 720 milyon do-

lar katkı yapmıştı. 1982 yılında tütün ihracatından sağlanan döviz girdisi 348, 1983 yılında ise 238 milyon dolardı. Yani gerek iç, gerekse dışarıdan sağlanan gelir önemli rakamlara ulaşmıştı. Bu katkı TEKEL'in tüm başarısızlıklarına, siyasal iktidarın ülke çıkarlarına aykırı politikalarına, yaratılan değerın tütün tüccarlarına ve çokuluslu sigara tekellerine aktarılması uğruna yapılmış, kalitesiz tütün ve sigara üretimiyle kamuoyu oluşturmak pahasına gerçekleşmişti. Sonunda bununla da yetinilmeyip, hızla gelişen iç pazar bir gecede çokuluslu sigara tekellerinin isteklerine ve sömürüsüne teslim edilmiştir (Birdal 1986).

1986'da tütünde devlet tekeli kaldırıldı, kısa sürede devlet TEKEL'inin yerini uluslararası sigara tekelleri almaya başladı. Böylece devlet eliyle sigara içim beğenisi değiştirilerek Virginia ve Burley tütünlerine bağımlılık yerleştirildi, oriental tütün sürgüne gönderildi. 1990'da ithal edilen sigaranın %87'sini Philip Morris tarafından üretilen markalar oluşturuyordu. Bu arada Philip Morris 1990'da Sabancı Holding ile Philsa'yı kurdu (TÜRTAV 1993).

1988'de çıkarılan bir kararname ile Virginia ve Burley tipi tütünde ithalat yasağı kaldırıldı. Tüketicilerin tercihinin Amerikan harmanlı sigaralara kayması, TEKEL'i de bu yapıda sigaralar üretmeye yöneltti ve Aralık 1988'de harmanında %85 Virginia ve Burley, %15'te oriental tütün bulunan TEKEL 2000 sigarası piyasaya verildi. Bu sigaranın çıkarılışını yetkililer kendilerinin başarısı olarak göstermeye çalışıyorlardı, ancak ABD'de yayımlanan Tobacco International dergisinin 15 Mart 1992 tarihli sayısında Türkiye üzerinde planlanan oyunlar ayrıntılarıyla anlatıldı. Dergide Amerikan tütün üreticilerinin birliği olan ve etkili olduğu ülkelerde Amerikan harmanlı sigara üretimini yaygınlaştırmak amacıyla çalışmalar yapan Tobacco Associates'in Başkanı, 60 milyonun üstünde insanın yaşadığı ve her yıl 600 milyon dolarlık tütün ihraç edebilen Türkiye'nin kısa süre içinde nasıl ABD'nin tütün pazarı haline geldiğini açıklıyordu. Birliğin Başkanına göre; Türkiye'ye kendi makine ve çalışanı ile kendi Amerikan harmanlı sigaralarını üretebilmesine yardımcı olmak üzere gitmişlerdi. İki buçuk yıllık sıkı bir çalışma sonucu, dünyadaki başka sigaralara oranla en çok Amerikan tütünü içeren sigara olan TEKEL 2000 doğmuş ve böylece Türkiye, ABD'den en çok tütün ithalatı yapan ülkelere biri durumuna gelmişti. Yazıda ayrıca Amerikan harmanlı sigara üretimini gerçekleştirmek için gittikleri ülkelerde, uzmanlığı olan değişik insanlarla kişisel yakınlık sağlayan bir sistem geliştirdikleri belirtiliyordu (Usumi 1999).

1991 yılına gelindiğinde yurtiçinde tütün ve mamulleri üretimiyle ilgili son kısıtlamalar da yürürlükten kaldırıldı. 3 Mayıs 1991'de yürürlüğe giren kararname ile yerli ve yabancı özel ve tüzel kişilerin, TEKEL'in katılımı olmaksızın tütün mamulleri üretmelerine izin verildi. Kararnameye göre;

tütün mamulleri üreten şirketlerin 2 bin ton/yıl fiili üretim rakamına ulaştıkları taktirde üretmiş oldukları mamullerin fiyatlandırma ve satışı serbest bırakıldı. Yurtiçi imalatçılar tarafından üretilen sigaraların marka bazında fiili üretiminin 2 bin ton/yıla ulaşması halinde söz konusu markaların ithalatı, fiyatlandırması, dağıtım ve satışı da serbest bırakıldı.

Bu karar Türkiye tütünçülüğü açısından 130 yıllık bir uygulamanın sonu oldu. 1862 yılından beri Türkiye tütünçülüğünde uygulanan devlet tekeli 1991 yılında sona ermiş oldu.

Tütün mamullerinin üretim–dağıtım ve satışında devlet tekelinin kaldırılmasından ve yerli–yabancı sermayenin TEKEL ile ortaklık kurarak tütün mamulleri üretmelerinin olanaklı hale getirilmesinden (1986) ve özellikle TEKEL’in katılımı olmaksızın tütün mamulleri üretimine izin verilmesinden (1991) sonra, çokuluslu sigara tekellerinden bazıları Türkiye’de sigara üretmek üzere yatırıma yöneldiler. Bu doğrultuda yatırıma başlayan Philip Morris–Sabancı Holding ortaklığı tarafından kurulan Philsa sigara fabrikası 1992’de Torbalı’da, R. J. Reynolds’un sigara fabrikası ise 1993’te yine Torbalı’da üretime geçtiler. 1995 verilerine göre, Türkiye’de tütün ve tütün mamulleri sanayiinde etkinlik gösteren 21 adet tesis bulunuyordu. Bu tesislerin 14’ü özel sektöre, 7’si kamuya aitti.

Türkiye’de sigara ithalatına izin verilen 1984 yılında 28 milyon dolarla başlayan ithalat 1990’da 300 milyon dolara yaklaştı. 1995’te tütün ve sigara ithalatı için ödenen tutar 350 milyon doları aşmıştı. 1996 yılında tütün ihracatı 170 bin ton, ithalat ise 34 bin tondur. Ancak daha çarpıcı olan fiyatlardır. Yerli tütünün kg’si 3–4 dolara ihraç edilirken, Amerikan tipi tütünler 7–8 dolardan ithal edilmişti. Yabancı sermaye ülkeye yerleşip güçlendikçe, yerli ihracatçılar da piyasadan silinmeye başladı. Ege ekici tütün piyasasında tütün alıp ihraç eden şirket sayısı 1980–95 döneminde 48’den 19’ya düştü. Bu 19 şirketten 7’si yabancı sermayeli şirketlerdi (Usumi 1999).

Böylece 10 yıldır uygulanan yanlış politikaların sonucu, 1990’lı yılların ortalarında TEKEL’in elinde geçmiş yıllardan kalma 650 bin ton tütün stoku oluştu. Bunun 100 bin tonu 1994’te yakılarak imha edildi.

1984’te sigara ithalatına izin verilmesi; 1994’te ise sigara imalatı, ithali, dağıtımı ve satışı üzerindeki devlet tekelinin tümüyle kaldırılmasıyla birlikte, yerli tütünden üretilen sigaraların pazar payı görece olarak düştü, buna karşılık Amerikan harmanlı sigaraların pazar payı ise hızla arttı. Ulusal pazarda yabancı tütün tüketim alışkanlığının ve yayılmacılığının ne denli hızla geliştiği *Çizelge–V.2*’de görülmektedir. Aynı zamanda sigara içme alışkanlığının da ne denli hızla arttığı yine bu verilerle ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de sigara satışları 1980–85 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde hemen hemen hiç değişmezken, pazara yabancı markaların girmesiyle birlikte tüketim eğiliminin bir sonraki beş yılda %21 oranında arttığını, 1999 yılına gelindiğinde ise

1985 yılına oranla satışların %81 oranında arttığını görüyoruz. 1985 yılından itibaren yabancı harmanlı sigaralar pazarda müthiş bir gelişme temposu yakalamışlardır. 1985–99 yılları arasındaki 15 yıllık süreç içinde 18 katın üzerinde bir artış söz konusudur. Bu rakamların içinde TEKEL'in ürettiği Amerikan harmanlı sigaralar da bulunmaktadır. Ancak, TEKEL bile üretmiş olsa, ülkedeki tüketici eğiliminin Amerikan harmanlı sigaralara kaydırılmış olmasının yerli tütüncülüğe etkileri sürekli olarak farklı bir tartışma konusu olarak kalacaktır.

Bu aşamada konumuz TEKEL olduğuna göre toplam sigara satışları içinde gerek yerli gerekse harmanlı sigara olarak TEKEL'in pazar payı ayrıca ele alınmalıdır. Özel şirketler son 10 yılda satışlarını yaklaşık 3 kat artırmışlardır (*Çizelge-V.2*). 1995 yılında %82,4 olan TEKEL'in pazar payının 2005 yılı itibariyle %38,4'e düştüğü görülmektedir. (*Çizelge-V.3*). Yani son 10 yılda TEKEL yaklaşık %40'lık bir pazar kaybına uğramıştır.

Çizelge-V.4'te görüldüğü gibi, 2005 yılı itibariyle toplam sigara satışları içindeki payı %42'ye yükselen Philsa pazar hâkimiyetini ele geçirmiştir. Philsa'yı sırasıyla TEKEL (%38,4), Japan Tobacco (%8,5), BAT (%7,9) ve European Tobacco (%2,5) izlemektedir.

Çizelge-V.2. TEKEL ve Özel Sektörün Sigara Satışındaki Payları (Milyar Adet)

Yıl	TEKEL Oriental	TEKEL Blend	TEKEL Toplam	Özel Şirketler*	Blend Toplam	Genel Toplam
1989	61.1	1.5	62.6	11.8	13.4	74.5
1990	57.3	4.4	61.7	15.6	20.1	77.3
1995	55.8	22.7	78.4	16.7	39.3	95.1
1996	50.3	25.0	75.2	23.4	48.4	98.7
1997	48.9	22.3	71.3	29.8	52.2	101.1
1998	43.3	31.5	74.9	33.7	65.3	108.6
1999	42.7	37.7	80.4	34.1	71.8	114.5
2000	42.4	35.6	78.0	33.7	69.3	111.7
2001	42.7	34.2	76.9	34.9	69.1	111.7
2002	37.2	29.8	67.0	45.0	74.8	112.0
2003	31.8	28.6	60.4	47.8	79.6	108.2
2004	25.2	26.2	51.3	57.6	83.8	108.9
2005	17.7	23.5	41.2	65.6	89.1	106.8

* 1989 ve 1990 verileri ithal ürünlere aittir.

Kaynak: TEKEL, Tütün Ekspertleri Derneği

Çizelge-V.3. TEKEL ve Özel Sektörün Sigara Satışındaki Payları (%)

Yıl	TEKEL Oriental	TEKEL Blend	TEKEL Toplam	Özel Şirketler*	Blend Toplam	Genel Toplam
1989	82,0	2,1	84,1	15,9	18,0	100,0
1990	74,0	5,7	79,8	20,2	26,0	100,0
1995	58,6	23,8	82,5	17,5	41,3	100,0
1996	51,0	25,3	76,3	23,7	49,0	100,0
1997	48,4	22,1	70,5	29,5	51,6	100,0
1998	40,0	29,0	69,0	31,0	60,0	100,0
1999	37,3	32,9	70,2	29,8	62,6	100,0
2000	38,0	31,9	69,8	30,2	62,0	100,0
2001	38,2	30,6	68,8	31,2	61,8	100,0
2002	33,2	26,6	59,8	40,2	66,8	100,0
2003	29,4	26,4	55,8	44,2	70,6	100,0
2004	23,1	24,1	47,1	52,9	77,0	100,0
2005	16,6	22,0	38,6	61,4	83,4	100,0

* 1989 ve 1990 yılları ithal ürün miktarını göstermektedir.

Kaynak: Çizelge-V.2'den hesaplanmıştır.

Çizelge-V.4. TEKEL Sigara Pazarındaki Payını (%) Nasıl Kaybediyor?

Yıl	TEKEL	PHILSA	JTI	BAT	European	Toplam*
1993	85,0	13,0	0,8	–	–	85,0
1994	88,0	10,0	1,8	–	–	90,4
1995	82,4	14,7	2,9	–	–	95,1
1996	76,3	19,2	4,4	–	–	98,7
1997	70,4	23,4	6,2	–	–	101,1
1998	69,0	23,5	7,5	–	–	108,6
1999	70,2	22,7	7,1	–	–	114,5
2000	69,8	22,9	7,3	–	–	111,7
2001	68,8	21,3	9,9	–	–	111,7
2002	59,8	27,4	11,5	0,1	–	112,0
2003	55,8	32,4	10,4	1,5	–	108,2
2004	47,1	37,7	10,5	4,1	0,1	108,9
2005	38,6	42,0	8,5	7,9	2,5	106,8

* Milyar adet

Kaynak: TEKEL, Tütün Ekspertleri Derneği, Tekel Toptan Sigara Satıcıları Derneği

Türkiye’de sigara kullanımı %100 yerli (oriental) tütünden üretilmiş sigaralardan, Amerikan harmanlı (blend) sigaralara doğru değişmektedir. Yalnızca 2002–04 döneminde TEKEL’in yerli tütünden ürettiği sigaraların toplam sigara üretimindeki payı %32’den %22’ye gerilemiştir (Çizelge-V.5).

Çizelge–V.5. TEKEL'in Oriental ve Blend Sigara Üretimi

Yıl	TEKEL Oriental		TEKEL Blend		TEKEL Toplam		Genel Toplam
	Ton	%	Ton	%	Ton	%	
1995	58.752	59,0	22.707	22,8	81.459	81,9	99.500
2002	41.374	32,0	28.264	21,9	69.638	53,9	129.133
2003	29.898	24,7	28.876	23,9	58.774	48,6	120.943
2004	25.621	22,2	26.263	22,8	51.883	45,0	115.265

Kaynak: TEKEL

Blend sigaraların tüketiminin artması; buna karşılık oriental sigara tüketiminin azalması, Türkiye’de üretilmekte olan oriental tip tütünlere gereksinimin azalmasına neden olmaktadır. *Çizelge–V.6*’da görüldüğü gibi TEKEL fabrikalarında sigara üretiminde kullanılan oriental tütün miktarı 1994’ten sonra belirgin bir biçimde azalmış ve 2004 yılında, 1994 yılındaki düzeyin üçte biriyle sınırlı kalmıştır.

Öte yandan sigara alışkanlığındaki değişim, blend sigaraların üretimi için gereksinim duyulan yabancı tütünlerin her geçen yıl daha fazla miktarlarda ithaline yol açmaktadır. TEKEL’in Amerikan harmanlı sigara üretimi için ithal ettiği tütün miktarı 1990’lı yılların başında 4,8 bin ton iken, 2005’te 4 katlık bir artışla 20 bin tona ulaşmıştır (*Çizelge–V.6*).

Çizelge–V.6. TEKEL'in Tütün Tüketim ve Dış Ticareti (Ton)

Yıl	Tüketim	İhracat	İthalat
1990	69.132	14.897	4.814
1991	81.308	53.797	11.979
1992	71.071	34.115	21.934
1993	69.008	22.265	22.497
1994	84.591	26.129	18.325
1995	73.696	79.032	19.231
1996	60.882	91.216	23.921
1997	59.940	82.846	26.660
1998	62.165	50.404	44.193
1999	49.720	34.715	40.330
2000	43.229	33.433	34.091
2001	43.086	41.892	35.175
2002	41.780	38.056	16.744
2003	33.206	39.671	23.064
2004	30.618	35.232	21.153
2005	–	54.466	20.140

Kaynak: TEKEL, Tütün Eksperleri Derneği

Türkiye'nin tütün ihracatı 1970'te 208, 1980'de 324, 1990'da 95, 2005'te ise 135 bin tondur. Yani ihracat 1970–80 döneminde 1,5 kat artmasına karşın, 1980–90 döneminde üçte bir oranında azalmış, 1991–05 döneminde ise hemen hemen değişmemiştir. Buna karşılık ithalat 1990–05 döneminde yaklaşık 6 katlık bir artış göstermiştir (Çizelge–V.7).

Çizelge–V.7. Türkiye'nin Tütün Dış Ticareti

Yıl	İhracat		İthalat	
	Miktar (Ton)	Değer (Bin \$)	Miktar (Ton)	Değer (Bin \$)
1990	94.770	418.491	3.279	21.429
1991	136.573	563.461	11.979	67.904
1992	76.454	309.425	21.934	133.133
1993	91.352	395.560	22.497	129.185
1994	103.717	395.166	18.325	91.563
1995	82.590	244.545	21.639	134.398
1996	169.138	564.039	34.057	223.511
1997	160.361	575.916	49.631	333.424
1998	128.797	506.671	37.528	231.834
1999	115.340	469.622	63.141	293.712
2000	100.194	372.918	79.312	349.839
2001	95.700	340.314	64.253	284.790
2002	88.850	279.871	55.828	207.083
2003	112.430	330.282	54.666	200.765
2004	106.988	388.467	57.229	221.173
2005	134.534	476.377	67.120	272.475

Kaynak: TAPDK, TEKEL

ABD'de sigara tüketimi sürekli olarak düşerken üretimi sürekli olarak artmaktadır. 1980–95 yılları arasında sigara tüketimi 620 milyardan 487 milyar adede düşmüş, yani 15 yılda tüketim 133 milyar adet azalmıştır. Buna karşılık üretim 1955'te 418 milyardan 1995'te 745 milyar adede yükselmiştir. Sigara içenlerin sayısı hızla düşerken, üretim 30 yılda 327 milyar artmıştır. İhracat rakamları gerçeği ortaya koymaktadır. ABD'nin 1955'te 17 milyar adet olan sigara ihracatı 1995'te 15 kat artarak 240 milyar adede ulaşmıştır (Usumi 1999).

Dünyanın en büyük tütün tekeli olan ve 54 ülkede şube, ortaklık ya da lisans anlaşması bulunan Philip Morris'in 1990'dan beri ABD'deki satışları yalnızca %4,7 artmasına karşın, yurtdışında bu oran %80'i bulmuştur. Şirketin 1997'de yurt dışındaki satışlardan sağladığı kâr 4,6 milyar dolara ulaşarak ilk kez yurt içindeki kârını geride bırakmıştır. 1994–97 arasında yabancı ülkelerdeki kârını %60 artıran Philip Morris'in en kazançlı olduğu ülkenin

Türkiye olduğu belirtilmektedir. Nüfusunun %43'ü sigara bağımlısı olan bir ülkede (ABD'de %25) bu başarının kaçınılmazlığı vurgulanıyor. ABD'de tüketim oranı her yıl %0,5 gerilemesine karşın, Türkiye %4.76'lık tüketim artışıyla dünyanın en hızlı büyüyen sigara pazarıdır. Sigara tüketimindeki artışa karşın sigara üretiminde kullanılan oriental tip tütünde önemli bir düşüş yaşanmaktadır. 1990 sonrası üretilen sigaralarda Amerikan tipi tütün giderek artmıştır. ABD sigara tekellerinin 1985 yılında yayınladıkları raporlar, az gelişmiş ülkelerin sigara pazar paylarının azaltıldığını göstermektedir. Raporla Türkiye'nin 1985'te %8,1 olan pazar payı 2000'lerde %2,5'e düşürülürken, aynı yıllarda ABD'nin pazar payı %10,6'dan %24,1'e yükseltilmektedir (Demirkan 2000). Türkiye'deki gelişmeler bu raporun hızla hayata geçirildiğini doğrulamaktadır.

Gelişmiş ülkelerde sigara kullanımının zararlarına karşı oluşan bilinç ve sigara şirketlerine karşı açılan tazminat davalarının boyutu ve başarısı nedeniyle pazar ve para kaybına uğrayan çokuluslu tütün şirketleri, gözlerini az gelişmiş ülkelere çevirmişlerdir. Bunun sonucunda Batı'da sigara bağımlılığının oranı giderek düşerken Doğu'da (az gelişmiş ülkelerde) özellikle gençler arasında inanılması güç oranlarda artış göstermiştir. 1970–90 döneminde kişi başına tütün kullanımı gelişmiş ülkelerde %10 azalırken, az gelişmiş ülkelerde %64 artmıştır. Parasal hacim yönünden 1991–2000 arasında dünya tütün pazarında %4,4 büyümeye karşın Asya'da %33'lük bir genişleme olduğu tahmin edilmektedir (Demirkan, 2000).

Tütün sektöründe 50'yi aşkın ülkede kendilerine ait ya da ortaklık payları olan fabrikalara sahip üç dev tütün şirketi Philip Morris, British American Tobacco (BAT) ve Japan Tobacco Int. (Ağustos 2000'de R. J. Reynolds'u satın almıştır)'dir. Dünya sigara pazarının yaklaşık %40'ı bu üç şirket tarafından kontrol edilmektedir (Çizelge–V.8). Son 20 yılda bu üç şirket Latin Amerika ve dünya ölçeğinde özelleştirme vurgunları, yurtdışı ortaklıklar kurarak, yeni fabrikalar ve dağıtım ağları oluşturarak hızla büyümüşlerdir.

Bu şirketler, ABD'de uzun süre önce yasaklanan pazarlama ve reklâmçılık teknikleri kullanabilmekte, “serbest ticaret” maskesi altında, kamu sağlığına ilişkin yasaları değiştirmek ya da atlatılmak için ekonomik ve politik baskı uygulamaktadır. Sigara karşıtı eylemcilere göre, hükümetlerin pazarda ağır kısıtlamalar getirdiği durumlarda, kaçakçılık yoluna da başvurabilmektedirler (Demirkan, 2000).

Çizelge–V.8. Başlıca Şirketlerin Dünya Sigara Pazarındaki Payları (2004)

Şirket	Ülke	Satışı ve Pazar Payı	
		Milyar Adet	Payı (%)
China National Tobacco Corp.	Çin	1.874	32,1
Philip Morris	ABD	923	16,3
British American Tobacco (BAT)	İngiltere	792	14,6
Japan Tobacco (JTI)	Japonya	423	7,4
Imperial Group	Almanya	186	3,0
Gallaher Group	Avusturya	160	2,9
Dünya Toplamı		5.825	100,0

Kaynak: Universal Leaf Tobacco Company, 2005 Supply & Demand Report

Dünyada satılan her altı sigaradan birinin üreticisi olan Philip Morris'in Türkiye pazarına giriş öyküsü, diğer 30 ülkeye "sızma" stratejisiyle benzerlikler taşımaktadır. Wall Street Journal'ın 14 Eylül 1998 sayılı Avrupa baskısında S. L. Hwang imzasıyla yayımlanan makalede bu sigara tekelinin Türkiye pazarına nasıl egemen olduğunun öyküsü anlatılıyor. Hwang, şirketin önce hükümetin tütün fiyatları üzerindeki denetimini ortadan kaldırmak için lobi faaliyetleri yürüterek, Türkiye'nin en büyük iş adamlarıyla (örneğin Sakıp Sabancı) yakınlık kurduğunu belirtiyor. Daha sonra milyonlarca dolar harcanarak TEKEL'de üretilen sigaralara dikkatli bir mühendislik çalışmasıyla yerel tütüne oranla daha çok nikotin içeren Amerikan tütününün katılması sağlandı. Bu sigaralar tüm ülkeye dağıtılırken kovboy reklamları için para muslukları açılmıştı. Bu süreçte Philip Morris'in Türkiye piyasasında önlenemeyen yükselişi başladı (Demirkan 2000).

Sigara pazarındaki tüm çeşitliliğe, yabancı sigara tekellerinin 1996 yılına değin hemen her yeni reklamlarla donatmalarına karşın, yerli üretim sigaralarda 1996 yılında ilk üç sırada yer alan Maltepe, Samsun ve TEKEL 2000'de %64'lük pazar payı korunmuştu. Bu payın %44'ünü yerli tütünden yapılan Maltepe ve Samsun alıyordu. Yabancı sigara şirketlerinin rekabet ederek TEKEL'in pazar payını yok etmeleri olanaklı değildi (Karakuş, 1999). 1991 yılında TEKEL 2000 8 bin ton, Marlboro 10 bin ton satılıyordu. 1998 yılında ise TEKEL 2000'in satışı 27 bin tona ulaşırken, Marlboro'nun satışı 23 bin tonda kalmıştı. Ancak anlaşılmaz bir tutumla TEKEL 2000'e yapılan zamlar, öteki sigaralara yapılan zamların çok üzerinde tutuldu. Öte yandan Samsun sigarası pazardan pay almayı sürdürüyordu. 1995–98 yılları arasında Samsun sigarasının üretimi 20 bin tondan 23 bin tona çıkarken, yine garip bir kararla Samsun 216 sigarasının üretimine son verildi (Vargı 2000).

Bu arada dünya sağlık örgütü (WHO)'nün 1997'de İstanbul'da yapılan Avrupa bölge toplantısında, Amerikan sigara sanayiinin gelişmiş ülkelere pazarını yitirmeye başladığı, bu nedenle yatırımlarını azaltmış ülkelere

kaydıracağı vurgulanarak Türkiye'nin tehlikenin eşiğinde olduğu ileri sürüldü ve dikkatli olması için uyarıldı (Usumi 1999).

TEKEL'in özelleştirilmesine yönelik ilk girişimler 1997 yılında başladı. 31 Mart 1997'de Akhisar Sigara Fabrikası'nda Samsun ve Yeni Harman sigaraları ile BAT'ın Kent, Barclay gibi uluslararası markalarının üretilip pazarlanmasına yönelik %48 payı TEKEL, %52 ya da 51'lik payı BAT'ın olmak üzere ortaklık kurulmasına ilişkin YPK kararı alındı. Ayrıca 25 Aralık 1997 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan kararname ile TEKEL'in kendine ait sigara markalarının, fabrikalarını ve diğer varlıklarını tahsis ederek ortaklıklar kurabileceği düzenlemesi getirildi. 14 Temmuz 1998'de hisselerinin %51'i R. J. Reynolds'a ve %49'u tek el çalışanlarına ait olduğu iddia edilen REYTEK adlı bir şirket kuruldu (Karakuş 1999).

TEKEL'in Akhisar Sigara Fabrikası ile Samsun ve Yeni Harman sigaralarının isim haklarının bir ABD-İngiliz tekeli olan BAT'ın %51, TEKEL'in %49 paya sahip olacakları şirkete satılma girişimi tam anlamıyla bir yağma örneğiydi. Yapılan protokole göre, TEKEL, %49'luk payına karşılık bina ve arsası için 40 milyon dolar değer biçilen fabrika ile yeterince tütün verecekti. Buna karşılık BAT, iki sigara markasının 49 yıllığına kullanımı için -71 milyon doları peşin, 29 milyon doları ise üretime geçtikten sonra olmak üzere- 100 milyon dolar koyacaktı. Oysa aynı yıl Meksika'da 38 milyar adet sigara üreten bir kuruluş 1,7 milyar dolara satılmıştı. Bu arada bir Fransız şirketi de yeni hizmete giren Samsun Balıca Fabrikası'nın %55 hissesi ile 1995'te piyasaya çıkarılan TEKEL 2001 sigarasının lisans hakkını satın almak için girişimde bulunmuştu.

Kamu yararını korumak için üreticileri örgütleyip onlara satmak yerine iç pazarı yabancı tekellere satıp, 3 milyon üreticinin geçimini sağladığı yerli tütünü ABD'nin Virginia tütünü ile ikame etme girişimi, bu girişimin kilit adı olan Bakan bir başka olayda mafya-çete bağlantısı gündeme geldiği için istifa etmek zorunda kalmış ve satış girişimi askıya alınmıştır (Kazgan 1999b).

Dünya Bankası tarafından 1997 yılında yayımlanan "*Tarımsal Destek Politikasına Yönelik Öneriler: Reform Taslağı*" başlıklı raporda özelleştirilme sürecinde TEKEL'de yapılması istenen uygulamalar şöyle sıralanmaktadır: TEKEL'in tütün alımıyla görevli birimi kendi bütçesi olan ayrı bir KİT olarak kurulmalı; alkol, kibrit ve tuz birimleri sigara biriminden ayrı KİT'ler olarak oluşturulmalıdır. Bu uygulama TEKEL'in nakit akışını iyileştirerek, temel etkinliği olan sigara üretimi için gerekli kaynakları serbest bırakmış olacaktır. Ayrıca böyle bir ayırım destekleme politikalarının gerçek maliyetlerini şeffaf hale getirecektir. Raporda ayrıca TEKEL'in 5 bin personel fazlasının bulunduğu sigara bölümünün küçültülmesinin, TEKEL idaresine yılda 60 milyon dolar tasarruf sağlayabileceği belirtilmektedir.

IMF Niyet Mektuplarında TEKEL

IMF ile yapılan 17. stand-by anlaşması çerçevesinde 22 Haziran 2000 tarihli ikinci ek niyet mektubuna göre; TEKEL'i reforma tabi tutmak ve tütün destekleme fiyat mekanizmasını kaldırmak için gerekli üç yeni kanun çıkarılacaktır. İlk kanun TEKEL'in destek alımı yapan birimini diğer ticari faaliyet gösteren birimlerden ayıracak ve tütünün satışı için müzayede mekanizmasını hayata geçirecektir. İkinci kanun alkollü içki üretimindeki tekeli kaldıracak ve böylece özel sektörün piyasaya girişini sağlayacaktır. Üçüncü kanun ile TEKEL'in içki, tuz ve tütün ürünleri üreten tesislerinin özelleştirilmesi sağlanacaktır. TEKEL'in ticari varlıkların satışı 2001 yılında başlayacak ve 2002 sonuna kadar tamamlanacaktır.

18 Aralık 2000 tarihli üçüncü ek niyet mektubuna göre; TEKEL'in yeniden yapılandırılması ve tütün sektörünün reformu konusunda;

- ✓ TEKEL'i yeniden yapılandıran bir kararname ve TEKEL'in tüm tütün işleme birimlerinin ÖİB portföyüne devrine izin verilen ÖYK kararı Ocak 2001 sonuna kadar çıkarılacaktır.
- ✓ 2000 yılı başlarında Meclise sunulan Alkollü İçkiler Kanunu 2001 Ocak sonuna kadar çıkarılacaktır.
- ✓ Tütün için destekleme alım politikalarını ortadan kaldıran, tütün alımlarında ihale mekanizmasını oluşturacak Tütün Kanunu 2001 Ocak ayı sonuna kadar çıkarılacaktır.

30 Ocak 2001 tarihli dördüncü ek niyet mektubunda ise, tütün sektörü için reform stratejisi ve tarım politikası reformunun ve özelleştirme sürecinin ana öğelerinden biri olan TEKEL'in yeniden yapılandırılması 18 Aralık 2000 tarihli niyet mektubundaki ifadelerle oranla daha da güçlendirilmekte; yalnızca tütün işleme birimleri yerine, TEKEL'in kendisinin ÖİB'ye devredileceği belirtilmektedir.

IMF'ye verilen taahhütler doğrultusunda 11 Ocak 2001'de kabul edilen yasa ile alkollü içkilerin üretiminde devlet tekeli kaldırılarak, Türkiye'de özel sektöre de rakı üretme ya da ithal etme hakkı verildi. Bunun ardından ÖYK'nın 22 Ağustos 2003 tarihli kararı ile Alkollü İçkiler Sanayii ve Ticareti A.Ş.'nin Nuro- Limak- Özaltın-Tütsab Ortak Girişim Grubuna 292 milyon dolar bedelle satılmasına karar verildi.

5 Şubat 2001 tarihli ÖYK kararı ile özelleştirme kapsam ve programına alınan TEKEL, özelleştirilme işlemlerinin üç yıl içinde tamamlanması öngörülerek ÖİB'ye devredildi.

ÖYK 5 Şubat 2002'de TEKEL'in özelleştirme stratejisi yeniden belirlenerek *“satış, kiralama, işletme hakkı devri, mülkiyetin gayri ayni haklarının tesisi ve işin gereğine uygun sair hukuki tasarruflar yöntemlerinden biri ve-*

ya birkaçının birlikte veya ayrı ayrı uygulanması suretiyle özelleştirilmesine” karar verildi.

TEKEL Sigara Sanayi İşletmeleri’nin hisselerinin ve marka ve fabrika vb. varlıklarının özelleştirilmesi amacıyla 2 kez ihaleye çıkıldı, ancak yeterli teklif alınamayan ihaleler iptal edildi. Sigara biriminin özelleştirilmesine yönelik çalışmalar halen devam etmektedir.

TEKEL’in bağlı ortaklığı Teka Puro ve Sigara Sanayii işletmelerine ait puro markaları ve puro üretimine ilişkin varlıklar için 31 Ekim 2005 tarihinde Che Tütün ve Tütün Mamulleri Şirketi’ne satıldı.

TEKEL’i yok etme çabaları hız kazanırken, Sabancı’dan sonra Koç Holding’in de sigara üretimi ve satışı işine girmek için uluslararası tütün tekellerinden BAT ile görüşmelerinin sürdüğü açıklandı. BAT-Koç ortaklığının Tire’de kurduğu sigara fabrikası Ekim 2002’de faaliyete başladı. Bu arada Arbel Bakliyat şirketi ile İngiliz European Tobacco’nun ortaklaşa kurdukları sigara fabrikası ise Kasım 2004’te Mersin’de faaliyete geçti. Sigara dışı tütün ürünlerinde dünya lideri olan İngiliz şirketi Imperial Tobacco’nun Manisa’da kurduğu sigara fabrikası ise Nisan 2005’te işletmeye açıldı.

Şubat 2001’de yaşanan kriz toplumun çeşitli kesimlerinden değişik tepkiler almış; uyguladıkları politikalarla bu krize neden olan uluslararası sermaye kuruluşları ve siyasal iktidar, krizi yapısal değişikliklerin tamamlanması için bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir (BSB, 2001).

3 Mayıs 2001 tarihli Niyet Mektubu ekinde bulunan “*Ekonomik Politikalar Bildirgesi*”nde, aralarında TEKEL’in de bulunduğu kimi KİT’lerin “çoğunluk hisselerinin özelleştirilmesi için gerekli hazırlık işlemlerinin tamamlanmasına odaklanılacağı” ve “tütün sektörünü serbestleştiren, tütün için destekleme alımlarını tedricen kaldıran ve TEKEL’in varlıklarının satışına izin veren Tütün Kanunu’nun Mecliste Mayıs ayı içinde kabul edilmesinin beklendiği” belirtilmiştir. Yasanın çıkarılmasının sekizinci gözden geçirmenin kabulü için koşul olduğu vurgulanmış ve bu yasanın onaylanmasının ardından, 2002 yılı sonuna kadar TEKEL’in özelleştirileceği taahhüt edilmiştir.

IMF ve Dünya Bankası’nın talepleri doğrultusunda hazırlanan ve 15 Mayıs 2001’de “ulusal program” olarak sunulan “*Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*”nın 51. maddesinde Tütün Kanunu başlığı altında şu ifadelere yer verilmiştir: “Tütün mamulleri ve alkollü içkilerin fiyatlandırılması, dağıtımı, satışı ve kontrolü ile ilgili usul ve esaslar Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurulu tarafından düzenlenecektir. 2002 üretim döneminden itibaren devlet nam ve hesabına alım yapılmayacaktır. TEKEL’in üretim ve pazarlama birimlerinin özelleştirilmesinin altyapısı hazırlanmış olacaktır. Fazla üretilen tütünün çürümesi ve yakılması uygulamasına son verilecektir. Sözleşme ve açık artırma sistemiyle üreticinin önündeki belir-

sizlikler kalkacaktır. Tütün üreticisinin de alternatif ürün projesi ve doğrudan gelir desteği ile desteklenmesi gerçekleştirilecektir” denilmektedir.

Tütün Kanunu’yla Çokuluslu Tekellerin Sigara Piyasasındaki Egemenliği Güvence Altına alındı

IMF’nin Türkiye’ye borç vermenin önkoşulu olarak dayattığı Tütün Yasası, 20 Haziran 2001’de Mecliste kabul edildi. Cumhurbaşkanı Sezer, söz konusu yasayı çeşitli sosyal gerekçelerle veto etti. Ancak hükümet, IMF’nin 2002–04 arasında geçerli olacak stand-by düzenlemesiyle vereceği ilan edilen 10 milyar dolarlık kredi için “şart koştuğu” Tütün Yasası’nı 3 Ocak 2002’de eski haliyle alelacele Meclisten geçirdi. Gerçekten 18 Ocak 2002’de IMF’ye verilen Niyet Mektubununun 45. maddesinde “Tütün Yasası çıkarılarak önkoşulun yerine getirildiği” belirtilmiş ve “TEKEL için bir özelleştirme planı hazırlanarak Eylül ayı sonuna kadar Bakanlar Kurulunda kabul edileceği” taahhüt edilmiştir. Böylelikle uluslararası tütün tekellerinin (Philip Morris, JTI, BAT) ve yerli ortaklarının (Sabancı, Koç) sigara piyasasındaki egemenlikleri güvence altına alınmıştır.

Yasada tütün ve tütün mamullerinin üretimi, ithalatı ve ihracatı konularında sektörü denetleyen bir kurula yer verilmekte; 1177 sayılı yasa yürürlükten kaldırılarak tütün üretiminde coğrafi sınırlama sona erdirilmekte; tütünün fiyatlandırılması, alımı, satımı ve ithalatı ile tütün mamullerinin üretimi, fiyatlandırılması ve satışı gibi konularda sektör tümüyle serbest rekabete açılmaktadır. Bu çerçevede;

- ✓ TEKEL, 1984 tarih ve 233 sayılı yasa gücündeki kararname ekindeki Kamu İktisadi Kuruluşu statüsünden İktisadi Devlet Teşekkülü statüsüne geçirilerek özelleştirilmesinin önündeki engel kaldırılmaktadır.
- ✓ Kurulun yetkileri aşırı ölçülere varmakta, özel sektör temsilcilerini de kapsayan ve TEKEL’in özelleştirilmesinin ardından özel sektör ağırlığının daha pekiştirileceği bu kurul, birçok düzenlemede Bakanlar Kurulu yetkilerini üstlenecek ölçüde öne çıkmaktadır. Böylece çeşitli kamu kurumlarına dağıtılmış bulunan yetkiler tek bir organda toplanarak, uluslararası tütün tekelleri ve yerli ortaklarının daha çabuk sonuç almalarının önü açılmaktadır (BSB 2001).
- ✓ Yasada “2002 yılından başlayarak tütünde destekleme alımlarının kaldırılacağı, üretici tütünlerinin sözleşme esasının yanı sıra açık artırma merkezlerinde açık artırma yöntemiyle alınıp satılacağı” öngörülmüş; ancak sözleşmeye bağlanamadığı için üreticinin açık artırma yöntemiyle satışa çıkardığı tütünlerini, alıcı bulunamaması durumunda nasıl değerlendireceğine ilişkin bir düzenleme getirilmemiştir.
- ✓ Yasada “tarımsal destekleme politikaları çerçevesinde doğrudan bütçeden ya da uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynaklardan doğrudan ve/veya dolaylı olarak ödemeler yapılacağı” hükmü yer almaktadır. An-

cak altyapısı hazırlanmadığı, kaynak bulunmadığı için büyük bir belirsizlik taşıyan doğrudan gelir desteği sembolik ve aldatmacı bir nitelik taşımaktadır.

✓ Türkiye’de tütün ve tütün mamullerinde devlet tekeline son veren düzenleme, oriental tip tütün üretim ve tüketiminin geriletilmesinde, Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere tütün üreticisi ve işletmelerinin tasfiyesinde, tütün ve sigarada ithalata bağımlılığın artırılmasında, özel tekeller oluşturulmasında ve piyasada önceden yer kapmış olanların tekel konumunun pekiştirilmesinde adeta teşvik edici niteliklerdir. Tütün mamulleri alanında küçük üretici ve ithalatçıların piyasaya girişleri yasa hükmüyle yasaklanmış durumdadır. Tütün ve mamulleri piyasasının Philip Morris–Sabancı ortaklığı (Philsa), R.J.Reynolds (Japan Tobacco Int.) ve British American Tobacco–Koç ortaklığı egemenliğine girmesi için adeta özel bir düzenleme yapılmıştır. Bunda yerli tütün üreticisinin, ulusal tütün sektörünün ve Türkiye’nin bir çıkarı olmadığı, ancak uluslararası tütün tekelleri ile yerli ortaklarının, yabancı tütün üreticisinin çıkarlarının olduğu son derece açıktır (Oyan 2001).

Tütünde Yeni Bir Sömürü Mekanizması: Sözleşmeli Üretim

Emperyalist metropollerin, az gelişmiş ülkelerdeki tarım politikalarının hedeflerinden birincisi; o ülkelerin gereksinimlerine, ekolojik –iklim ve toprak gibi– koşullarına uygun geleneksel tarımını çökerterek çokuluslu tarım tekellerine bağımlı kılmak, ikincisi ise; o ülkelerdeki tarım ve hayvancılığı yine tekellerin en çok kâr sağlayacağı biçimde yönlendirmektir.

1980’li yıllardan sonra, Türkiye’de Amerikan harmanlı sigara üretimine geçiş hazırlıkları yapılırken bu sigaraların gereksinimi olan tütünlerin de yurt içinde yetiştirilebilme olanakları araştırılmaya başlanmıştır. Çokuluslu tütün tekellerince Marmara ve Karadeniz Bölgelerinde Virginia ve Burley tütünlerinin deneme üretimleri yapılmış, Marmara Bölgesinin kimi yörelerinde olumlu sonuçlar alınmıştır.

Çokuluslu tütün tekelleri, tütün ekim alanlarını, toprağa verdikleri zarar nedeniyle kendi ülkelerinden Türkiye’deki verimli ovalara kaydırmayı düşünmektedir. Bu amaçla Marmara’nın en verimli yöreleri (Bolu, Sakarya, Balıkesir gibi) seçilmiştir. Bölgenin üretim desenini kendi gereksinimleri doğrultusunda yeniden biçimlendirmenin yanı sıra, Amerikan tipi tütün üretiminde *üreticileri taşeronlaştırıp, uluslararası sermayenin uzantısı haline getirerek bağımlılaştırılan sözleşmeli üretim modeli* uygulanmaktadır.

Sözleşmeli üreticilik, sanayiye eklemelenmenin başlıca halkalarından birisi ve dikey bütünleşmenin en büyük göstergelerinden ve işgücü denetim mekanizmalarından başlıcası olarak *köylünün sermayeye doğrudan bağımlılaştırılması*; üreticinin neyi nasıl ne kadar üreteceğine, hangi girdileri kimden

kaça ne kadara alacağına, ürünü kime kaça satacağına ilişkin kararların kendi dışında alınması anlamına gelmektedir (Tümay 1998).

1984 yılında sigara ithalatı söz konusu olduğunda Amerikan Rothmans şirketi Düzce'nin Çilimli bölgesinde deneme amacıyla Virginia ve Burley tipi tütün üretimini başlattı. Ardından iki şirket daha bu çalışmalara katıldı. Düzce ve Çilimli şark (oriental) tipi tütünün önemli üretim merkezlerinden biriydi. Tütün literatüründe "Düzce tütünleri" olarak bilinen bölge tütünleri, uzun yıllar boyunca yörede en büyük gelir kaynağı olma özelliğini sürdürmüştü (Ceylan, 1995). Kısa süre içinde denemeden normal üretime geçilmiş ve Amerikan tipi tütün yetiştiriciliği giderek yaygınlaşmıştır. Düzce'den sonra Hendek, Sakarya, Manyas, Gönen ve Kırklareli devreye girmiş, rekor 1998 yılı itibarıyla 5 bin ton düzeyinde gerçekleşmiştir (DPT 2000b).

Çokuluslu sigara tekelleri Virginia ve Burley tipi tütün üretimini de denetimleri altına aldılar. Amerikan tipi tütün ekimi tekellerinin yan kuruluşlarıncaya yönlendiriliyor. Örneğin 1993 yılından bu yana Bolu'nun Düzce, Çilimli, Cumaova ve Gölyaka ilçeleri ile Sakarya ve Balıkesir'de BİRTAB şirketi sözleşmeli tarım yoluyla tütün alımları yapmakta ve ekiciden satın alınan tütünler İzmir Torbalı'da bulunan R. J. Reynolds (şimdi Japan Tobacco) şirketine ait sigara fabrikasına verilmektedir. BİRTAB, bölgede Amerikan tipi tütün üretimi alanında etkinlik gösteren iki şirketten biridir. Bölgede bu iki şirketten başka Amerikan tipi tütün alımı yapan tüccar ya da şirket bulunmamaktadır. Başka bir deyişle, söz konusu iki şirket bu üretim dalında bölgede tek el konumundadırlar (Ceylan 1998).

Düzce, Sakarya ve Balıkesir'de gerek sözleşme yaptığı üretici sayısı gerekse üretim alanı ve miktarı açısından en büyük değere sahip olan BİRTAB şirketiyle ekiciler arasında, üretim dönemi başında şirket tarafından hazırlanan ve genel çizgileriyle ekicinin yerine getirmesi gereken yükümlülükler ile şirketin uygulayabileceği yaptırımları içeren bir sözleşme imzalanmaktadır. Sözleşme hükümlerine göre ekici, tütünün toprak hazırlığından kurutulmasına dek üretim sürecinin her aşamasındaki işlemleri, kendisine şirket elemanı (çavuş) tarafından bildirilecek talimatlara uygun olarak yapmayı, şirketin denetimi altında yürütmeyi taahhüt etmektedir. Üretici tütün ekilen tarlada başka ürün yetiştirmemek, şirket tarafından sağlanan tohum ve girdileri kullanmak, kırımını şirket uzmanlarının belirlediği günlerde yapmak zorundadır. Kurutma işlemlerinin ardından üretilen tütünlerin kalite ve miktarı yine şirket elemanlarıncaya ekiciye bildirilmektedir. Fiyatlar ise, DİE'nin açıklayacağı son bir yıllık tüketici fiyat endeksi oranında artırılmaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse daha çok ekiciye ilişkin yükümlülüklerin tanımladığı sözleşme üzerinde ekicilerin hiçbir etkisi bulunmamakta, ancak ekiciler sözleşme yapmadan –aynı arazide üretebilecek başka ürün seçeneklerine göre 2–5 kat daha çok gelir getiren– Amerikan tipi tütün üretimi olanağı bulunmadığı

için, üretim etkinliğini sürdürmektedir. Elde ettikleri gelir avantajını yitirmemek için bölgede tekel konumunda olan iki şirketten biriyle sözleşme yapmak istemekte, şirket tarafından konulan kuralları benimsemekte, tütün üretimine ilişkin çoğu konuda karar yetkisini şirkete bırakmakta ve uygun bulmasa bile şirket tarafından kendisine bildirilen talimatları işletmesinde uygulamaktadır (Ceylan 1998).

Bu uygulamaların sonucunda ise özellikle doğal kaynak kullanımı açısından önemli sakıncalar ortaya çıkmaktadır. Şirketin doğal kaynak kullanımı konusunda herhangi bir sorumluluğu bulunmadığı gibi, çevresel etki, şirket ile ekici arasındaki sözleşmede yer almayan bir maliyet ögesidir. Karar yetkisinin şirkete devri, bir anlamda doğal kaynak kullanımı açısından oluşabilecek riskin ekici tarafından tek başına karşılanması anlamına gelmektedir (Ceylan 1998).

Sözleşmeli Üretim Tütün Yasası İle Zorunlu Hale Getirildi

4773 sayılı Tütün Kanunu ile tütün alımları destekleme kapsamından çıkartılarak, üretilen tütünlerin yazılı sözleşme esasına ya da açık artırma yöntemiyle alınıp satılması esasına getirilmiştir. Kanunun 6. maddesinde “*Üretici tütünleri yazılı sözleşme esasına veya açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır. Sözleşmeli üretim esasına göre üretilen tütünlerin fiyatları, tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir. Yazılı sözleşme yapılarak üretilen tütünler dışında kalan üretici tütünleri, açık artırma merkezlerinde açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır.*” Geçici 1/B maddesinde ise “*2002 ve müteakip yıllar tütün ürünü için destekleme alımı yapılmaz.*”denilmektedir.

Böylelikle sözleşmeli üretim tütünde yasa hükmüyle zorunlu hale getirilmiş ve 2002 ürün yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır.

Uygulamayı Tütün-Sen Genel Başkanı A. Bülent Erdem (2004) şöyle anlatmaktadır: “Sözleşmeli üretim başladıktan sonra Philip Morris-Sabancı ortaklığı, JTI-Reynolds, BAT-Koç ortaklığı gibi şirketler ne kadar tütüne gereksinimleri olduklarını alıcı şirketlere bildirdiler. Bunlar tütün üreticilerinin tüccarlar diye adlandırdığı, sayısı beş altıyı geçmeyen şirketler. Bunlar köylere geliyorlar tütün dikimi yapılmadan önce üretici ile sözleşme imzalıyorlar. Ama bu sözleşmede karşılıklı uzlaşma-anlaşma söz konusu değil. Şirket “koşullar bu, işine gelirse” tavrını takınıyor. İşine gelmezse üretmezsin! Tütün eksperleri de önemini yitirmeye başladı. Kimi artık bu şirketler için çalışmaya başladı. Sözleşmeler dayatılıyor, ne kadar ekeceğinizi ve fiyatını onlar belirliyor, itiraz hakkınız olmuyor. Paranızı zamanında alamadığınızda itiraz edemiyorsunuz. Bütün itiraz mercileri üreticilerin tek başlarına yürütebilecekleri bir iş olmaktan öte bir halde. Çünkü ne maddi olarak ne de zaman olarak bireysel itirazlarla uğraşamıyorlar. Sözleşmelerde özel maddeler de var. Tütün ektiğiniz tarlaya başka bir ürün ekemiyorsunuz ya da tütün

ektiğiniz tarla dışında başka bir tarlanıza isteseniz de tütün ekemiyorsunuz. Birden fazla şirket ile anlaşma yapamıyorsunuz”.

VIII. BYKP Tütün ve Tütün Mamulleri ÖİK II. Raporu (2004) ise daha çarpıcı saptamalar yapmaktadır:

✓ Tütün üretiminde sözleşme esaslı 2002 ürün yılında başlamıştır. Üretici ne getireceğini bilmediği için bu yöntemle tütün tarımına sıcak bakmamıştır. Tekel ve alıcı şirketler belirli esaslar içeren sözleşmelerini hazırlayarak, üreticilerle anlaşıp, tütün ürettirip satın almışlardır. Bu sözleşmeler üretici ve üretici örgütlerinin tepkisi ve eleştirilerine neden olmuştur.

✓ Kanunun 6. maddesinde, “*Sözleşmeli üretim esasına göre üretilen tütünlerin fiyatları, tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir*” hükmünün olmasına karşın fiyatlar alıcı şirketler tarafından belirlenmekte ve üreticiye önerilmektedir.

✓ Mutabakat olmamakta, satıcı zayıf konumda olduğundan ya fiyatı kabul etmekte ya da sözleşme yapmamaktadır.

✓ Hiçbir üreticinin, alıcının belirlediği sözleşme kilosuna karşı itiraz etme şansı bulunmamaktadır. Üreticinin itiraz etmesi ya da alıcının o üretici ile sözleşme imzalamaması durumunda, üreticiyi riske karşı koruyabilecek bir düzenleme ve sistem mevcut değildir.

✓ Tütün üretimini sürdürme kararlılığında olan üreticiler, öncelikle pazar güvencesini önemsemekte, bunu sağlayan alıcılar ile fiyat pazarlığına girmeden tek yanlı bağımlılıkla üretim sözleşmesi imzalamaktadırlar.

✓ Tütün ticareti yapan özel sektör kuruluşlarının sayısının az ve kamu kuruluşu TEKEL’in piyasadaki davranışının eskisi gibi olmamasının rekabeti azaltarak tütünlerin değerini düşürdüğü, fiyatların reel olarak indiği görülmektedir.

✓ Yıllık bazdaki fiyat artışının enflasyon oranı kadar olması, üreticinin refah düzeyinde bir artış sağlamayacaktır.

✓ Üretim aşamasındaki, tütün üretiminin yapısından kaynaklanan riskler alıcı şirketlerle paylaşılamamaktadır.

✓ Alıcılar arasındaki ilişkiler gerektiğinde üreticiyi sektörden tümüyle dışlamaya uygundur. Bir alıcının “*şu üretici sorunludur*” demesi halinde diğer alıcıların da onunla sözleşme imzalamaması söz konusudur.

✓ Tek alıcının sözleşme imzaladığı bir üretim noktasında üretici, alternatif olmadığından tüm olumsuzlukları kabullenmek durumundadır.

✓ Üreticilerin tesellüm aşamasında sözleşme yapılmasından rahatsız oldukları görülmekte ve alım işlemleri bittikten sonra sözleşme yapmak istememektedirler.

- ✓ Üreticilerin sözleşmeli üretim modeline alışık olmamaları ve örgütsüz olması sistemin tam olarak yerleşmesini zorlaştırmaktadır.
- ✓ Yasayla tütün üretimine serbestlik getirilmiş, fiyatlandırılması, alımı, satımı, ihracatı, tütün mamullerinin üretimi, fiyatlandırılması, satışı konularında sektör tümüyle serbest rekabete bırakılmıştır.
- ✓ 4733 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesiyle tütün arz ve talep dengesi kısmen sağlanmıştır. Söz konusu yasanın, tütün üretiminin sözleşmeli üretim sistemine göre yapılmasını emretmesi ve anılan yasanın destekleme alımlarını da kaldırmasından dolayı gereksinim fazlası tütün üretiminin yapılabilmesi neredeyse olanaksız hale gelmiştir.
- ✓ Yazılı sözleşme esasına göre tütün üretiminde, üreticinin tedirginlik ve kuşkuları vardır. Üreticiler bu tedirginlik ve kuşkuhan kurtulmanın çaresini sektörden ayrılmakta bulmaktadır. Üreticinin üretimden kopmakta kalması, toplumsal yansımaları açısından önemlidir. Bunun sonucunda ülkemizde yaşanan göç olgusu hızlanacak ve kentlerde yaşanan kırsal göçün yaşattığı bilinen sorunlar artacaktır. ***Daha da önemlisi tütün üreticisi bulmak zorlaşacaktır.***

Tütün üreticisi zaten yıllardır ekonomik yönden reel olarak kayba uğratılmaktadır. *Çizelge-V.9*'da görüldüğü gibi 1991 yılında verilen başfiyatın karşılığı 8,4 dolar iken 2001 yılı ürünü için başfiyat 2,5 dolara gerilemiştir. Destekleme alımlarının uygulandığı son 10 yıldan 8'inde tütün başfiyatındaki artış enflasyon artışının altında belirlenmiştir.

Çizelge-V.9. Ege Tütünü Başfiyatı ve Enflasyon*

Ürün Yılı	Başfiyat (Bin TL/kg)	Artış Oranı (%)	Yıl Sonu TEFE (%)	Başfiyat (\$/kg)
1992	46	31	61	6,7
1993	71	54	60	6,5
1994	142	100	150	4,8
1995	250	66	76	5,5
1996	500	100	85	6,2
1997	900	80	91	6,0
1998	1.400	56	54	5,4
1999	1.750	25	63	4,2
2000	2.200	26	33	3,5
2001	3.000	36	89	2,5

* Alımlar bir sonraki yıl yapılmaktadır.

2002 yılından başlayarak yasa hükmüyle sözleşmeli üreticiliğe geçişin ardından *Çizelge-V.10*'da görüldüğü gibi, 2001-04 döneminde;

- ✓ Tütün ekim alanları 199 bin hektarda iken, 185 bin hektara düşmüştür.

- ✓ Ekici sayısı %40 oranında azalarak, 478 binden 283 bine düşmüştür.
- ✓ Tütün üretimi %12 oranında azalmış; 153 bin tondan 135 bin tona gerilemiştir.
- ✓ Sözleşmeli üretime geçen TEKEL'in tütün alımının toplam üretime oranı %63'ten %28'e düşmüştür.

Çizelge-V.10. Tütün Ekim Alanı, Ekici Sayısı ve Üretimi*

Ürün Yılı	Ekim Alanı (Ha)	Ekici Sayısı	Üretim (Ton)	TEKEL Alımı**	
				Ton	Payı (%)
1989	284.768	535.375	265.590	-	-
1990	320.236	521.952	296.008	183.816	69,2
1991	281.701	468.239	240.881	193.343	65,3
1992	331.158	526.385	334.276	151.801	63,0
1993	339.856	538.063	338.796	232.845	69,7
1994	227.113	487.633	186.954	271.664	80,2
1995	209.919	550.016	204.440	110.929	59,3
1996	237.922	546.671	230.949	104.695	51,2
1997	322.500	560.380	302.008	123.947	53,7
1998	278.350	622.063	258.812	199.915	66,2
1999	250.751	568.121	251.070	185.583	71,7
2000	237.722	583.474	208.002	177.550	70,7
2001	198.827	478.022	152.571	130.237	62,6
2002	194.683	410.560	159.521	63.259	41,5
2003	139.829	318.478	112.158	58.084	36,4
2004	185.730	282.729	134.526	36.161	32,2
2005***	185.460	255.763	147.612	38.124	28,3

(*) Yerli ve yabancı tütün toplamını içermektedir.

(**) Alım miktarının bir önceki yılın üretimine oranıdır.

(***) 2005 yılının ekim ve üretim verileri sözleşmeli tütün üretim bildirimidir.

Kaynak: TEKEL, Tütün Eksperleri Derneği

TEKEL Neden Özelleştirilmemeli?

TEKEL'e bağlı işyerlerinde örgütlenmiş olan Tek Gıda-İş Sendikası'nın 2001 tarihinde yayımladığı rapora göre;

1. TEKEL, devlet adına destekleme yaprak tütün alımları yapmakta, yerli sigara sanayi gereksinimleriyle birlikte destekleme tütün alımlarında bulunarak, piyasada düzenleyici rol oynamaktadır. Devlet adına ekicilerden satın alınan tütünlerin satışına ve ihracına değin bakım, işleme vb. hizmetleri yürütmek görevi de TEKEL'e verilmektedir. Bu görevlerin yanı sıra esas olarak sını ve ticari etkinliği vardır. Tütün, tütün mamulleri, içki, tuz ve kibrit gibi sektörlerde bünyesinde kurulu bulunan 5 müessese aracılığıyla üretim

ve pazarlama hizmetleri yapmaktadır. Kısacası, TEKEL, Türkiye ekonomisinin en önde gelen kuruluşlarından biridir.

2. TEKEL'in 1999 fiyatlarıyla GSMH içinde %3'lük bir payı vardır. Toplam vergi ve fonlar içinde 1999 yılındaki payı %5,2'dir. Yine 1999 yılı itibarıyla toplam tarımsal ürün ihracatı içinde de %5'lik bir payı bulunmaktadır. Tahakkuk ettirilen vergi ve fonların miktarı 1999 yılında 1,3 katrilyon TL iken, bu rakam 2000 yılında 1,8 katrilyon TL olmuştur. Özel sigara markalarının ödemeyip yalnız TEKEL markaları üzerinden verilen Hazine payı da göz önüne alınırsa TEKEL'in 2000 yılı için fazladan ürettiği değer 100 trilyonu bulmaktadır. TEKEL'in özelleştirilmesi durumunda, bu kâr yabancı tekeller aracılığıyla yurt dışına akıtılacaktır.

3. Serbest rekabet, serbest pazar söylemleri ile ortaya atılan tezler gerçeğin saptırılmasından başka bir şey değildir. Çünkü tüm dünyada sigara sektörü doğal tekel statüsündedir. Uluslararası pazarlarda ya devlet şirketinin tekeli söz konusudur ya da çokuluslu şirketlerin tekeli. Devlet tekellerinin kalkması beraberinde çokuluslu şirketlerin tekelleşmesinden başka bir sonuç getirmemiştir.

4. ABD başta olmak üzere birçok gelişmiş ülke, kendi toplumlarında sigara tüketiminin azaltılması için ciddi ve etkili programlar uygularken, çokuluslu şirketlerin az gelişmiş ülkelerdeki faaliyetlerini sınırlamak için hiçbir çaba göstermemekte, üstelik bu şirketlerin önünü açmak için çeşitli baskılar kurarak yardımcı olmaktadır.

Türkiye'de sigara satışları TEKEL'in tek şirket olduğu 1980-90 arasındaki 10 yıl içerisinde %21 oranında artarken, üretim tekelliğinin ortadan kalktığı 1993-2000 yılları arasındaki 7 yıllık dönemde satışlar %44 oranında artmıştır.

Durum son derece açık ve nettir. Gelişmiş ülkeler sigara tüketimlerini azaltmak için katı ve şiddetli önlemler uygularken, çokuluslu sigara tekellerinin Türkiye ve benzeri ülkelere pazarlarını açmaları için devlet monopollarının kaldırılması yolunda baskılar yapmaktadır. Buradaki çift yönlü işleyen saldırı ve sömürü mekanizmasını görmezden gelerek, devlet monopoli olan TEKEL'in özelleştirilmesi yoluna gitmek, açıkça oyuna gelmekten başka bir şey değildir.

5. TEKEL 2001 yılı itibarıyla yerli tütünün en önemli alıcısı konumundadır. Satın aldığı tütünün önemli bir bölümünü ihraç ederken, bir bölümünü de halen piyasada %38'lik bir paya sahip olan tümüyle yerli tütünden imal edilmiş sigaralarda kullanmaktadır. 1998 ürün yılında TEKEL, üretilen yaprak tütünün %72'sini (186 bin ton) satın almış ve bunun 43 bin tonunu iç tüketimde kullanmıştır. TEKEL'in özelleştirilmesi durumunda yerli tütün yalnızca Amerikan harmanlı sigaraların %15'lik dolgu maddesi haline gelecektir.

Her ne kadar Ege tütününün ihraç olanaklarından söz edilebilirse de, dünya tütün piyasasını elinde tutan tekellerin Egeli tütün üreticilerini istedikleri gibi yönlendirebilecekleri açıktır. Egeli üreticiler için Cumhuriyet öncesi Reji döneminde olduğu gibi sözleşmeli üreticilik dönemi başlayacak, fiyat belirleme ve satış doğrudan yabancı tekellerin denetimine girecektir. Bu anlamda TEKEL tütün üreticilerinin sömürülmelerini engelleyen yaşamsal, düzenleyici bir rol oynamaktadır.

6. Türkiye 1990 yılında 3,3 bin ton yaprak tütün ithal ederken, 2000 yılında 79 bin ton ithal etmiştir. 1980’de tütün ithal etmeyip, 284,5 milyon dolarlık ihracat yaparken, 1999’da 294 milyon dolarlık tütün ithal etmiş ve 470 milyon dolarlık tütün ihraç etmiştir. TEKEL’in yerli tütünden imal edilen sigaralar için satın aldığı tütünün 1999 yılında 43 bin ton olduğu göz önünde bulundurulursa, yerli sigaraların piyasadan kaldırılması durumunda en azından bu kadar tütünün daha ithal edilmesi gerekecek, tütün için ihraç edilenden daha fazla ithalat için ödeme yapılmak durumunda kalınacaktır. Kısacası TEKEL’in özelleştirilmesi durumunda Türkiye çok yakın bir gelecekte net tütün ithalatçısı konumuna düşecektir.

7. 1999 yılı verilerine göre Türkiye’de 5001 köyde tütün ekimi yapılmakta ve 576 bin ekici bulunmakta ve üretilen tütünün %54,3’ü Ege ve Marmara, %14,3’ü Karadeniz, %31,2’si Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden sağlanmaktadır.

TEKEL’in özelleştirilmesi sonucu, Türkiye’de yalnızca Ege Bölgesi’nde, yabancı harmanlı sigaraların dolgu maddesi olarak ve ihraç edilebileceği kadar yani en çok 100 bin ton tütün üretilebilecektir. Bu durumda Doğu ve Güneydoğuda tütün üretimi ortadan kalkacak, 1,4 milyon insan açlığa terk edilecektir. Ege Bölgesi’nde ise tıpkı Marmara’da üretilen yabancı kökenli tütünlerde olduğu gibi, sözleşmeli üreticilik gündeme gelecek, küçük ölçekli tarım tasfiye olacaktır. Tutunabilen yalnızca 50 bin dolayındaki büyük toprak sahipleri olacak, onların geleceği de sözleşmeli üreticilikte tehdit altındadır. Öte yandan ihracatçılıkta da yaratılmış olan tekelleşme sonucu, alıcıların istediği miktar ve kalitede üretim yapmak zorunda kalan üreticilerin geleceği alıcıların iki dudağı arasında kalacak, kendilerine dayatılan fiyatları kabullenmek durumunda kalacaklardır.

Yerli tütün üretilen topraklarda yabancı tütün üretme olanağı bulunmamakta, bu topraklarda yetiştirilecek başka ürünlerde üç yıl süreyle zehirli madde taşıma riski bulunmaktadır. Üstelik bu alanlarda üretilecek hiçbir üründen aynı gelir düzeyini yakalama olanağı da sağlanamayacaktır.

8. Gelişmiş ülkelerde, AB bünyesi içinde çiftçiyi destekleme sistemi olanca ağırlığıyla sürdürülmesine karşın, Türkiye’de tütün üreticisine yapılan desteklerin kaldırılması yolunda IMF ve Dünya Bankası tarafından baskı yapılmaktadır. Üretimi planlamak, destekleme alımlarını tümüyle kaldırmak

anlamına gelmez. Bu baskıların tek amacı, kendi ülkelerinde giderek düşen tütün tüketiminden dolayı sıkıntıya düşen üreticilerini ayakta tutmaktır. Sonuç olarak yerli tütün üreticileri, gelişmiş ülkelerdeki üreticilerin yaşamını kurtarma adına feda edilmektedir.

9. TEKEL’de 40 bin dolayında işçi ve memur çalışmaktadır. Özelleştirmelerin doğrudan işçileri hedef aldığı ortadadır. Türkiye’nin en yakıcı sorunlarının başında gelirin adaletsiz dağılımı ve işsizlik geliyor. Böyle bir ülkede 40 bin insanı sokağa dökmenin hiçbir mantığı yoktur.

10. TEKEL’in özelleştirilmesi, çokuluslu tekellerin kendilerine pazar açma ve yayılma stratejilerini yaşama geçirmelerinin çok önemli bir parçasıdır. Bu oyuna gelmek vatana ihanetle eş anlamlıdır.

Çokuluslu sigara tekelleri, kendilerine pazar açabilmek ve yayılmacı emellerini gerçekleştirmek için az gelişmiş ülkeler ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra kurulan devletlerde ülke pazarlarını hep aynı yöntemle ele geçirmişlerdir. Yöntemleri çok basit, ancak etkilidir:

- ✓ Ülke tüketicisini kendi ürünlerinin damak zevkine alıştırmak için kaçakçılık yönlendirilir.
- ✓ Yabancı sigara ithalatının serbest bırakılması için ulus devlet hükümetlerine çeşitli yollardan baskı yapılır.
- ✓ Yerli sanayicilerle ya da devlet tekeliyle ortaklık kurulur.
- ✓ Çağdaş teknoloji getirecekleri söylemleriyle kendi fabrikaları kurulur.
- ✓ Reklam kampanyaları ve çeşitli etkinliklere sponsorluk yaparak tüketici kitlesi genişletilir.
- ✓ Son olarak da artık devlet tekeline gerek kalmadığı gerekçesiyle özelleştirilmesi için baskı yapılır.

Türkiye’de her şey yukarıda açıklanan yöntemle uygun olarak yürütüldü. İki yıldır da IMF ve Dünya Bankası’nın programlarında TEKEL’in özelleştirilmesi yer alıyor. Bu gelişmeler Philip Morris aleyhine Amerikan mahkemelerinde açılan davalar nedeniyle el konulan iç yazışmalarında da yer almaktadır.

11. Dünya üzerinde sigarada devlet tekeli kalmadığı büyük bir yalandır. Yapılan araştırmalar toplam dünya sigara üretimimin %40’ını oluşturan 2 milyar adetlik bir potansiyelin devlet tekellerinin kontrolü altında olduğunu ortaya koymaktadır. R. J. Reynolds şirketin satın alan dünyanın en büyük tekellerinden Japan Tobacco International da büyük ölçüde devlet kontrolü altındadır. Pazarın %60’ı ise çokuluslu sigara tekellerinin kontrolü altında olup, bu miktar Philip Morris, JTI ve BAT tarafından paylaşılmıştır.

TEKEL, halen (2000 yılı) Türkiye sigara pazarının %70’ini elinde bulunduruyor. Pazarın %23’ü Philip Morris, %7’si ise JTI’nin elinde. İşte asıl hedef, TEKEL’in devreden çıkarılması ile %70’lik pazarın çokuluslu tekellere

paylaştırılmasıdır (Sigara tekelleri bu hedeflerine ulaşmışlar; 2005 yılında TEKEL'in pazar payı %39'a düşerken Philip Morris'in payı %42'ye yükselmiştir).

12. Dünyada 15 yaş grubun üstünde sigara alışkanlığı olan insan sayısı 1,1 milyar dolayında bunun yaklaşık 800 milyonu az gelişmiş ülkelerde ve 700 milyonu da erkek. Yalnızca Çin'de 300 milyon sigara tiryakisi bulunuyor. Dünya Ticaret Örgütü'nün sigara tekeli kaldırması için Çin'e yaptığı baskının nedeni oldukça açık.

Dünya Sağlık Örgütü tarafından yapılan araştırmalara göre, ulusal tekeli özelleştiren ve pazarlarını yabancı sigaralara açan az gelişmiş ülkelerde tütün kullanımı %10 oranında artmıştır. Örneğin Güney Kore'de, Amerikan şirketlerinin piyasaya girişlerinden bir yıl sonra içicilik oranı %18'den %30'a çıkmıştır. Tayvan'da ise piyasa çokuluslu tekellere açıldıktan 6 yıl sonra lise öğrencisi erkeklerde %26 olan içicilik oranı %48'e, kızlarda ise %1'den %20'ye çıkmıştır.

13. Tüm dünyada sigara kullanımını azaltmak için alınan önlemlerin yanında reklâm yasağı geliyor. Ancak çokuluslu tekeller bu yasakları delmek ve tanıtımlarını yapmak için çok değişik yöntemler uyguluyorlar. Reklâm yasağına tümüyle uyan tek kuruluş TEKEL. Çünkü bir kamu kuruluşu olmanın sorumluluğuyla hareket ediyor.

14. Ulusal tekellerin kalkması sonucu artan tüketim bu ülkelere altından kalkamayacakları bir başka fatura yüklüyor. Halk sağlığının bozulması, insan kaynağı ve işgücü kaybı, patent hakları tümüyle gelişmiş ülkelere ait olan sağlık ve tedavi yöntemlerinden kaynaklanan yüksek maliyet.

5.2. Çay Üretiminde Özelleştirme (ÇAYKUR)

Anadolu'da çay içme alışkanlığının 1700'lü yıllara dek gittiği bilinmektedir. Türkiye'de çay bitkisi yetiştirilmesine ilişkin ilk girişim 1888 yılında yapılmış ve zamanın Ticaret Bakanı Esbakı İsmail Paşa aracılığı ile Çin'den çay fidanları getirilerek Bursa'ya dikilmiş, ancak bu ilin ekolojik koşullarının çay üretimine uygun olmaması nedeniyle başarılı olunamamıştır.

Çayın ülkemizde yetiştirilebileceği fikri 1917'de Botanikçi Ali Rıza Erten tarafından ortaya konulmuştur. İncelemelerde bulunmak üzere Batum yöresine giden Erten, bu bölgede çay ve narenciye yetiştirdiğini görmüş, aynı toprak ve iklim özelliklerine sahip Rize yöresinde de çayın yetişebileceği fikrini bir rapor halinde getirmiştir. Bu rapor 1924 yılında bölgede görülen yoksulluk, işsizlik ve göç nedeniyle TBMM tarafından ele alınmış ve 16 Şubat 1924 tarihinde "Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Mandalina, Limon ve Çay Yetiştirilmesi" adı ile 407 sayılı Kanun kabul edilmiştir. Bu Kanun ile çay tarımı yasal güvenceye kavuşturulmuştur.

407 sayılı Kanundan sonra bölgede çay tarımını geliştirmek amacıyla Zihni Derin görevlendirilmiştir. Batum'dan satın alınan çay tohumları ile Rize'de çay fidanları üretilmeye başlanmış, yöre halkına ve ülkenin değişik bölgelerine deneme üretimi için gönderilmiştir. Rize dışında kalan illerin iklim ve toprak özellikleri koşullarının çay ekolojisine uygun olmayışı üretimin bir bölgede yoğunlaşmasına neden olmuştur. Öte yandan 29 Mart 1940 tarihinde çıkarılan 3788 sayılı Çay Kanunu ile çay tarımı ve üretimi girdi ve kredi sübvansiyonları ile desteklenmiş, ayrıca bahçe kuracaklara arazi vergisi bağışıklığı ve çay bahçesi ruhsatı alma zorunluluğu getirilmiştir.

1924–44 yılları arasında Rize Çay Enstitüsü tarafından yürütülen çay üretimine ilişkin çalışmalar, 1946'da Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na devredilmiştir. Yetiştirme, teknik bakım ve araştırma işlemleri Tarım Bakanlığı, işleme ve satış ise 1942'den başlayarak TEKEL tarafından yürütülmüştür. Yetiştirme ve işlemede eşgüdümü sağlamak için 1971'de Çay Koruma Kanunu ile Çay Kurumu (ÇAYKUR) kurulmuş ve 1973'te örgütlenmesini tamamlayarak çalışmaya başlamıştır. ÇAYKUR'un kurulmasındaki amaçlar; çay tarımını geliştirmek, çay kalitesini iyileştirmek, işlenmesini teknik esaslara göre yürütmek, iç ve dış pazarın istemlerini karşılamak üzere kuru çay üretmek, ithal ve ihraç etmek ve üreticilerin kooperatifleşmesini sağlamak olarak belirtilmiştir.

ÇAYKUR, 1982'de çıkarılan bir yasayla Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü adı altında bir KİT'e dönüştürüldü. Bu yasa 1984'te 233 sayılı KHK ile değiştirildi. ÇAYKUR'un çay sanayi ve ticaretinde tekel olma durumu 1985 yılı başlarına kadar sürdü. Aralık 1984'te çıkarılan yasa ile çayın üretimi, işlenmesi ve satışı serbest bırakıldı.

Türkiye'de çay tarımı, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Gürcistan sınırı ile Fatsa arasında, kıyıda 30 km içerilere değin uzanan bir alanda yapılmaktadır. 2004'te yapılan ölçümlerde çay üretim alanları 766 bin dekar olarak saptanmıştır.

Doğu Karadeniz'de dağların çok dik, ekilebilir toprakların çok kısıtlı ve asit özellikle olması yalnız çay üretimi için olanak sağlamaktadır. Bu nedenle çay bölgede yerine başka bir ürünün ikame edilmesi hemen hemen olanaksız olan bir bitkidir. Çayın bir başka özelliği de, eğimli alanların en iyi biçimde değerlendirmesini sağlamanın yanı sıra toprak ve su koruma açısından da uygun bir bitki olmasıdır.

2004 yılı itibariyle çay üretimine ayrılan alanların yaklaşık olarak %65'i Rize, %21'i Trabzon, %11'i Artvin, geriye kalan %3'ü de Giresun ve Ordu'da bulunmaktadır. Bu illerdeki 200 binden fazla ailenin (yaklaşık 1 milyon insanın) geçim kaynağı olan çay, yıllardır bölgenin en önemli tarım ürünlerinden biri olma özelliğini sürdürmektedir.

Türkiye, 1963 yılına değin üretimin yeterli olmaması nedeniyle çay ithal etmiş, bu yıldan sonra önceki yıllardan da başlayarak gerek üretim alanlarının gerekse üretimin artmasıyla ithalata son verilmiş ve 1965 yılında kuru çay ihracatına başlanmıştır. Ancak, çayın işleme ve pazarlanmasında İngiltere ve Hollanda kökenli tekellerin olması nedeniyle, çay maliyetinin çok altında fiyatlarla ihraç edilmiştir. Örneğin 1974 yılında maliyeti 45 TL/kg olan çay TEKEL tarafından 5,6 TL/kg fiyatla bu şirketlere satılmıştı. Oysa aynı yıl Londra piyasasında Kenya, Uganda ve Kalküta çaylarının fiyatları 20–21 TL/kg dolayındaydı. Türkiye’den ithal ettikleri çayları basit bir işlemden geçiren çokuluslu tekeller, daha sonra en az üç katı fiyatla başka ülkelere ihraç ediyorlardı (TİB 1975d).

Günümüzde başta Hindistan, Çin, Sri Lanka (Seylan), Kenya, Endonezya ve Türkiye olmak üzere yaklaşık 45 ülkede çay üretilmektedir. FAO verilerine göre, 2005 yılı itibarıyla, dünyada çay üretimine ayrılan alan 2,6 milyon ha, elde edilen kuru çay ise 3,4 milyon tondur. Çay plantasyonlarının %37’si Çin’de bulunmakta; aynı şekilde dünya çay üretiminin yaklaşık %27,5’ini Çin sağlamaktadır.

Türkiye üretim alanlarının genişliği açısından dünyada 7., kuru çay üretimi açısından ise 5. sırada yer almaktadır. Kişi başına çay tüketimi yönünden İrlanda 3,3 kg/yıl ile dünyada ilk sırada olup, Türkiye 2,3 kg/yıl olan tüketimiyle İrlanda, İngiltere ve Kuveyt’in ardından 4. sıradadır.

Meclis’te 4 Aralık 1984’te kabul edilen 3092 sayılı Çay Kanunu’nun 1. maddesi ile “*gerçek ve tüzel kişilerin yaş çay işleme ve çay paketleme fabrikaları kurup, işletebilmeleri, ihtiyaçları olan yaş çay yaprağını doğrudan üreticiden satın alabilmeleri*” serbest bırakıldı. Böylece çayda devlet tekeli kaldırılarak çay alım, işleme ve satışı yerli ve yabancı şirketlere açıldı. Özal’ın emriyle hazırlanan yasa ile özel sektöre yalnızca üretim izni verilmedi, ayrıca özel sektörün bu alana yatırım yapması için teşvikler de sağlandı. Özal, çayda devlet tekelinin kaldırılmasının gerekçelerini anlatırken, özel sektörün yapacağı yeni yatırımlarla pazarın büyüyeceğini, serbest rekabet koşullarının oluşması ile halka daha kaliteli ve ucuz çay içirileceğini, bu arada özel sektörün ihracat da yaparak ülkeye döviz kazandıracaklarını söylemişti.

1983–84’te özel sektör yaş çay alımına başladı. Daha yasa çıkmadan özel sektör 10’a yakın prefabrikte tesis kurdu. Hiçbir yasaya bağımlı olmaksızın 30–40 üretici bir araya gelerek kuru çay üretimine başladı. Yasanın çıkışından sonra bu alana yatırım yapacağını iddia eden birçok şirket, devletin sağladığı teşvikleri almak için sıraya girdi. Söz konusu yasaya dayanarak birçok özel sektör kuruluşuna teşvik belgesi verildi. 1985–88 yılları arasında 129 şirket teşvik belgesi almış, fizibilite raporlarında 12.551 kişinin istihdam edileceği belirtilmişti. Oysa 1993’te yapılan saptamalara göre sektörde ancak 5.228 kişi çalışıyordu.

Özelleştirmeyi izleyen 10 yıl içerisinde fabrika sayısında büyük bir artış görüldü. Sanayi Bakanlığı'ndan izin alan şirket sayısının 100 dolayında olmasına karşın özel çay fabrikalarının sayısı 312'ye değin çıktı. İzinsiz çalışan bu tesislerde hem kaçak işçi çalıştırıldı, hem de sağlığa uygun olmayan koşullarda üretim yapıldı. Ayrıca, yaş çay yaprağı alımlarında ürün kalitesine özen gösterilmeyerek standart dışı alımlar yapıldı ve üretilen kuru çayın kalitesi düştü. Çok düşük maliyetlerde çay üretebilen bu kuruluşlar, pazarlamada güçlüklerle karşılaştılar. Bu aşamada çareyi ÇAYKUR'un tüketici tarafından en çok beğenilen Filiz, Çay Çiçeği ve Rize Turist gibi çay paketlerini aynı görünümde basıp içine başka çaylar doldurarak piyasaya sürmekte buldular. Düşük maliyetlerle üretilen bu çaylar yüksek indirimlerle piyasaya girdi. Böylece özel sektör piyasada haksız rekabet yarattı.

Bir çay fabrikası kuruluşundan sonra üretim yapabilmek için 6 ayrı kamu kuruluşundan gerekli belgeleri alıp, Gıda Kodeksine uygun üretim koşullarını da yerine getirmek zorundadır. Ancak günümüzde 100'ün üzerindeki özel sektör tesisi bu belgeleri almadan üretim yapmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi, özel sektörün bugünkü yapılanmasına izin veren ve haksız rekabet ortamı yaratan devletin görevini yapmayan kuruluşlarıdır.

ÇAYKUR'un günlük yaş çay işleme kapasitesi 6.500 ton ve alımı yaklaşık 4.500 tondur. Üreticiden günde en çok dekar başına 10 kg yaş çay alımı yapılmaktadır. Ancak üreticinin yaş çayı elinde bekletme süresi sınırlı olup (bir gün), bu süre içinde işlenmeyen çayın kalitesi bozulmaktadır. Üretici bu durumda çayını değerinin çok altında fiyatlarla özel sektöre satmaktadır. Öte yandan, özel sektör şirketleri satın aldıkları yaş çayın bedelini uzun süre ödemeyerek, üreticinin parasını uzun dönemler başka işlerde kullandılar. Bu bazen yıllar sürdü, kimi üretici ise parasını hiç alamadı. Çay üreticilerinin en azından bir bölümünün mülksüzleştirilmesinde özel çay fabrikaları etken olmaktadır.

Özel sektörün kamu karşısında ne denli becerikli ve yetenekli olduğunu göstermesi için sağlanan tüm olanaklara karşın, aradan fazla bir süre geçmeden özel sektör şirketleri serbest piyasa koşullarına ayak uyduramayıp pes ettiler. Bu fabrikalardan önemli bir bölümü teknik donanım, kalite standardı ve sağlık koşulları açısından yetersiz durumdadır. Özel sektöre çay üretim olanağı tanındığında iddia edilenlerin tersine yatırım yapılmadığı gibi, üretici de özel sektöre sattığı yaş çayın parasını alamadı, tüketici ise kaliteli ve ucuz çay içemedi. Artık özel çay fabrikalarının yaklaşık yarısı üretime girmiyor. Sayıları 312'ye ulaşan fabrika sayısı günümüzde çalışan tesis açısından 169'a düştü. Üretimini sürdüren 169 tesisten 106'sı 5-25 ton arasında kapasiteye sahiptir. Başka bir deyişle, özel sektöre ait çalışan tesislerin %65'i atölye ya da değirmenlerdir. Özel sektör sürekli olarak kendisiyle rekabet eden ÇAYKUR'dan yakınıyor ve karşılaştığı tüm güçlüklerin nedeni olarak

ÇAYKUR'u gösteriyor. Kısacası özel sektör her alanda rekabeti savunuyor, ancak devlet kendileriyle rekabet etmemelidir.

Çay tarımı ve sanayiinde devlet tekelinin kaldırıldığı Aralık 1984'ten sonra yeni fabrika kurmasına izin verilmeyen ÇAYKUR, günümüzde 45 yaş çay işleme fabrikası, 3 çay paketleme fabrikası, 1 araştırma enstitüsü ve 9 pazarlama bölge müdürlüğü ile etkinliğini sürdürüyor. Kuruluşun günlük yaş çay işleme kapasitesi 6,5–6,6 bin ton dolayında. Özel sektörün toplam kurulu kapasitesinin 11 bin ton/gün olmasına karşın, bu kapasite 2–3 bin ton/gün düzeyinde kullanılmaktadır. ÇAYKUR, özel sektörün ne kadar yaş çay alımı yapacağını bilmediği için alıma ilişkin programlarında sapmalar olmakta; bu durum alımdan pazara, pazardan finansmana değin birçok sorunu birlikte getirmektedir.

Türkiye'de çay sektöründe toplam kurulu kapasitenin %37'sinin kamu, %63'ünün özel sektöre aittir. ÇAYKUR'un yaş çay alımındaki payı 1999 yılında %77 iken, 2004'te %53'e geriletilmiştir (Çizelge–V.11).

Çizelge–V.11. Çay Alım ve Üretiminde ÇAYKUR'un Payı (Bin Ton)

Yıl	Yaş Çay Üretimi	ÇAYKUR		Kuru Çay Üretimi	ÇAYKUR	
		Alım	%		Miktar	%
1999	1.096	843	76,9	199	153	76,9
2000	758	499	65,8	139	91	65,8
2001	825	547	66,3	143	95	66,3
2002	792	552	65,9	135	94	69,8
2003	869	517	59,5	154	91	59,4
2004	1.105	587	53,1	202	107	53,0

Kaynak: TÜİK, ÇAYKUR, ÇAYSIAD

Türkiye 150–160 bin ton/yıl iç tüketimi ile dünyada en çok çay tüketen ilk 5 ülke arasında yer alan dev bir kuru çay pazarıdır. Oysa çay üretimi yaklaşık 200 ton/yıldır. Yani yılda 40 bin tona yakın tüketim fazlası vardır. Ayrıca, değişik yollardan ülkeye yılda 50 bin ton dolayında yabancı kökenli çay girdiği sanılmakta, bu durumda 90 bin ton/yıl fazlalık oluşmaktadır. Örneğin, ÇAYKUR 1999 yılında 153 bin ton kuru çay üretmiş, bunun 101 bin tonunu iç piyasada, 4 bin tonunu da ihracat yoluyla tüketmiştir. 1998'den devreden 88 bin ton tüketim fazlası ile stok 136 bin tona ulaşmıştır (Dünya 10/02/2000).

Çay sektörünün yarısından çoğunu elinde bulunduran ÇAYKUR, hiçbir zaman bağımsız bir kuruluş olamadı. Kurum, politikacılar tarafından bir siyasal rant aracı olarak kullanıldı. Politikacılar üreticinin gözünü boyayarak, onlara kimi ayrıcalıklar tanıyarak, kurumu kendi çıkarları için kullandılar; zararını da Hazineye ödettiler. Kurum böylece sürekli zarar eden bir konuma getirildi, bu zarara üreticiye destek denilip görev zararı sayıldı, ancak banka-

lara akıtılan trilyonlarca faiz gözlerden kaçırıldı. Eğer üretici gerçekten destekleniyor olsaydı, son 15 yıldır her geçen gün biraz daha yoksullaşmazdı. Varolan sistemde, destekleme adı altında Hazineden çıkan paraların çoğu çay üreticilerine değil, aracı kuruluşlarla parayı veren bankacılık sistemine gitmektedir.

Türkiye’de yetiştirilen çay, dünyanın en nitelikli çaylarından birisidir. Türkiye’de iki sürgün arasındaki süre 55–60 gün olmasına karşın, başka çay yetiştiricisi ülkelerde 30 güne değin düşmektedir. Daha uzun sürede yetişen çayda tat, koku ve kalite daha iyi olmaktadır. Öte yandan Türkiye’de çay yetiştiriciliğinde tarım ilacı, işlenmesinde de katkı malzemesi kullanılmamaktadır. Ancak, Türkiye’de yetiştirilen dünyanın en nitelikli çayı, en iyi koşullarda kurutulurken, işlenerek tüketiciye ulaştırılamamaktadır.

Yaş çayın işlenmesindeki olumsuzluklar kuru çayın kalitesini de doğrudan etkilemekte; özel sektörün kısa sürede kapasitesini yükseltmek amacıyla işleme sırasında özensiz davranması çayın kalitesini düşürmektedir.

Çayın kalitesi, özellikle 1980’li yıllardan başlayarak uygulanan yanlış politikalar nedeniyle bozuldu. Bunun başta gelen nedenlerinden birisi, siyasi iktidarların oy kaygısıyla 2,5 yaprak yerine 5–8 yaprak toplanmasına göz yummalarıdır. Araştırmalar, çaya tat ve renk veren maddelerin genç sürgünler üzerindeki iki yaprak ve tomurcukta bol bulunduğu, tomurcuktan sonra gelen üçüncü yapraktan başlayarak alta doğru gittikçe azaldığı ve çayın bozulmasına neden olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan ÇAYKUR’un başlattığı her yıl çaylıkların %20’sinin budanması esasının birinci sürgünde de uygulanması en kaliteli çay yaprağının kaybına yol açarken; işletmelerin mali, teknik ve sağlıksal açıdan yetersiz olması ve çay alanlarının iyileştirilmemesi kalitenin bozulmasındaki önemli etkenler arasında yer almaktadır.

Türkiye’de kuru çay üretim maliyeti dünyadaki başka çay üreticisi ülkelere göre daha yüksektir. Çeşitli sübvansiyonlar nedeniyle ve gelişmişlik düzeyine koşut olarak uluslararası çay tekelleri Türkiye’nin yarı fiyatından daha ucuza çay üretebilmektedir. Bu ülkelerde 7–8 sürgünde çay alınabilirken, Türkiye’de 2 sürgünde çay alınmaktadır. Ayrıca bu ülkelerde girdilerin daha ucuz sağlanmasının yanı sıra çalışanların büyük bir bölümü de sosyal güvenceden yoksundurlar.

Yaş çay üretimi, işleme ve tüketim kapasitesinin çok üstünde olduğu için, bugüne değin büyüyen stoklar ya denize dökülmüş ya da maliyetinin çok altında fiyatlarla ihraç edilmeye çalışılmıştır. Ancak, kuru çay maliyetinin yüksek, buna karşılık kalitenin düşük oluşu, çay ihracatını kısıtlamakta ve stoklar nedeniyle maliyet fiyatlarından daha düşük fiyatlarla ihracat yapılmaktadır. Örneğin ÇAYKUR’un 3,5 dolara mal ettiği kuru çayı 80 sente ihraç ettiği belirtilmektedir.

Türkiye’yi iyi bir pazar olarak gören çay tekelleri yasal boşluklardan ya-

rarlanarak Türkiye'ye her yıl 30–50 bin ton çay sokmaktadırlar. Çeşitli yollardan ülkeye soktukları çaylarla yerli çayın satışını belli ölçülerde engellerek, bir yandan ülke ekonomisine zarar verirken, öte yandan 200 bini aşkın çay üreticisi ailenin perişan olmasına neden olmaktadır.

Ülkeye Doğu ve Güneydoğu sınırlarından kaçak yollarla çoğu sağlığa uygun olmayan çayların girdiği bilinmektedir. Örneğin, Reuters Ajansı 3 Mart 1999 tarihli haberinde, yılda yaklaşık 10 bin ton çayın İran, Irak, Suriye sınırlarından kaçak olarak Türkiye'ye girdiğini duyurmuştur. Kalite olarak düşük olan bu çaylara katkı maddeleri eklenip ülkeye sokulmaktadır. Son zamanlarda çayı sübvansede eden İran'dan 10–20 sent gibi fiyatlarla Gürbulak kapısı gümrüğünce vergilendirme yapılarak ülkeye girmesine olanak tanınmıştır. Öte yandan, Kıbrıs–Mersin hattında “kişisel eşya bağışıklığı” organize bir biçimde kullanılmış, bu yolla ülkeye gümrüksüz olarak giren çayın miktarı yılda 10 bin tonu bulmuştur.

Ülkeye sokulan kaçak çaylar, özel sektör fabrikalarınca paketlenerek yüksek kârlarla piyasaya sunulmaktadır. Uygulanan başka bir yöntem ise bu çayları yerli çayla karıştırarak pazarlamaktır. Gıda Kodeksinde çayın ambalajlı (ve ne tür bir ambalajda) olacağı açıkça belirtilmesine karşın, bu çaylar çoğu zaman sağlıksız koşullarda (açıkta ya da çuvalda) satılmakta ve önü alınmamaktadır.

İlk yıllarda fason üretim yapan özel şirketler, günümüzde yerini sermaye gruplarına bırakıyor. Bunların başında ise 75 ülkedeki 500'ü aşkın şirketiyle dünyanın tüketim malları üreten en büyük çokuluslu şirketlerinden Unilever geliyor. Lipton markasıyla piyasaya giren bu şirket, yaş çayın en kalitelisini alıp işlemekte ve Hindistan, Kenya, Sri Lanka gibi ülkelere ithal ettiği çaylarla harmanlayarak pazarlamaktadır. Bu yöntemi uygulayan başka şirketler de bulunmaktadır. Örneğin Alman Şirketi Teekanne Kütaş şirketi ile ortaklık kurarak 2001 yılında Türkiye pazarına girdi. Kütaş–Teekanne İzmir Kemalpaşa'da kurduğu fabrikada Seylan çaylarını işliyor. Yılda 40–50 bin ton çay bu yöntemle pazarlanmakta ve bunlar yerli çayı tehdit etmektedirler.

Özal'ın çayda devlet tekeline kaldırmasını savunurken kullandığı –ancak hiçbir zaman gerçekleşmeyen– söylemler, günümüzde çay tekelleri ve onların sözcüleri tarafından yineleniyor. Özel şirketler, çayın yıllarca devlet tekelinde olmasının ve ÇAYKUR'un sübvansede edilerek varlığını sürdürmesinin özel sektörün gelişimini olanaksız hale getirdiğini; ÇAYKUR'un özelleştirilmesi ile Türkiye'de üretilen çayın kalitesinin yükseleceğini, çayda yeni harmanlar ile çeşitliliğin artacağını söylemektedirler.

10 Mart 2000 tarihinde –yapılacak ikraz anlaşmasına esas olmak üzere– Dünya Bankası'na verilen kalkınma politikası mektubu ile çay toplama programı kapsamındaki ödemelerin alternatif ürün programının hızlandırılması

ile eşgüdümlü olarak azaltılacağı; ÇAYKUR'un çay fabrikalarının özelleştirilmesine 2001 yılında başlanacağı taahhüt edilmiştir.

Türkiye çayda iç tüketim açısından dünyada 5. sırada geliyor ve cazip bir pazar. Bu pazara egemen olabilmek için önce yerli çay tarımının çökertilmesi gerekiyor. Çokuluslu şirketlerin çıkarlarının savunucusu IMF ve Dünya Bankası'nın Türkiye tarımına doğrudan müdahalede bulunmasının amacı bu. Son yıllarda yapılanlar bu hedefe yönelik.

Çok ucuz maliyetle işçi çalıştıran çokuluslu çay tekelleri (örneğin Sri Lanka'da bir işçinin maaşı 30 dolardır) artı değeri kendi ülkelerine aktarmaktadırlar. Metropol ülkelerin hem pazar hem de sermaye birikimi sorununu çözmek Türkiye'nin görevi olmamalıdır.

ÇAYKUR'un özelleştirilmesi durumunda, Türkiye piyasası başka ülkelerin çay pazarı haline gelecek, piyasa daha kalitesiz çaylara terk edilecektir. Kurumun özelleştirilmesindeki asıl tehlike, uluslararası tekeller ya da yerli işbirlikçilerinin eline geçmesidir. Böylece dünyada çay tüketiminde önemli bir potansiyel olan Türkiye'de, belli bir süre sonra yerli çay satılamaz duruma gelecek, hem üretim hem de sanayiın tasfiyesi söz konusu olacaktır.

5.3. Tohumculuk Sektörünün Özelleştirilmesi (TİGEM)

Ekonomi politiğin devlet işletmeciliği eksenine oturtulduğu dönem olarak bilinen 1930'lu yıllarda, kamu yatırımlarına ağırlık verme stratejisi öne çıkarılmıştır. Bu çerçevede, Şubat 1937'de çıkarılan bir yasayla oluşturacağı makine ve araç parkı ve tarımsal mücadele ilaçlarıyla köylülerin ekim, nadas ve harmanına yardım ederek, tarlalarında tarımsal mücadele yaparak çiftçileri çağdaş tarıma alıştırmak amacıyla Zirai Kombinalar İdaresi kurulmuştur. Zirai Kombinaların diğer bir amacı, buğdayın maliyet fiyatını bu yolla düşürmektir. 1940 yılında Milli Korunma Kanunu'nun çıkarılmasından sonra kurum, genellikle kurak olduğu için boş kalan devlet arazileri üzerinde 1,7 milyon dönümlük 13 işletme kurmuştur. Savaş içi dönemde Türkiye'deki ekili ve dikili alanın %1,1'ini oluşturan bu çiftliklerde yılda 100–150 bin ton dolayında hububat üretilmiştir. Aynı yıllarda çiftçilerin TMO'ya teslim ettikleri buğdayın 300 bin ton dolayında olduğu düşünülürse bu çiftliklerin savaş döneminde hububat sıkıntısını hafifletmekte oynadıkları rol ortaya çıkar.

Aynı döneme rastlayan Temmuz 1937'de, Mustafa Kemal 1925 yılından itibaren kurduğu örnek çiftlikleri Hazineye bağışlamış, Ocak 1938'de çıkarılan bir kanunla bu çiftlikleri işletecek olan Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu oluşturulmuştur.

Devlet Ziraat İşletmeleri Mart 1950'de Kombinalar ile birleştirilerek Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü (DÜÇ) kurulmuş, böylece çiftçinin

tohum, damızlık, fidan ve fide gereksinimlerini karşılayacak bir kurum ortaya çıkmıştır.

1983'te DÜÇ ile hara ve inekhanelerin birleştirilmesiyle kurulan Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), 1984'te yürürlüğe giren ana statüsüne göre şu görevler ile yükümlüdür (Tarım-İş 1997): *“Türkiye'nin bitkisel ve hayvansal üretimini artırmak, çeşitlendirmek ve ürün kalitesini iyileştirmek için yetiştirdiği damızlık hayvan, tohum, fidan, fide ve benzerlerini yetiştirecilerle intikal ettirmek; bitkisel ve hayvansal üretim, yetiştirme ve ıslah konularında araştırmalar yapmak, çevre çiftçilere tarımsal teknoloji ve girdi kullanımına öncülük, öğreticilik yapmak”*.

Günümüzde TİGEM arazileri hububat, yem bitkileri ve hibrit çeşitlerin tohumculuğu ve gen kaynaklarının korunması yönünden önemini sürdürmektedir. Özel sektör kâr oranının düşük oluşu nedeniyle hububat tohumculuğuna ilgi göstermemekte, gereksinimin %96'sı TİGEM tarafından karşılanmaktadır. Hayvancılık sektörünün temel girdilerinden olan yem bitkilerinin üretilmesinde gereksinim duyulan tohumlukların tümüne yakın bir bölümü de yine TİGEM işletmelerince karşılanmaktadır. Transgenik bitki üretiminin giderek yaygınlaştığı bir ortamda biyogüvenlik açısından geniş izolasyon mesafelerine sahip olan TİGEM arazilerinin gelecekte daha büyük önem kazanacağı kuşkusuzdur.

TİGEM, gen kaynaklarının korunması açısından da önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Türkiye'de soyları giderek tükenmekte olan Ankara Keçisi, Güney Anadolu Kırmızısı ve Doğu Anadolu Kırmızı sığır ırkları gibi uyum yetenekleri oldukça üstün olan yerli hayvan ırkları, zengin birer gen kaynağı olarak hayvan ıslahında kullanılmak üzere TİGEM İşletmelerinde korunmaktadır.

TİGEM'in, günümüzde, biri merkez imalat ve ikmal işletmesi olmak üzere 377 bin hektarlık (Türkiye tarım topraklarının %1.15'i) 38 adet işletmesinde 16 bin büyükbaş ve 100 bin dolayında küçükbaş hayvan bulunmaktadır. Toplam arazi içerisinde kültüre elverişli (tarım yapılabilir) arazi miktarı %83 olan TİGEM işletmelerinde, yatırım noktasında karşılaşılan kısıtlar nedeniyle bu olanaktan yeterince yararlanılmamakta ve işletmelerin önemli bir bölümünde kuru tarım sistemi uygulanmaktadır. Damızlık hayvan kapasitesinin 5–10 katı artırılma olanağı varken yine bu kısıtlardan dolayı sulanan alanların ortaya koyduğu kaba yem üretimi ölçüsünde hayvan varlığı ile çalışılmaktadır.

KİT'lerin 1989'dan başlayarak –eylem birliği etmişçesine– zarar etmeye başlamasının ardında 1990'da hız kazanan özelleştirme uygulamaları için, bir anlamda gerekli alt yapının hazırlanmasına yönelik politika yatmaktadır: Devlet KİT'lere gerekli kaynakları vermemiş ve onları borçlanmak zorunda bırakmıştır. Bu dönem bir anlamda da kamu kaynaklarının bankalar aracılığıyla dolaylı ve gözden gizli olarak belirli bir kesime aktarıldığı dönem olmuştur.

TİGEM'in 1985–95 dönemine ilişkin bilânçoları değerlendirildiğinde; 1989'a değin kâr ettiği, 1990–94 döneminde ise giderek artan oranlarda zarar ettiği, bu süreçle birlikte, toplam kaynaklar içerisinde öz kaynağının görece olarak azaldığı, özellikle 1992–93 yıllarında kaynak toplamı içerisinde uzun vadeli borç oranının sırasıyla %80 ve %77'lere ulaştığı görülmektedir. Kuruma yeterli öz sermayenin verilmemesi, öz sermaye zararını büyüten başlıca etkidir. 1994'teki büyük öz sermaye artışından sonra, öz sermaye zararındaki büyük düşüş bu açıdan dikkate değerdir. Öte yandan TİGEM'in sermaye verimliliği 1985–95 döneminde giderek artarak 1995'te %93,5 oranına ulaşmıştır. 1987–95 döneminde sabit fiyatlarla hesaplanan işgücü verimliliği sürekli artmış, 1987'de 3,6 milyon TL/kişi olan verimlilik, 1995'te 9,3 milyon TL/kişiye yükselmiştir. TİGEM'de hem emek, hem de sermaye verimliliği incelenen dönemde son derece iyi bir gelişme göstermiştir. 1987'den 1995'e sabit fiyatlarla net katma değer %88,4 oranında artmış, aynı dönemde işgücü ise %25,7 oranında düşmüştür. Sonuçta bir anlamda daha az işgücü ile daha çok katma değer sağlanmıştır. Kârlılık düşer ve negatif bir değer alırken, emek ve sermaye finansal analiz tabloları verimliliğinin her zaman paralel gitmediğini ve farklı dinamiklerden ileri geldiğini, ayrıca, özel sektör mantığı ile hareket edilemeyeceğini göstermektedir (Tarım–İş 1997).

Genel olarak KİT'lerde “performans” ile anlatılmak istenen, KİT'lerin çalışmalarının başarı ölçüsü, kuruluş amaçlarına ne denli hizmet ettikleridir. KİT'lerin tek amacı kâr etmek değildir. Ayrıca istihdam, bölüşüm, net toplumsal yarar gibi, temelinde kârlılık ile bir ölçüde çelişen toplumsal amaçları da bulunmaktadır. “Kârlılık” son derece “gevşek”, bu nedenle de performansı ölçmek için hiç de sağlam sayılmayacak bir kavram olduğu için, “verimlilik”, özellikle “emek verimliliği”, başarıyı ölçmekte daha anlamlıdır. Çünkü burada üretim ile üreten arasında doğrusal bir bağ kurulabilmektedir.

Geçmişten devraldığı görev doğrultusunda Türkiye'nin bitkisel ve hayvansal üretim materyali gereksinimini karşılamaya yönelik olarak çalışan TİGEM, 1984 yılından itibaren ülkeye egemen olan rant ekonomisinin sarmalına itilmiş, yurtiçi ve yurtdışı bankalara borçlandırılarak sermaye yapısı bozulmuş, bütçeden aldıkları pay giderek azaltılmış, personel yapısı aşındırılmış, tohumluk ve damızlık üretme yerine hammadde üretimi tercih ettirilmiş ve bu süreç sonunda TİGEM işlevsiz–borçlu ilan edilerek tasfiyesine zemin hazırlanmıştır.

TİGEM, 1984'te Dünya Bankası ile yapılan ikraz anlaşması uyarınca işlevsiz hale getirilmeye başlandı. Kurumun işlevleri adım adım uluslararası tekeller temelinde özel sektöre devredildi. Söz konusu anlaşmanın bir sonucu olarak Tarım Bakanlığı'nın yeniden yapılandırılmasında Araştırma Genel Müdürlüğü'nün ortadan kaldırılması ve tohumculukla ilgili çeşit deneme

işlerinin başka bir birime aktarılmasıyla TİGEM'deki AR-GE çalışmalarının düşmesi aynı döneme rastlamaktadır (Tarım-İş 1997).

Bu genel çerçeveye içinde 1989 yılına kadar kâr eden TİGEM, 1990-94 yıllarını bilânço zararı ile kapatmıştır. Bu dönemde, toplam kaynaklar içinde öz kaynağı görece olarak azalmış, uzun vadeli borç oranı artmıştır. TİGEM'e yeterli öz sermayenin verilmemesi nedeniyle ortaya çıkan zarara geçiş, ancak 1994'teki öz sermaye artışından sonra önlenebilmiştir. 1999 yılında 4,7, 2000 yılında 19,8, 2001 yılında 10,3, 2003 yılında 4,5 trilyon lira bilânço zararı oluşan TİGEM'in, 2002 yılında 22,7 ve 2004 yılında 3,4 trilyon TL kâr ettiği açıklanmıştır. Öte yandan, TİGEM'in 1999 yılında 7,4 bin olan personel sayısı, 2004 yılı itibarıyla 5,2 bin kişiye gerilemiştir.

1994'e değin KİK (kamu iktisadi kuruluşu) statüsünde olan TİGEM Kasım 1994'te İDT (iktisadi devlet teşekkülü) haline getirilmiştir. Bunun anlamı, TİGEM'in bir kamu hizmeti kuruluşu olmaktan çıkarılıp, yalnızca "ticari" amaçlar doğrultusunda etkinlik yapmasının yeterli görüldüğüdür. Ancak, sulu tarım alanlarının artırılma gereği yanında alet ve makine ve tesislerin ileri teknolojilere uygun duruma getirilmesi için gereksinim duyulan yatırım ödenekleri verilmemektedir. Çünkü TİGEM'in çiftliklerine birçok holding talip, özel sektörle işbirliği yapılarak sektörün yatırımcı gücünden yararlanılacak!

Yukarıda özetlenmeye çalışılan süreç, Türkiye'nin bitkisel ve hayvansal üretim materyali temininde hemen tümüyle dışa bağımlı hale dönüşmesi sonucunu yaratmıştır. Özellikle yabancı döllenmiş tohumlarda, İsrail-Hollanda gibi ülkelerden ithalat yapılmaksızın, üretim gerçekleştirilemeyecek durumdadır. Katma değeri en yüksek olan sebze tohumu, çokuluslu şirketlerin üretim-dağıtım tekellerine teslim olmuş durumdadır. Hububat üretiminde, üretim-dağıtım yetersizliği nedeniyle, sertifikalı tohum kullanım oranı %10'ların altına düşmüştür. Hayvan ırklarının genetik potansiyelinin bir türlü yükseltilememesi de, TİGEM'in işlevsizleştirilme süreçlerinin başka görünüşleri olarak değerlendirilmelidir (Günaydın 2005).

TİGEM'in "kiralama" adıyla özel sektöre devir süreci

Yüksek Planlama Kurulu (YPK) 24.12.1999 tarih ve T-46 sayılı karar ile TİGEM işletmelerinin %15-25 TİGEM ortaklığı ile özel sektöre devredilmesi yönünde bir karar aldı. Tarım ve Köyişleri Bakanı 4 Mayıs 2000 tarihinde düzenlediği basın toplantısında, YPK kararı çerçevesinde Türkiye tarımında bir "devrim"! gerçekleştirileceği açıklandı. Bu devrim tarımın "temel taşlarından" olan TİGEM'e ait işletmelerin yapılacak ortaklık sözleşmeleri ile 10-49 yıllığına yerli-yabancı ayrımı gözetmeksizin özel sektöre kiralanması kararıydı. İlk aşamada 10 işletmede ortaklık kurulması için çalışma başlatılarak 6 Mayıs 2000 tarihinde ilana çıkıldı, daha sonra özel sektöre açılacak işletme sayısı 20'ye çıkarıldı. Söz konusu duyuruya göre, TİGEM'in özel sektörle kuracağı anonim şirketlerdeki sermaye payı %15-50 arasında olacak. TİGEM'e ait tesis

ve varlıklar aynı sermaye olarak konulmaksızın kurulacak şirkete kiralanacak ve elde edilecek kira bedeli TİGEM'in sermaye katkısı olacak. Bu uygulamada yabancılar yerlilerle ortaklık kurarak ya da tümüyle yabancı sermaye olarak ortaklık önerisinde bulunabilecekler; diğer ölçütlerin yanında en yüksek kira bedeli değerlendirilecek.

Uygulamaya konulması tasarlanan projenin Dalaman, Karacabey gibi işletmelerin yer aldığı ilk grup için teklif verme süresi 15 Kasım 2000, ikinci grup için ise 15 Mart 2001 tarihinde doldu. TİGEM'in ilk aşamada ortak üretime açılacak 10 işletmesi için şartname alan 50 şirketten 40'ı teklif getirdi. Şartname alan şirketler arasında Koç, Sabancı, Pınar, Aytaç, Bahçivan Gıda gibi entegre tesisleri olan şirketler bulunuyordu (Dünya, 13/11/2000). Özel sektörle ortak üretime açılacak işletmelere girmeyi planlayan Koç-Ata Grubu, "bu projeye verimlilikten uzak tarım sektörüne, yeni bir boyut getirileceğini" öne sürerken, TİGEM'in ikinci grup işletmeleriyle ilgilenen Bahçivan Gıda ise, ortak üretim yapma işinde geç bile kaldığını belirtti. Sabancı Holding'in tohum geliştirme ve üretim şirketi Sapeksa, bu uygulamayı yetersiz bularak, TİGEM arazilerinin ve işletmelerinin belli bir süre karşılığında doğrudan özel sektöre devredilmesi gerektiğini savundu (Köylü, Ekim-Kasım 2000).

Kamuya ait çiftlikleri "kiralama" yöntemiyle özelleştirme modelini ortaya koyanların kimliği daha sonra açıklandı. Model, ABD Tarım Bakanlığı ve ABD'li şirketlerin 1998 yılında TİGEM'in 14 çiftliğinde yaptıkları ön çalışmanın ardından oluşturuluyor. RunAgra Co. & Karadeniz Group tarafından Tarım ve Köyişleri Bakanlığına verilen bilgi notunda, TİGEM işletmeleri için 6 farklı özelleştirme modeli öneriliyor. RunAgra, TİGEM çiftlikleriyle ilgili fizibilite çalışması yapmış ve sığır yetiştiriciliği yapılan çeşitli bölgelerde Kuzey Amerika Modeli (NAM)'nin uygunluğunu saptamıştır. ABD Tarım Bakanlığı'nın yardımıyla hazırladığı raporu, Amerikan et ve süt sığırtı ihracatçılarına dağıtmış, et ve süt sanayiindeki Türkiye-ABD ortak yatırım olanakları görüşmeleri başlatılmıştır. ABD'nin o dönemdeki Ankara Büyükelçisi Mark Parris de, 2 Şubat 2000 tarihinde Dalaman'daki TİGEM çiftliğini ziyareti sırasındaki yaptığı konuşmada, ABD destekli planla ilgili olarak, "*ABD özel sektör temsilcilerinin bu ortaklıklara teknik yardım ve destek yapılması konusu ile ilgilenebileceklerini, TİGEM çiftliklerinde ABD'nin yüksek nitelikli hayvanlarının ve genetiğinin hayvan yetiştirme programlarına dahil edilmesinden mutluluk duyacağını*" belirtmiştir (Salman 2000).

TİGEM işletmelerinin özel sektöre devri konusundaki çalışmalar sürerken 2002 yılında çıkarılan Kamu İhale Kanunu'nda %1 kamu ortaklığı olsa bile alımların bu kanuna göre yapılmasını öngören bir hüküm yer aldı. Bu nedenle yalnız Dimes şirketi ile ortaklık kurulabildi. 2003'te TİGEM ortaklığı olmaksızın işletmelerin 30 yıllığına özel sektöre kiralanmasına ilişkin ikinci bir YPK kararı alındı. Ancak daha sonra ÖYK'nin 8 Eylül 2003 tarih ve

2003/59 sayılı kararı ile TİGEM özelleştirme kapsamına alınarak yetki ÖİB'ye verildi. Genel Müdürünün ifadesiyle "8 ayda 82 toplantı" yapılarak ÖYK'den çıkarılması sağlanan 27 Ağustos 2004 tarihli karar uyarınca TİGEM işletmelerinin özelleştirilmesinde yeniden kiralama yöntemine dönüldü; 7'si 2004 yılında olmak üzere bu zamana değin toplam 13 TİGEM işletmesi 30 yıl süre ile özel sektöre kiralandı (*Çizelge-V.12*).

Çizelge-V.12. Özel Sektöre Kiralanan TİGEM İşletmeleri

İşletme	Alanı (da)	Kiralayan	Bedel (YTL)
Acıpayam-Denizli	23.482	Koç-Ata-Sancak	405.000
Boztepe-Aksu/Antalya (Kısmi)	5.483	Yaşarlar Gıda AGH Teknik Tarım	201.000
Çiçekdağı-Kırşehir	16.375	İlci İnşaat	227.000
Gelemen-Samsun	11.958	Koni İnşaat	1.321.000
Gökçeada-Çanakkale	3.082	Elta Elektrik	252.000
Göle-Ardahan	13.678	Mer'a Tarım	61.000
Hafik-Hafik/Sivas	2.294	Yöre Tarım	37.500
İnanlı-Muratlı/Tekirdağ	11.808	Koni İnşaat	1.071.000
Altındere-Erciş/Van	17.206	A. Yüzbaşıoğlu	71.650
K.Maraş-Türkoğlu/K.Maraş	19.756	Görpa	1.776.000
Manisa-Manisa	179	İlci İnşaat	126.500
Turunçgiller-Dört Yol/Hatay	2.681	Aykan Motor	725.000
Kumkale-Çanakkale	6.123	Kaanlar Süt	1.751.000
Toplam	114.349		8.025.650
Kazova-Turhal/Tokat	5.145	Dimes ile ortaklık	126.000

Kaynak: TİGEM

TİGEM, ayrıca özel sektör tohumculuk kuruluşları ile ortak üretim yapmaktadır. 2004 yılında 8 işletmede 24 ayrı özel şirket ile 13 bitki grubunda 51 bin dekar arazide tohumluk üretimi yapılmıştır. Özel sektörün ürettiği pamuk tohumluğunun %25'i ile hibrit mısır tohumluğunun %15'i, TİGEM arazilerinde ortak üretimle gerçekleştirilmektedir.

Çokuluslu ve onlarla işbirliği içindeki yerli tekeller tarafından kapatılmaya çalışılan TİGEM işletmelerinin özelleştirilmesi ile;

- ✓ Tohum ve damızlıkta dışarıya bağımlılık artacak; ülke tohumculuğuyla birlikte verimli tarım alanları da özel şirketlerin kullanımına bırakılacaktır.
- ✓ AR-GE çalışmalarına tümüyle son verilebilecek; bu da gen teknolojisini geliştirmiş ülke ve yabancı şirketlerin devreye girmesiyle yerli tohumculuğun tümüyle çökmesine neden olabilecektir.

✓ TİGEM aracılığıyla ülkenin bitkisel ve hayvansal üretiminin artırılması, çeşitlendirilmesi, iyileştirilmesi çalışmaları yapan, çiftçilere uygun koşullarda girdi sağlayan devlet, böylelikle, bu işlevlerini uluslararası tekellerin birçok azgelişmiş ülkeye yerleştirdikleri AR-GE laboratuvarlarına devre-decektir.

✓ Kuruluşun ulusal ölçekte planlama yapma olanağı ortadan kaldırılacak, tarımı geliştirici çalışmalar yapılamayacak; özel sektör payının yüksek oluşu nedeniyle TİGEM’lerde denetim olanaksız hale gelecek, böylelikle uluslararası tekeller ülkelerinde yasaklanmış olan tarım ilaçlarını kullanabilecekler ve genetik yapısı değiştirilmiş ürünleri Türkiye’de pazarlayabileceklerdir.

✓ Tohumda dışa bağımlılık daha da artacak, çiftçi tohumluk gereksinimini çok daha yüksek fiyatlarla yerli ve yabancı tekellerden sağlamak durumunda kalacaktır.

5.4. Girdi Sağlama ve Dağıtımının Özelleştirilmesi (TZDK)

Tarımda kullanılan her türlü araç ve gereçler ile diğer girdileri sağlamakla görevli olan TZDK 1994’te kurulmuş, ancak çalışmalarını büyük ölçüde kimyasal gübre ve tarım ilaçlarının alım-satım, ithal ve ihracında yoğunlaştırmıştır.

Kimyasal gübre sağlama ve dağıtım görevi 1962 yılında TZDK’ye verilmiş, 1973’te devlet desteklemesi sistemine geçilmiştir. Kurum, gübre fabrikalarından devletçe belirlenen fiyatlarla gübre alarak çiftçiye satmıştır. Maliyet ile satış fiyatı arasındaki fark, “görev zararı” olarak Hazine tarafından karşılanmıştır. Bu dönemde TZDK toptan iç ve dış alımcı olarak tekel konumunda çalışmıştır.

Kimyasal gübre sağlama ve dağıtımının yanı sıra 1962 yılında başlayan traktör montaj süreci 1976 yılına dek Ford, bu tarihten sonra da Steyr lisansı ile sürdürülmüştür. Kurumun satışlarının büyük çoğunluğunu (%90 gibi) tarımsal araç-makine ve gübre oluşturmuştur.

1985 yılında Dünya Bankası ile yapılan 300 milyon dolarlık tarım SECAL’in kesilmemesi için yerine getirilmesi zorunlu koşullar arasında, gübre alım-satımı ve fiyatlarda serbestleşme ile TZDK için yönetim geliştirme çabalarında “tatmin edici ilerleme sağlanması” yer almaktaydı. 300 milyon doların 130 milyon doları TZDK tarafından kullanılmıştır. Kurumun kullandığı miktarın %93’ü gübre, %7’si tohum %0,3’ü ise hizmet ithalatına harcanmıştır (Güler 1996).

Cirosunun %77’sini gübre satışlarından sağlayan kurum, 1986 yılında tarım SECAL çerçevesinde gübre tekelinin kaldırılmasıyla birlikte önemli bir varlık nedenini yitirmiştir. Sistem 1986 yılında değişikliğe uğratarak,

TZDK ve TŞFAŞ tarafından kullanılan yetkiler TSKB ve TKKMB'ye de tanınmış ve bunlara da destekleme ödemesi yapılmıştır. Ayrıca kimyasal gübre ihracat ve ithalatı ile perakende satış fiyatları serbest bırakılmıştır.

1988 yılında ise kimyasal gübre ticareti yapma yetkisi, destekleme ödemeleri bunlar için de geçerli olmak üzere özel sektöre açılmıştır. Sonuçta TZDK'nin gübre pazarındaki payı 1983 yılında %95 iken, 1985'te %89'a, 1987'de %25'e, 1990'da %17'ye ve 1992'de %15'e düşmüş, 1993 yılında ise %9,7 gibi önemsiz bir konuma gerilemiştir (Güler 1996).

Gübre dağıtımındaki özelleştirmenin bir sonucu olarak 1980-95 yılları arasında ürün/gübre paritesi ürün aleyhine dönmüş, ancak 1996'dan sonra destekleme fiyatlarındaki artış nedeniyle parite ürün lehine gelişmeye başlamıştır (Tümay 1998).

Dünya Bankası kredisiyle hizmet alımı kapsamında bir İngiliz şirketine gübre sağlama ve yönetim konusunda bir rapor hazırlanmıştır. Raporun uygulamaya ne gibi katkılar sağladığı bilinmiyor. Ancak TZDK'nin köklü bir değişme, daha doğrusu yok olma sürecine girdiği 1990'lı yıllarda net olarak görülebiliyor.

1984 yılında 8 bin dolayında personel çalıştıran kurum, 1997'de 3 bin personele düşen bir yapıyla karşı karşıya kalmıştır. Sözleşmeli statüye geçirilme adına memur istihdamı 300 kişiye değin düşürülmüş, bu konuda en büyük huzursuzluklar Dünya Bankası kredisi sayesinde yaşanmıştır. 1984-93 yılları arasında kurum varlık temelini %90 oranında yitirirken, istihdam açısından %20'lik bir daralma gerçekleştirilmiştir.

18 Haziran 1984 tarihinde çıkarılan 233 sayılı KHK ile iktisadi devlet teşekkülü olarak yeniden düzenlenen kurumun, 1990'ların başında tarımda kullanılan araç, makine, ilaç vb. girdilerin dağıtımının yapıldığı 25 bölge, 385 şube müdürlüğü vardı. Ayrıca, Tarım Alet ve Makineleri Fabrikası, Tarım Makineleri Araştırma Enstitüsü ve WP Kükürt İşletmesinin yanı sıra tarım makinesi, gübre, yem, şeker ve yapağı konularında etkinlik gösteren çeşitli kuruluşlarda katılımı bulunuyordu.

Tarım Bakanlığı, 1994 yılında kurumun 224 şubesinin kapatılması, 8 bölgesinin şubeye dönüştürülmesi, 7 işletmesinin kapatılması ve kalanların "ekonomik faaliyette bulunacak bir yapıya" kavuşturulması için YPK'ye başvurmuştur. Buna göre kurum tümüyle ortadan kaldırılmayacak, %60 oranında tasfiye edilecektir. Örgütsel yapıdaki %60 oranında tasfiye, çok sayıda çalışanın kurum dışına çıkarılması anlamına gelmektedir (Güler 1996).

Tarım makineleri üretimi ve girdi dağıtımındaki işlevi Özal döneminde bitirilen TZDK'nin, 5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler Programında 1994 yılı sonuna değin özelleştirilememesi durumunda kapatılacağı belirtilmiştir. TZDK'nin özelleştirilmesi KOİ programında birinci derecede öncelikli ola-

rak yer almış ve 1995 sonuna değin özelleştirilmesi öngörölmüştür. Ancak, kurumun büyük borç ve faiz yükü ile istihdam sorunu buna engel olarak görölmüş, bunlara da Dünya Bankası ile yürütölen programlar çerçevesinde çözüm bulunması amaçlanmıştır.

TZDK Mart 1998’de ÖYK kararı ile özelleştirme kapsamı ve programına alındı ve ÖİB tarafından 1998 Haziran ayında anonim şirket statüsüne dönüştüröldü.

Yıllarca üreticiye ucuz girdi, traktör, tarımsal makine sağlayan kurum, anonim şirket haline getirildikten sonra mal varlıkları haraç mezat özel kişİ ve kuruluşlara, belediyelere değerinİn çok altında peşkeş çekildi. 20 bölge müdürlüğü sayısı 5’e, işletme müdürlüğü sayısı 2’ye indirilen kurumun tüm şube müdürlükleri kapatıldı.

Klasik özelleştirme modelinin yaşandığı kurumda 1998’de 3.229 olan personel sayısı, özelleştirmenin ardından aynı yıl içinde 3.022’ye, 2002’de ise 744’e düşüröldü. Kurumun özelleştirmeden önce 1998’de 2846 olan traktör satışı, 2001’de 850’ye 2002’de 201’e indi.

1998’den sonra kurum 5 defa ihaleye çıktı ve 57 adet taşınmazı komik rakamlarla satıldı. Tatvan’da kuruma ait 2 lojman, 4 depo, 1 arsa Tatvan Belediyesine 5 milyar liraya adeta hibe edilirken, Adana’da 1 arsa, 4 lojman, 1 depo Adana il özel idaresine 2 milyara, Pütürge’de 1 arsa, 2 lojman, 1 depo belediyeye 5 milyara, Kahramanmaraş’ta bir arsa bir şahsa 2 milyara satıldı. 60 trilyonluk sermayesi bulunan kurum 57 taşınmazın satışından yalnızca 2 trilyon lira gelir elde etti. Ayrıca kurumun çeşitli yerlerdeki 116 adet tesis ve taşınmazı ise değışik kamu kuruluşlarına devredildi.

Kuruma ait Manisa WP kükürt işletmesi ÖİB tarafından 2 Şubat 2000 tarihinde Kimyagerler Ziraat İlaçları AŞ’ye satıldı. Erzurum Tarım Alet ve Makineleri İşletmesi Mart 2000’de Sağlık Bakanlığı’na, Şanlıurfa Tarım Alet ve Makineleri İşletmesi ise Ekim 2000’de Harran Üniversitesi’ne tahsis edildi. Adapazarı’ndaki Traktör İşletmesi; ilki 24 Mayıs 2000/10 Temmuz 2000, ikincisi ise 22 Ağustos/19 Eylül 2000 tarihleri arasında iki kez ihaleye çıkarılmış ancak söz konusu işletmelerin ihalesi iptal edilmiştir. Öte yandan 2003 yılında yeniden ihaleye çıkılarak 25 Temmuz 2003 tarihinde 2,3 milyon dolar bedelle Başak Traktör’e satılmıştır.

Hükümetin 10 Mart 2000’de Dünya Bankası’na vermiş olduğı uyum kredileri talep mektubunda ve Banka ile 27 Mayıs 2000’de imzalanan İkraz Anlaşmasında; *“TZDK’nin tüm varlığının 2000 sonu itibariyle tasfiye edilmesi, kalan tüm çalışanlarının ayrılması ya da başka görevlere atanması”* koşulu yer alıyordu. Böylece Türkiye çiftçisine tarımsal araç-makine, gübre, ilaç vb. çok önemli girdileri sağlayan bir kamu kurumu olan TZDK, Dünya Bankası’nın dayatmaları sonucu yok edildi. 7 Temmuz 1985’te imzalanan Tarım

Sektörü Uyum İkrazı Anlaşması çerçevesinde kurum işlevsiz hale getirildi. 27 Mayıs 2000’de imzalanan İkraz Anlaşması uyarınca da tasfiye edildi.

Kurumun önce çalışamaz duruma getirilmesi, sonunda da tasfiye edilerek piyasanın tekellere teslim edilmesi, üretici köylülüğün tarım girdileri için çok daha yüksek fiyatlar ödemesine yol açmaktadır.

5.5. Gübre Sektörünün Özelleştirilmesi (TÜGSAŞ, İGSAŞ)

Bitkisel üretimde verimliliğin artırılabilmesindeki en etkin araçlardan birisi kimyasal gübrelerdir. Gübrelerin verimlilik artışındaki payı koşullara göre değişmekle birlikte genel olarak %50 dolayındadır. Yapılan araştırmalar gübreleme için yapılan masrafın aynı yılın sonunda 10,5 kat olarak (1990 fiyatlarıyla) geri döndüğünü ortaya koymaktadır (Kaplan vd. 2000).

Türkiye gübre sektöründe 2004 yılı itibariyle kurulu kapasite toplamı 5,8 milyon ton, 1990–2004 yılları ortalaması olarak üretim 3,2, tüketim 4,9, ithalat ise 2,2 milyon tondur. 1990’da 4,3 milyon ton olan üretim 1994 krizinde 2,9 milyon tona düşmüş, 2004 yılında ise 3,2 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde 1990’da 5 milyon ton olan tüketim 1994’te 4 milyon tona düşmüş, daha sonra 4,3–4,6 milyon ton dolayında sürerek 1998’de 5,4 milyon tona yükselmiştir. 2004 yılında tüketim 4,9 milyon ton dolayındadır. 1990–99 döneminde tüketimin ortalama %24,8’i ithalat yoluyla karşılanırken, tarımda IMF/Dünya Bankası programlarının uygulandığı 2000–04 döneminde %43,9’u ithalatla karşılanır hale gelmiştir. 1994 krizinde ithalat %10’lar seviyesine düşmüş, ancak bu tarihten sonra ivme kazanarak artmıştır. 2004’te ise tüketimin yarısından fazlası (%52,4) ithalat yoluyla karşılanmıştır (Çizelge–V.13).

Türkiye’de gübre kullanımı yıllara göre artış göstermesine karşın, yine de yetersiz düzeydedir. Saf bitki besin maddesi olarak 83 kg/ha düzeyinde olan gübre kullanımı Bulgaristan’da 173 kg, AB ülkelerinden Fransa’da 295, İngiltere’de 368 kg’dır. Bu değerlerden de anlaşılacağı gibi, Türkiye’de varolan gübre kullanım düzeyi, tarımı gelişmiş ülkelere oranla çok düşüktür (TZOB 1999).

Gübre tüketimi ile çiftçinin alım gücü olarak ifade edilebilen gübre/ürün fiyatı dengesi arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Tüketim artışındaki görülen duraklamanın en önemli nedeni, çiftçinin son yıllardaki düşük gübre alım gücüdür (Kaplan vd. 2000).

Çizelge–V.13. Kimyasal Gübre Üretim, Tüketim ve İthalatı (Bin Ton)

Yıllar	Üretim (1)	Tüketim (3)	İthalat (2)	2/3 (%)
1990	4.301	4.995	1.398	28,0
1991	3.461	4.540	1.310	28,9
1992	4.106	4.936	1.160	23,5
1993	4.363	5.503	1.710	31,1
1994	2.866	3.998	527	13,2
1995	3.771	4.386	1.350	30,8
1996	3.819	4.596	1.176	37,3
1997	3.746	4.642	1.281	27,6
1998	3.820	5.465	1.744	31,9
1999	3.301	5.581	1.988	35,6
2000	3.163	5.294	2.408	45,5
2001	2.628	4.262	1.776	41,7
2002	3.472	4.529	1.740	38,4
2003	3.318	5.094	2.126	41,7
2004	3.192	5.175	2.710	52,4
1990–99	3.755	4.863	1.364	24,8
2000–04	3.154	4.871	2.152	43,9

Kaynak: Gübre Üreticileri Derneği, TKB

Tarım ürünlerine verilen fiyatlar sürekli olarak maliyetlerin altında kalmaktadır. Maliyetlerin yükselmesinin nedeni ise, sanayi ürünlerine yapılan zamlardır. Sanayiciler maliyet yükseliyor gerekçesi ile gübreye sürekli zam yaparken, tarımsal ürünlerin fiyatları ise sürekli baskı altında tutulmaktadır. *Çizelge–V.14'*te görüldüğü gibi 2000–05 döneminde gübre fiyatlarına %254–354 arasında zam yapılırken, buğday (1. grup ekmeklik) alım fiyatlarındaki artış %243 olarak gerçekleşmiştir.

Çizelge–V.14. Kimyasal Gübre Fiyatları (TL/kg)

Gübre Çeşidi	2000	2005	Artış (%)
Amonyum sülfat (%21N)	70.083	278.083	297
Amonyum nitrat (%26 N)	78.125	308.750	295
Amonyum nitrat (%33 N)	84.167	339.000	303
Üre	104.083	472.500	354
DAP	150.167	531.667	254
Kompoze 20–20–0	110.417	397.083	260
Kompoze 15–15–15	111.750	404.500	262

Kaynak: TZOB

Kimyasal gübreler Türkiye’de ilk kez 1928 yılında T. Şeker Fabrikaları AŞ tarafından yapılan ithalatla girmiş, yerli gübre üretimine ise 1939’da Karabük Demir Çelik İşletmeleri’nde başlanmıştır. 1953’te “ülke tarımı için gerekli gübreleri üretmek, sağlamak ve satmak, ayrıca patlayıcı maddelerin temelini oluşturan nitrik asit ve teknik amonyum nitrati üretmek” amaçlarıyla Azot Sanayii TAŞ kurulmuştur. 1980’li yıllarda kamu iktisadi kuruluşlarının kurumsal yapısını bozarak özelleştirmeyi kolaylaştırma girişimlerinden Azot Sanayii de payını almış, 1984’te önce Türkiye Kimya Kurumuna bağlanmış, daha sonra da TÜGSAŞ adı altında yeni bir kurumsal yapıya dönüştürülmüştür. TÜGSAŞ özelleştirilmeden önce 4 bağlı ortaklığı (Kütahya, Samsun, Gemlik ve Elazığ) ile etkinliklerini sürdürmekte ve Türkiye’de tüketilen, üre ve amonyum sülfat dışındaki tüm gübreleri üretmekteydi (Petrol-İş 2000b).

Tüm kamu kuruluşlarında olduğu gibi TÜGSAŞ’ta da politik etkiler ağırlığını duyurmuş, üst yönetimindeki deneyimli elemanlar görevlerinden alınarak yerlerine yetersiz kişiler atanmış, çalışma verimi düşürülmüştür. Ayrıca, şirketin ödenmiş sermayesinin uzun yıllar yeterli düzeyde artırılmaması sonucu, işletme etkinlikleri yüksek faizli özel banka kredileriyle yürütülmüş ve kuruluşun kârı giderek azalarak zarara dönüşmüştür. Öte yandan, TÜGSAŞ’ta son yıllarda önemli boyutta hiçbir yatırım yapılmamış, yalnızca varolan üretimin sürekliliğini sağlamaya yönelik bakım-onarım ve sürdürüm yatırımlarıyla yetinilmiştir. Özelleştirme girişiminden dolayı yatırım ödenekleri kısınca, tesislerin teknolojisi eskimiş ve geri kalmış; bu da üretimde hem dolaysız kayıplara hem de çevreye önemli ölçüde zarar veren yüksek atık oranları gibi dolaylı kayıplara neden olmaya başlamıştır (Petrol-İş 1999).

Tüm bu çökertme politikalarına karşın, TÜGSAŞ 1,1 milyon tonu aşan üretimiyle (toplam üretimin %29’u) 1998 yılı itibariyle gübre tüketiminin %21’ini sağlamış, bilançosundaki vergi öncesi karı 6,5, net kârı ise 5,2 trilyon TL olmuştur.

Gübre sektöründeki ikinci KİT olan İGSAŞ, 1971’de TPAO ve TÜPRAŞ tarafından kurulmuştur. İGSAŞ’ın Yarımca’daki tesislerinin inşaatına 1974’te başlanmış, 1977’de üretime geçilmiştir. Kuruluşun üretim sürecindeki en önemli değişimlerden birini 1988 yılında hammadde olarak nafta yerine doğalgaza geçiş oluşturmuş, bu uygulama ile üretim maliyetleri düşürülmüştür. Gübre sektöründe en önemli ürünlerden biri olan ürenin Türkiye’deki tek üreticisi olan İGSAŞ’ın yıllık üretim kapasitesi 561 bin ton, azotlu gübre kapasitesi içindeki payı %21 idi. 1984’te 233 sayılı KHK ile kurumsal yapısı değiştirilen İGSAŞ, 1986 yılı kararlarıyla geçilen yeni döneme TÜGSAŞ’tan daha iyi uyum sağlamış, pazarlama ağını hızla kurmuş ve dış ticarete yönelmiştir (Petrol-İş 2000b).

17 Ağustos 1999 depremi sonrası İGSAŞ’ta üretim kesintiye uğramış, 137 gün üretim yapılamamıştır. Üretimin kesintiye uğramasında doğalgazın uy-

gun koşullarda sağlanamaması da önemli rol oynamış, BOTAS'ın enerji akışını durdurmasıyla tesisler 111 gün üretim dışı kalmıştır. Bu nedenle 1998'de %84 olan kapasite kullanımı 1999'da %35'e, üretim 569 bin tondan 235 bin tona düşmüştür. Fabrikanın uzun süre üretim dışı kalması kısa vadeli borç yükünün artmasına yol açmış, 1998'de 1,9 trilyon TL kâr eden kuruluş 1999'da 1,8 trilyon zarar etmiştir. Ancak İGSAŞ'ın yenileme yatırıma gereksinimi bulunmaktaydı ve 1999'da uzun süre üretim dışı kalması nedeniyle tesislerin bakım ve onarım gereksinimi artmıştı (Petrol-İş 2000b)

Özelleştirilme öncesi Türkiye'de gübre üretiminin %90'ından çoğu 2'si kamu (TÜGSAŞ ve İGSAŞ), 4'ü özel sektör (Bağfaş, Ege Gübre, Gübre Fabrikaları TAŞ ve Toros Gübre) olmak üzere 6 kuruluş tarafından gerçekleştirilmiştir.

Gübre sektöründe toplam 5,8 milyon ton olan toplam kurulu kapasitenin %42'si kamu, %58'i ise özel sektör kuruluşlarına aitti. 1996–97 yılları kapasite kullanım oranları kamu gübre fabrikalarında ortalama %80, özel sektörde ise %62 dolayındaydı. Başka bir deyişle, kamu fabrikaları özel sektöre göre %15–20 daha yüksek kapasitede çalışmışlardır. 1994–2000 yılları ortalaması olarak üretimde TÜGSAŞ'ın payı %29, Toros Gübre'nin %26, İGSAŞ'ın %14, Gübre Fab. TAŞ'nin %13, Bağfaş'ın %13 ve Ege Gübre'nin %4 olmuştur. Petkim ve Demir Çelik Fabrikaları'nın yan ürünleri olan gübreler de dikkate alındığında, gübre üretiminde kamunun payı %45'lere değin ulaşmıştı (Çizelge–V.15).

Çizelge–V.15. Kimyasal Gübre Üretiminde Şirketlerin Payı (Bin Ton)

Yıl	Tügsaş	İgsaş	Toros	Bagfaş	Gübretaş	Ege	Toplam
1994	814	575	569	232	411	134	2.866
1995	1.130	680	935	494	339	165	3.771
1996	1.168	635	899	444	590	113	3.819
1997	992	674	955	543	490	118	3.746
1998	1.124	569	1043	451	477	156	3.820
1999	975	235	1013	501	412	148	3.301
2000	974	160	984	468	392	171	3.163
2001	790	183	715	508	230	184	2.628
2002	995	517	898	538	324	179	3.472
2003	860	448	961	426	422	182	3.318
Ort.	982	468	897	461	409	155	
%Payı	29,0	13,8	26,5	13,6	12,1	4,6	100,0

Kaynak: Petrol-İş, TKB

2000’li yılların başında gübre satışlarında kooperatiflerin payı %37,5, özel sektörün %42,5, kamunun %20 idi. Ancak özel sektörün pazar payının tümü üretimden oluşmamakta, üretim olanağı bulunmamasına karşın, salt yüksek kârlar amaçlanarak yapılan ithalat ve pazarlamadan kaynaklanmaktaydı. Varolan kapasitenin bilinçli olarak düşük kullanılarak ithalatın yeğlenmesi döviz kaybının artmasına yol açmıştır. Ayrıca, üreticinin kullandığı gübre yurtiçi üretim ya da ithalat ayrımı gözetilmeksizin belirli oranlarda sübvansiyon edilmiş, böylelikle ithal gübreler için ödenen sübvansiyonun büyük bölümü döviz olarak yurt dışına gitmiştir (Petrol–İş 1999).

Öte yandan kamu gübre kuruluşları gübre fiyatlarındaki kararlılığın sürdürülmesinde, sektörde tekelleşmenin önlenmesinde ve üreticiye ucuz gübre sağlanmasında önemli işlevler üstlenmişlerdir. Gerçekten en büyük dağıtıcı kuruluş olan TKKMB’nin ihalelerine TÜGSAŞ’ın yeterli stoku bulunmadığı için katılmadığı ihalelerde fiyatlar büyük ölçüde yükselmiştir. Özel bileşimlerde kimi gübrelerin TÜGSAŞ tarafından üretilmesiyle ihalelerde fiyatlar ton başına 60–70 dolar düşmüş ve gübre kullanımı artmıştır (Petrol– İş 1999).

Tarımın en önemli girdisi olan kimyasal gübre üretiminin önemli bir bölümünü sağlayan TÜGSAŞ ve İGSAŞ, gübre fiyatlarında düzenleyici bir etkiye sahip olmuşlar, böylece özel gübre tekellerinin aralarında anlaşarak fiyat karteli oluşturmalarını engellemişlerdir. Bunların hararetle özelleşmesini isteyenler arasında özel gübre tekellerinin bulunması hiç şaşırtıcı değildir.

TÜGSAŞ, 21 Ağustos 1998 tarihinde ÖYK kararı ile özelleştirme kapsamına alınmıştır. Özelleştirme kapsamına alındıktan sonra kuruluş hızla kan kaybetmiş, yatırımları durmuş, deneyimli teknik personelini yitirmeye başlamıştır.

Mayıs 2000’de İGSAŞ ile TÜGSAŞ’ın Kütahya, Samsun ve Gemlik’teki fabrikalarının blok satış yöntemiyle özelleştirileceği açıklanmıştır.

TÜGSAŞ ile İGSAŞ’ın özelleştirilmesine dönük ihaleler 29 Eylül 2000’de yapıldı. İGSAŞ ihalesinde 55,3 milyon dolarla ilk sırada gelen Toros Gübre, TÜGSAŞ’ın en büyük kuruluşu olan Gemlik Gübre için de 96 milyon dolarla en yüksek teklifi verdi. TÜGSAŞ’ın Samsun Gübre Fabrikası’nın satışında 80 milyon dolarlık başlangıç fiyatını yüksek bulan şirketler ihaleden çekilince satışın ilk aşaması gerçekleşmedi.

İGSAŞ’ın varlıkları toplamı –arazisi ve liman hizmetleri dışında– 62 milyon dolar idi. Gemlik Tesislerinin nakit menkul biçimindeki kısa sürede paraya çevrilebilir değeri 40 milyon dolar düzeyinde idi. Toplam varlıklarının değeri ise 140 milyon dolara ulaşmıştı. Bu değere serbest bölge sınırındaki 2.3 milyon m² fabrika arazisi ve limanı dahil edilmemiştir.

Yukarıda anlatıldığı gibi, ihaleyi kazanan şirketin, gübre sektöründe kapasite, üretim ve ithalat hacmi yönünden önemli bir paya sahip olması, teknelci

eğilimlerin güçlenmesine yönelik kaygılar yaratmıştır. İGSAŞ ve Gemlik Gübrenin bu şirketin denetimine geçmesi durumunda kapasite, üretim ve satışlarda rekabet ortadan kalkacaktı. Söz konusu şirket böylelikle gübre piyasasını –fiyat, kalite teslimat süresi ve miktar açısından– tek başına yönlendirebilecek güce ulaşacaktı. Sonuçta Toros Gübre, varolan yurtiçi üretim kapasitesini artırıp tekelci güce ulaşırken, ithalat yoluyla da bu tekelci gücünü görülmemiş ölçüde genişletmiş olacaktı.

Gemlik Gübre ihalesi “*uygun fiyata ulaşılamadığı*” gerekçesiyle ÖİB tarafından iptal edildi, İGSAŞ’ın Toros Gübre’ye devri ise “*dağıtımda tekel oluşturabileceği*” için Rekabet Kurumunca onaylanmadı.

IMF ve Dünya Bankası’na verilen taahhütler doğrultusunda, çiftçiye verilen gübre sübvansiyonlarının reel olarak enflasyon karşısında aşındırılmaya terk edildiği bir dönemde, görece de olsa fiyatları düzenleyici bir rol üstlenen bu kuruluşların özel sektör gübre tekeline haraç mezat satış girişiminin önlenmesinde, başta TÜGSAŞ ve İGSAŞ’ta örgütlü Petrol–İş olmak üzere çeşitli emek örgütleri ile emekten yana tavır alan kimi bilim insanları önemli bir işlev üstlendiler.

2004 yılında yapılan ihalelerle Gemlik Gübre Yılyak Yakıt, İGSAŞ ve Kütahya Gübre Yıldız Entegre; 2005 yılında yapılan ihale ile Samsun Gübre Tekfen Holding bünyesindeki Toros şirketine satıldılar. TÜGSAŞ’ın tüzel kişiliği, ÖİB Başkanlığı’nın 22 Ağustos 2005 tarih ve 1225 sayılı oluruyla tüm hak ve yükümlülükleri ile birlikte Sümer Holding AŞ ile birleştirilerek sona erdirildi ve 19 Eylül 2005 tarih ve 6392 sayılı Türkiye Ticaret Sicil Gazetesinde ilan edildi.

Böylece gübre sektörünün yaklaşık %45’ini kontrol eden kamunun, bu sektördeki işlevi yok edilmiş oldu.

Çizelge–V.16. TÜGSAŞ’a Ait Gübre Fabrikalarının Özelleştirilmesi

Fabrika	Satın Alan Kuruluş	Satış	
		Tarihi	Bedeli
Elazığ Gübre	Fırat Üniversitesi	18.04.2000	Bedelsiz
Gemlik Gübre	Yılyak Yakıt	24.02.2004	83.100.000
İGSAŞ	Yıldız Entegre	18.03.2004	90.450.000
Kütahya Gübre	Yıldız Entegre	18.10.2004	9.666.000
Samsun Gübre	Toros Gübre	04.07.2005	41.000.000
TÜGSAŞ’a Ait Varlıklar Toplamı (Milyon Dolar)			224.216.000
Kaynak: ÖİB			

Gübre sektöründeki özelleştirmeler ile tarım kesimini “*yeniden yapılandırma*” adı altındaki çökertme girişimi aynı saldırının birbirini tamamlayan parçalarıdır. Kamu gübre fabrikalarının özelleştirilmesiyle;

- ✓ Tekelleşme artıracak, sektör kâr mantığına göre etkinlik gösteren bir yapıya kavuşacaktır. Kâr mantığının egemenliği ithalatı daha cazip duruma getirecek, bu nedenle üretim etkinliği gerileyecek, ithalat artacaktır. Üretimin düşmesi, buna karşılık ithalatın artmasına bağlı olarak döviz kaybı da artacaktır.
- ✓ Gübre sektöründe kamunun fiyat düzenleyici işlevi sona erecektir. Böylece gübrede fiyat istikrarı bozulacaktır. Üretici ucuz gübre sağlayamayacak ve gübre kullanımının düşmesine koşut olarak tarımsal üretim azalacaktır. Tarım kesiminin GSYİH içindeki payı daha da düşecek üreticinin gelir düzeyi gerileyecektir.
- ✓ Üretim–ithalat–depolama–dağıtım ve tüketim zincirinde özel kuruluşlar tekeli egemenlik kurarak, normal kârın ötesinde tekeli bir kâr elde etme olanağı bulacaklardır.
- ✓ Bayilik sisteminin görece özerkliği ortadan kalkacak, bayiler tekeli şirketlerin koşullarını kabul etmek zorunda kalacaklardır.
- ✓ Piyasa koşullarında yalnız kârın temel alınması nedeniyle, reklâm ve pazarlama olanaklarının yanlış gübre kullanımını özendirilmesi sonucu verimsizlik, kaynak israfı ve çevre kirliliği artacaktır. Gübre israfı özellikle ekonomik değeri yüksek olan ürün yetiştirmede ve yoğun tarım yapılan bölgelerde artacaktır. Öte yandan pahalı girdiler nedeniyle üretim yapılması sonucu birçok alan ekonomik önemini yitirecektir.
- ✓ Sektörde işten çıkarılmalar kaçınılmaz olacak, istihdam daralacak ve işsizlik artacaktır.

5.6. Karma Yem Sanayiinde Özelleştirme (YEMSAN)

Ülkelerin hayvancılığının gelişmesi ya da et, süt, yumurta gibi hayvansal ürünlerin üretiminin artırılması için, yüksek verimli ırkların kullanılmasının yanı sıra, hayvanların besin maddeleri gereksinimlerini yeterli ve dengeli bir şekilde karşılayacak yemlerle beslenmeleri gerekmektedir. Yüksek verimli hayvanların ve özellikle kanatlı kümes hayvanlarının %40'ın üzerindeki besin maddesi gereksinimlerinin bir iki yemle karşılanması olanaksızdır. Hayvanlarda yetersiz ve dengesiz beslenmeye bağlı sağlık sorunlarının önlenmesi, daha fazla ve daha nitelikli hayvansal ürünler elde edilmesi için hayvan beslemede yeterli düzeyde karma yemlerin kullanımı büyük önem taşımaktadır (Karabulut vd. 2000). Ülkemizdeki toplam yem tüketiminin %78'i kaba yemlerden, %22'si ise karma yemlerden karşılanmaktadır. Dolayısıyla hayvancılığın gelişimi ve üretimin artırılmasının başka etmenler yanında karma yem sanayii ile çok yakın ilişkisi bulunmaktadır.

Ülkemizde karma yem üretimi ancak 1950'li yıllarda gündeme gelmiş, 26 Kasım 1956 tarihinde “*Ülke hayvancılığının kalkınması, gelişmesi ve veri-*

minin çoğaltılması için gerekli olan tam veya tamamlayıcı nitelikte hazır yem üretmek üzere varolan yem çeşitlerini ve kaynaklarını işleyip, bu maddelerin tedarik, imal ve ticaretini yapmak ve amaca uygun olarak her türlü tarımsal, ticari ve sınaî girişimlerde bulunmak” amacıyla Yem Sanayi Türk AŞ (YEMSAN) kurulmuştur. YEMSAN 1958’de Ankara ve Konya’da, 1959’da Erzurum’da, 1960 yılında da İstanbul’da birer yem fabrikasını işletmeye açmıştır. YEMSAN karma yemi hayvan yetiştiricilerine benimsetmeye çalışırken, özel sektörün de bu alana girmesini sağlamak amacıyla özel sermaye ile işbirliği ve ortaklık yoluna gitmiş; 1964’ten başlayarak özel sektör de yem fabrikası kurmaya başlamıştır. Aynı zamanda Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde yem fabrikalarının açılması ile sektörün ülke genelinde yayılması sağlanmıştır.

YEMSAN’ın, fabrikalarının yarısının Batı, diğer yarısının Doğu Anadolu’da olmasına karşın, özel sektöre ait 233 fabrikanın %89’u Batı Anadolu’da kuruludur. Bu durum, özel sektörün “bölgeler arasındaki dengesizliklerin/eşitsizliklerin giderilmesi” gibi bir kaygısı olmadığını somut bir göstergesidir. Oysa YEMSAN, sanayinin yurt düzeyine yayılması yönünde önemli bir görev yapmış, 1958–70 yılları arasında üretimden dağıtıma tüm süreci kontrol etmiştir. 1970’li yıllardan sonra özel sektörün ağırlık kazanması üzerine YEMSAN’da üretim ve ticaretin denetimi işlevi ön plana çıkmış, 1958’te %100 ve 1970’te %31 olan pazar payı, 1990’da %12’ye düşmüştür (Günaydın 2005).

YEMSAN 1989 yılına değin zarar etmemiş, bu yıldan sonra bilinçli olarak zarar ettirilmek istenmiştir. Örneğin 1992’de zararı 55 milyar, ödediği faiz miktarı ise 75 milyar liradır. Eğer faiz yükü olmasaydı kuruluş zarar etmeyecekti (Koçak 1994).

1990’da 26 fabrikaya 522 bin ton/yıl kapasiteye ve %12 pazar payına sahip olan YEMSAN, önce ortak olduğu fabrikalardaki paylarını özel sektöre devretmiş, daha sonra da 20 Mayıs 1992 tarih ve 3058 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile özelleştirme kapsamına alınmıştır.

YEMSAN’a ait 26 fabrika, 7 katılım payı ve 3 arsası için Aralık 1992’de en düşük bedel üzerinden teklif isteme yöntemiyle ihale açılmış, bu ihale sonunda 1 fabrika ve 3 katılım payı satılmıştır.

YEMSAN’da özelleştirme 1993 yılında 13 fabrikanın satışı ile sürdürülmüş, 1993 yılında 7, 1995 yılında da 5 fabrika özelleştirilmiştir. Özelleştirilen 24 fabrikanın özelleştirilme öncesi dönemde 660 bin ton/yıl olan kapasitesi özelleştirilme sonrası 914 bin ton/yıla çıkarılmış olup, üretim kapasitesi yapılan geliştirme yatırımlarıyla %38,6 oranında artırılmıştır. Karma yem üretimi özelleştirme öncesi 375 bin ton/yıl iken özelleştirme sonrası 367 bin ton/yıla düşmüştür. Kapasite kullanım oranı ise %56,9’dan %40,2’ye gerilemiştir. Özelleştirilen 24 işletmeden 6’sının etkinliğine son verilmiştir. Bu işletmeler

ya atıl durumda kalmış ya da yem üretimi dışındaki amaçlar için kullanılmaktadır. Öte yandan özelleştirme öncesi 1.319 kişi olan istihdam %63'lük bir daralmayla 489 kişiye düşürülmüştür (Tanrıvermiş vd. 2000).

YEMSAN, 1980 öncesinde yem fiyatlarının belirlenmesinde etkin rol üstlenmişken 1980 sonrasında yem fiyatlarının serbest bırakılmasıyla bu alandaki etkinliğini yitirmeye başlamıştır. 1996 yılından itibaren 35 yılı aşkın süreyle kurulmasına ve gelişmesine katkıda bulunduğu sektörden çekilmesi üzerine, karma yemin tümü özel sektöre üretilmeye başlanmış, böylece yem fiyatları üzerindeki kamu denetimi tümüyle kalkmıştır.

Çizelge-V.17. YEMSAN Varlıklarının Satış Bedeli (\$)

Tesis	Satış (\$)	Tesis	Satış (\$)
Tavşanlı Yem San AŞ.	16.359	Konya Yem Fab. II	1.583.898
Balıksan A.Ş.	20.158	Uşak Yem Fab.	676.065
Çukoyem Ltd.Şti.	6.834	Kızıltepe Yem Fab.	47.485
Çaycuma Yem Fab.	1.133.088	Adapazarı Yem Fab.	100.000
Adıyaman Yem Fab.	478.136	Erzurum Yem Fab.	215.129
Korkuteli Yem Fab.	919.762	Siirt Yem Fab. I	32.519
Samsun Yem Fab.	3.219.168	Diyarbakır Yem Fab.	315.886
Acıpayam Yem Fab.	801.847	Tunceli Yem Fab.	67.468
Bursa Yem Fab.	2.061.893	Tatvan Yem Fab.	109.636
Çankırı Yem Fab.	878.214	Malatya Arsası	385
Devrekani Yem Fab.	480.000	Van Yem Fab.	286.329
Elazığ Yem Fab.	1.039.176	İstanbul Yem Fab.	3.438.894
Göksun Yem Fab.	916.397	Kırklareli Yem Fab.	577.574
Yatağan Yem Fab.	1.374.596	Hilvan Yem Fab.	25.371
Konya Yem Fab. I	377.119	Muş Yem Fab.	217.324
Toplam Satış Bedeli			21.416.710
Kaynak: ÖİB			

YEMSAN'ın sektörden çekilmesini izleyen yıllarda süt ve et üreticilerinin eline geçen fiyatlarla süt ve besi yem fiyatları karşılaştırıldığında; yem fiyatlarının ürün fiyatlarına göre çok yüksek olduğu görülmektedir. Öte yandan karma yem fiyatları gelişmiş ülkelerdeki fiyatlardan yaklaşık iki kat daha fazladır. Bu durum, hayvansal üretimdeki maliyetini yükselttiği gibi, üreticilerin gelişmiş ülke üreticileri ile rekabet şansını da ortadan kaldırmaktadır.

5.7. Süt ve Süt Ürünleri Sanayiinde Özelleştirme (SEK)

1963 yılında kurulan Süt Endüstrisi Kurumu (SEK)'nin başlıca görevleri; *“Süt üreticilerinin ürettiği sütü işlemek ve değerlendirmek için tesisler kurmak; özel kesimi özendirmek amacıyla ona önderlik etmek; üreticinin desteklenmesi; kalite ve verimin yükseltilmesi için gerektiğinde avans vermek; kooperatifleşmeyi özendirmek; eğitim ve araştırma yapmak; işlenen ürünleri yurt içi ve dışında satmak”* olarak sayılabilir.

Kurum ilk fabrikasını 1968'de Adana'da işletmeye açmış, bunu aynı yıl İzmir, İstanbul ve Kars tesisleri izlemiştir. 1973'te Kastamonu ve Havsa (Edirne) fabrikalarının açılmasıyla SEK'in etkinlikleri genişlemiş, 1982'ye değin açılan fabrika sayısı 38'e ulaşmıştır. Bu fabrikalarda süt, peynir, tereyağı vb. süt ürünleri işleniyordu. 1981 yılında çocuk maması üretimine başlayan kurumun işletmelerinin sayısı 1990'ların başında 36 idi. Yıllık süt işleme kapasitesi 300 bin tonun, kapasite kullanım oranı ise %60'ın üzerindedeydi. Yılda üreticiden 200 bin tona yakın süt toplamakta, 5,3 bin ton peynir, 86 bin ton içme sütü ve 40 bin ton yoğurt üreterek göreceli olarak düşük fiyatlarla tüketiciye satmaktaydı. SEK'in ayrıca süt, yem ve şeker sanayiinde etkinlik gösteren çeşitli kuruluşlarda katılımı bulunuyordu.

1990'da süt işleme sanayiinde kurulu kapasitenin %27,4'ü SEK'e, %56,6'sı özel sektöre ve %16,2'si kooperatiflere aitti. SEK, özel sektör (Pınar, Mis vd.) ile görece rekabet edebiliyor ve özel sektörün süt alanındaki tekelleşmesini zayıflatabiliyordu.

Ancak, SEK'in 30 milyar lira olan kuruluş sermayesinin yarısı 1992 yılına dek verilmemiş, kurum özel bankalardan kredi kullanmaya zorlanmıştır. Böylece çok yüksek faizlerle kredi kullanmak zorunda kalan kurum zarara sürüklenirken, elde ettiği tüm kâr da özel bankalara aktarılmıştır. Örneğin kurumun 1991 yılı zararı 26,6 milyar, faiz gideri 39,2 milyar liraydı. 1992 yılında ise zararı 125,4 milyara, faiz gideri 118 milyara yükselmiştir. Sonuçta kurumun zararları faiz yükü nedeniyle artmıştır. SEK, borcu sıfırlandığında kâr edebilecek bir kuruluşu (Öz Gıda-İş 1993).

SEK, Mayıs 1992'de özelleştirilme kapsamına alınmış, Aralık 1992'de kurumun işletme ve arsaları blok satış yoluyla ihaleye çıkarılmıştır. Bu ihale sonunda 2 süt toplama merkezi ve 1 arsa satılmıştır. Haziran 1993'te 3 süt fabrikası (Ağrı, Kars, Van) ve 4 süt toplama merkezi (Sarıkamış, Göle, Arpaçay, Ardahan) özelleştirme kapsamından çıkarılarak ilgili illerin özel idarelerine bedelsiz olarak devredilmiştir.

SEK'e ait tesislerin büyük çoğunluğu (32 fabrika, 2 süt toplama merkezi ve 3 arsa) 1995 yılı içerisinde özelleştirildi. Ancak bunlardan 19'unun satın alanlarca kapatılması üzerine bir bölümü yeniden devlete döndü. Çünkü SEK işletmeleri, çoğu zaman işletmek değil, hem bunların kurulduğu arazi-

lerde artmış olan toprak rantına el koymak, hem de bu alanda kamu üretimini tümüyle yok etmek amacıyla satın alınmışlardı.

Çizelge–V.18. Türkiye Süt Ürünleri AŞ (SEK) Varlıklarının Satış Bedeli (\$)

Tesis	Satış (\$)	Tesis	Satış (\$)
Tire (İzmir) Süt Top. Mrk.	51.750	İzmir Süt ve Mam. İşl.	6.795.900
Çatalca Süt Top. Mrk.	67.912	Lalahan Süt ve Mam. İşl.	2.450.980
Acıpayam (Denizli)Arsası	40.277	Muş Süt ve Mam. İşl	112.111
Adana Süt ve Mam. İşl.	1.264.394	Adilcevaz Süt ve Mam. İşl.	165.366
Afyon Süt ve Mam. İşl.	903.138	Ceylanpınar Arsası	88.195
Amasya Süt ve Süt M. İşl.	563.749	Aksaray Süt ve Mam. İşl.	854.626
Bayburt Süt ve Süt M. İşl.	419.429	Sivas Süt ve Mam. İşl.	396.634
Çan Süt ve Mam. İşl.	361.255	Şebinkarahisar Arsası	48.025
Çankırı Süt ve Süt Mam. İşl.	473.549	Elazığ Süt ve Mam. İşl.	466.972
Erzincan Süt ve Süt M. İşl.	360.799	İstanbul Süt ve Mam. İşl.	29.740.088
Erzurum Süt ve Süt M. İşl.	405.899	Bolu Süt ve Mam. İşl.	1.484.021
Eskişehir Süt ve Mam. İşl.	901.998	Tunceli Süt ve Mam. İşl.	313.525
Havsa (Edirne) Süt ve M. İşl.	1.443.197	Çorum Süt ve Mam. İşl.	476.957
Siverek Süt ve Mam. İşl.	135.380	Diyarbakır Süt ve Mam. İşl.	661.338
Yatağan Süt ve Mam. İşl.	721.598	Adıyaman Süt ve Mam. İşl.	226.745
Yüksekova Süt ve Mam. İşl.	112.750	Devrek Süt ve Mam. İşl.	415.698
Trabzon Süt ve Süt M. İşl.	812.825	Silivri Süt ve Mam. İşl.	149.695
Solaklı (Adana) Süt Top. M.	89.174	Aydın–Köşk Arsası	432.261
Sinop Süt ve Süt Mam. İşl.	378.712	Kastamonu Süt ve Mam. İşl.	279.393
Balıkesir Süt ve Mam. İşl.	3.208.556	Yenice Süt Top. Mrk.	17.410
Burdur Süt ve Mam. İşl.	2.696.078	Giresun Süt ve Mam. İşl.	662.865
SEK İsim Hakkı	7.958.615	Toplam Satış Bedeli	69.619.759

Kaynak: ÖİB

Tekfen Holding'e bağlı Mis Süt, SEK'in 4 işletmesini (Eskişehir, Burdur, İzmir ve Lalahan) Temmuz 1995'te özelleştirme yoluyla satın aldı. Aynı yıl şirketin %25 hissesini Nestlé satın almıştı. Dünyanın en büyük gıda tekeli olan Nestlé ortaklık payını 1996'da %34'e, 1998'de %60'a çıkardı. Haziran 2000'de ise, Tekfen Mis Süt'teki hisselerinin tümünü Nestlé'ye devretti. 1996'dan sonra çoğunluk hisselerine sahip olan Nestlé, satın alma taahhütleri arasında "fabrikaları üç yıl süreyle çalıştıracığı ve işçileri çıkarmayacağı" gibi yükümlülüklerin bulunmasına karşın, satın aldığı işletmelerden üçünün (Eskişehir, İzmir ve Lalahan) kapatılmasına karar verdi. Mis Süt'ün üretimini durdurduğu SEK İzmir işletmesi, yalnızca arsa değeriyle büyük bir rant potansiyeli taşımaktaydı. Çünkü bu işletme İzmir'in gökdelenleşme bölgesi olarak imara açılan yeni bir kent merkezinde bulunuyordu. Mis Süt 2000 yılı başında da Burdur fabrikasını da kapattı.

Temmuz 1995'te yapılan özelleştirme kapsamında SEK'in Çankırı işletmesi Ayaç Dış Ticaret AŞ, Çan İşletmesi ise Tikveşli AŞ'ye satıldı. Doğan Vardar-

lı'ya ait Tikveşli markasını, Haziran 1998'de Sabancı–Danone ortaklığı olan DanoneSa satın aldı. Bu şirket Eylül 1999'da Ankara'da etkinlik gösteren Birtat markasını da satın alarak tekelleşme yolunda bir adım daha attı.

Pastörize ve steril işlenmiş süt üretiminde fiili kapasitenin %60'ına, kurulu kapasitenin %72'sine sahip olan SEK işletmelerinin hemen hemen tümü özel sektöre devredildi. Böylelikle pazarın %50'si, sayıları 10'dan az şirketin kontrolüne geçti. SEK işletmelerinin özelleştirme sonrası kapatılması ya da üretimlerini azaltmaları (SEK işletmelerinde özelleştirme öncesi 62,8 bin ton/yıl olan üretim, özelleştirme sonrası 25,7 bin ton/yıla düşmüştür) sonucu, işlenmiş içme sütünde SEK dışında işletmelerin pazar payı da arttı. Bunun en önemli sonucu kamunun piyasadaki fiyat ve ürün düzenleyiciliğinin özel sektörün insafına terk edilmesi oldu (Petrol–İş 1997).

Çizelge–V.19. Özelleştirme Sonrası Faaliyeti Durdurulan SEK İşletmeleri

İşletme	Devir Tarihi	Faaliyetini Durdurma Tarihi
Adana	08.08.1995	Kasım 1997'den bu yana kapalıdır.
Adilcevaz	18.08.1995	Ağustos 1998'den bu yana kapalıdır.
Afyon	31.07.1995	Faaliyeti 15.08.2001 tarihinde durdurulmuştur.
Aksaray	17.08.1995	Faaliyeti 2000 yılında durdurulmuştur.
Bayburt	07.08.1995	1999 yılı başından bu yana kapalıdır.
Bolu	08.09.1995	Eylül 1998'den bu yana kapalıdır.
Burdur	04.08.1995	1999 yılı başından bu yana kapalıdır.
Çanakkale	14.08.1995	Faaliyeti 2000 yılında durdurulmuştur.
Çorum	11.09.1995	Eylül 1997'den bu yana kapalıdır.
Devrek	23.11.1995	Özelleştirme sonrasında üretim yapılmamıştır.
Diyarbakır	15.12.1995	Aralık 1998'den bu yana kapalıdır.
Erzurum	09.08.1995	Faaliyeti 2002 yılında durdurulmuştur.
Eskişehir	31.07.1995	Mart 1997'den bu yana kapalıdır.
Giresun	05.06.1998	Özelleştirme sonrasında üretim yapılmamıştır.
Havsa	09.08.1995	Ağustos 1998'den bu yana kapalıdır.
İzmir	10.08.1995	1996 yılından bu yana kapalıdır.
Kastamonu	29.12.1995	1999 yılı başından bu yana kapalıdır.
Lalahan	05.08.1995	Özelleştirme sonrasında üretim yapılmamıştır.
Muş	15.08.1995	Faaliyeti 2002 yılında durdurulmuştur.
Sinop	08.08.1995	Ağustos 1998'den bu yana kapalıdır.
Siverek	31.07.1995	Özelleştirme sonrasında üretim yapılmamıştır.
Trabzon	31.07.1995	Temmuz 1996'dan bu yana kapalıdır.
Kaynak: ÖİB		

Çizelge-V.20. SEK İşletmelerinin Özelleştirilme Önce ve Sonrası İşçi ve Üretim Durumu

İşletme	Devir Tarihi	Özelleştirme Öncesi		Özelleştirme Sonrası	
		İşçi Sayısı	Üretim	İşçi Sayısı	Üretim
Adana	08.08.1995	73	2.393	0	0
Adıyaman	20.12.1995	14	62	13	1.954
Adilcevaz	18.08.1995	19	466	0	0
Afyon	31.07.1995	33	1.436	0	0
Aksaray	17.08.1995	31	1.604	0	0
Amasya	31.07.1995	25	1.320	21	2.020
Balıkesir	07.08.1995	30	285	84	28.486
Bayburt	07.08.1995	16	172	0	0
Bolu	08.09.1995	51	2.786	0	0
Burdur	04.08.1995	86	9.785	0	0
Çanakkale	14.08.1995	22	510	0	0
Çankırı	04.08.1995	8	0	40	6.925
Çorum	11.09.1995	10	726	0	0
Diyarbakır	15.12.1995	27	1.290	0	0
Elazığ	25.08.1995	35	692	4	540
Erzincan	08.08.1995	21	385	17	4.911
Erzurum	09.08.1995	14	1.016	0	0
Eskişehir	31.07.1995	37	2.568	0	0
Havsa	09.08.1995	27	2.468	0	0
İstanbul	11.09.1995	216	94.786	297	87.242
İzmir	10.08.1995	202	29.353	0	0
Kastamonu	29.12.1995	48	2.509	0	0
Lalahan	05.08.1995	118	13.443	0	0
Muş	15.08.1995	12	140	0	0
Sinop	08.08.1995	23	967	0	0
Sivas	15.08.1995	20	552	22	2.885
Siverek	31.07.1995	16	438	0	0
Trabzon	31.07.1995	25	497	0	0
Yatağan	09.08.1995	34	4.098	2	1.468
Yüksekova	03.08.1995	21	900	14	719
Toplam		1.359	177.645	514	137.151
Not: Özelleştirme öncesi işçi sayıları işletmenin fiili devir tarihindeki toplam çalışan sayısını,					

SEK işletmelerinin haraç mezar özel sektörün eline geçmesiyle birlikte, süt piyasasında rekabet ortadan kalktı, süt fiyatları piyasaya egemen olan 5–6 şirketten oluşan kartel tarafından belirlenir hale geldi. Sektöre hammadde sağlayan üreticiler ise bu tekellerin insafına terk edildi. Süt üreticiden daha düşük fiyata alınıp, tüketiciye daha yüksek fiyattan satılmaya başlandı. SEK'in özelleştirilmesinden sonra piyasada bol kazanç gören büyük holdingler de süt sanayiine girdiler. Yerli–yabancı işbirliği ile kurulan süt işleme şirketlerinin birçoğu son yıllarda hızla çokuluslu şirketlerin eline geçti. Sektörde özelleştirme ve yabancılaştırılmanın tipik bir örneği yaşandı.

Kısacası SEK'in özelleştirilmesi ne üreticiye, ne de tüketiciye, yalnızca yerli ve yabancı tekellere yaradı. Üreticiler fiyat artışı bir yana sütü yok pahasına elinden çıkarma kaygısına düştü. 1995–99 yılları arasında pastörize süt fiyatları 10 kat artarken, üreticiye verilen fiyat süt maliyetini bile karşılamaktan uzak kaldı. Kartel ise sütü üreticiye ödediğinden 5,5–6 katı fiyatla tüketiciye satmakta.

Bu konuda Tarım Bakanlığına bağlı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü tarafından yapılan bir çalışmada (Tan ve Ertürk 1999) da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmaya göre 1996–98 yıllarını kapsayan üç yıllık dönemde, üreticinin eline geçen süt fiyatı (dolar bazında) %10 azalırken, tüketicinin ödediği fiyat %25 artmıştır. Aynı yıllarda Türkiye'de üreticiye bir litre süt karşılığı 0.20 dolar ödenirken, AB'de 0.36 dolar ödenmektedir. Türkiye'de tüketici süte üreticiye ödenenin 4,5–5 katı bedel öderken, AB ülkelerinde 2,5–3 katı ödemektedir.

Öte yandan çiğ süt fiyatları (dolar bazında) gerilerken, süt hayvancılığının önemli girdilerinden karma yem fiyatları denetimsiz bir biçimde artmaktadır. *Çizelge–V.21'*de görüldüğü gibi üretici 1990'da 1 kg süt satarak 1,9 kg yem alabilirken; 1995'te 1,5, 2004 yılında ise ancak 1 kg yem alabilmiştir.

Çizelge–V.21. Çiğ Süt ve Karma Yem Fiyatları

Yıl	Çiğ Süt Fiyatı (1)		Karma Yem Fiyatı (2)		Süt/Yem Paritesi
	TL/kg	\$/kg	TL/kg	\$/kg	1/2
1990	1.033	0,39	544	0,21	1,90
1995	12.525	0,27	8.602	0,18	1,46
2000	163.251	0,27	118.750	0,19	1,37
2003	387.325	0,25	349.375	0,23	1,11
2004	431.399	0,29	420.837	0,28	1,03

Kaynak: Akman (2005)

Türkiye'de üretilen 10–11 milyon ton/yıl çiğ sütün yaklaşık %8'i (900 bin ton) endüstriyel anlamda bu şirketler tarafından işlenerek ürüne dönüştürülüyor. Bu rakama 10 kişinin üstünde insan çalıştıran KOBİ'leri de katarsak,

süt sanayiinin Türkiye’de üretilen sütün yaklaşık %20’sini işlediği ortaya çıkıyor. Geriye kalan %80’in %35’i sokak sütü olarak satılır, %25’i mandıralara gider, geri kalan %20’si aile içinde tüketilir ya da buzağıya verilir (Capital Ağustos 2000).

Türkiye’de süt ve süt ürünleri pazarının parasal büyüklüğü 10 milyar dolar düzeyinde olup, pazar 1995’ten bu yana her yıl %8 oranında büyümektedir. Pazarın büyük olması, genç nüfusun fazlalığı, perakende sektörünün hızla büyümesi Türkiye’deki büyük grupların bu alanda yatırımlarını artırmaktadır.

2000 yılı itibariyle endüstriyel süt ve süt ürünleri pazarının yaklaşık üçte birini (%29) Pınar Süt kontrol etmekte olup, onu sırasıyla Mis (%19), Ülker (%13), Süttaş (%10) ve SEK (%9) izlemektedir (Günaydın 2002).

Süt mamulleri içerisinde en fazla tüketilen ürün olan yoğurt pazarında ise irili ufaklı birçok şirket etkinlik göstermektedir. Pazarda Mis, Pınar, SEK, Tikveşli, Süttaş gibi büyük şirketlerin yanı sıra “merdiven altı” olarak adlandırılan birçok yerel üretici de bulunmaktadır. Bu üreticilerin yoğurt pazarından aldıkları pay küçümsenmeyecek bir boyutta olup; pazarın %47’si bu şirketlerin elindedir. Pazarın %16,6’sına sahip olan Mis Süt’ü %15 ile Süttaş, %12,6 ile Tikveşli izlemektedir (Yeşildere 1999).

ACNielsen tarafından, süt sektörüne ilişkin olarak yapılan, markalar bazında satış paylarını gösteren, 2002 yılı pazar araştırmasının sonuçları *Çizelge-V.22*’de verilmiştir.

Çizelge-V.22. Endüstriyel Süt ve Süt Ürünleri Pazarında Şirketlerin Satış Payları, 2001 (%)

Şirket	Süt Sektörü	Pastörize Süt	UHT Süt	Yoğurt	Ayran
A.O.Ç	4,1	18,2			
Birtat & Tikveşli	1,9	5,5	0,9		
Danone				26,9	12,0
Dimes	3,3		4,2		
İçim	23,5	7,2	28,1	8,5	5,3
Nestlé & Mis	12,1	7,1	13,6		
Pınar	26,1	12,1	30,1	4,7	2,7
SEK	7,7	17,8	4,8	6,6	9,0
Süttaş	9,9	27,9	4,7	17,3	29,1
Diğer	11,4	4,2	13,6	36,0	41,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: ACNielsen

Süt pazarında Pınar ve İçim Süt'ün egemen durumda olduğu görülmektedir. Süt, geçirildiği işlem yönünden iki ana kategoriye ayrılmaktadır: Uzun ömürlü (UHT) ve pastörize süt. Pastörize süt pazarının yaklaşık %64'ü Sütaş, A.O.Ç. ve SEK'in denetimindedir. UHT sütte Pınar ve İçim Süt açık ara ile öndedir. Yoğurt pazarında Danone %27'lik; ayran pazarında ise Sütaş %29'luk paylarıyla önemli bir pazar gücüne sahiptirler.

Mart 1997'de Sabancı Holding ile %50–50 ortaklık yaparak Türkiye pazarına giren Group Danone, Aralık 2003 itibariyle DanoneSA şirketinin %50 hissesini Sabancı Holding'den satın alarak şirketin tümüne sahip oldu. Adını Danone Tikveşli olarak değiştiren şirket aynı dönemde Nestlé'nin Türkiye'deki süt ve sütlü ürünler işkolunu da satın alarak sektörün tekelleşmesi yönünde önemli bir adım attı. Böylelikle Mis ve Gülüm Süt markaları da Danone'ye geçmiş oldu.

Günümüzde süt ve sektörüne egemen olan şirket ve markalar şöyledir:

Çizelge–V.23. Süt Sektörüne Egemen Olan Şirket ve Markalar

Şirket	Marka
Danone–Tikveşli	Danone, Tikveşli, Mis, Birtat
Dimes	Dimes, Nobel Lıkır
Koç	SEK, Migros
Sütaş	Sütaş, Gima
Ülker	İçim, Halk
Yaşar	Pınar

2005 yılında yapılan bir araştırmaya göre, ambalajlı süt pazarında Pınar, %26,5'le en büyük payı elinde bulundurmaktadır. Pınar'ı %19,6'lık payla Ülker'in İçim Süt'ü izlemekte. Pazarda Dimes'in %9,2, Mar'ın %8,2, Danone'nin %6,7, Güney Süt'ün %5,1, SEK'in %4,7, Sütaş'ın %4, Yörsan'ın da %3,4'lük payı bulunuyor. Geri kalan %12,6'lık pay da Aytaç, Atatürk Orman Çiftliği, Mamsan ve diğer markalar arasında paylaşılıyor (Çelebi 2005).

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, SEK işletmelerinin özelleştirilmesiyle, Türkiye'de süt piyasası yerli–yabancı sermaye işbirliği ile kurulan ancak son yıllarda hızla çokuluslu şirketlerin eline geçerek yabancılaştırılan süt işleme şirketlerince paylaşılmış olup; Türkiye'de milyonlarca süt üretici ve tüketicisinin yazgısı artık bir avuç şirket tarafından belirlenmektedir.

5.8. Et ve Et Ürünleri Sanayiinde Özelleştirme (EBK)

Türkiye’de et sanayiinin geçmişi belediye mezbahaları üretimine dayanmaktadır. Gerçek bir et sanayiinin kurulması ilk kez 1936 yılında toplanan Sana-yi Kongresinde gündeme getirilmiş, ancak çalışmalara 1949 yılında başlanmıştır. Varolan durum ABD’li uzmanlar tarafından incelenmiş ve hazırlanan uygunluk raporu doğrultusunda, bu amaçla 1952 yılında Et ve Balık Kurumu (EBK) kurulmuş, 1953’te de ilk kombina Erzurum’da faaliyete geçmiştir.

EBK’nin kuruluş amaçları arasında hayvan ıslahı, kasaplık hayvancılığa yön verilmesi, hayvan ve et ürünlerinin iç ve dış ticareti, kasaplık hayvan üretimi, hayvancılık kredileri, et teknolojisinin geliştirilip yönlendirilmesi ve teşviki gibi konular bulunmaktadır (Gökçen 1992).

Kurum açtığı kombinaların yanı sıra kısmen de olsa ülke hayvancılığına yön vermiş, pazar payının düşük olmasına karşın et fiyatlarının oluşumuna psikolojik etkide bulunmuştur. 1990’ların başında et mamulleri sanayiinde kurulu kapasitenin %28’i EBK’ye, %8’i özel sektöre ve %64’ü belediyelere aitti. Toplam üretimden EBK %16, özel sektör %13, belediyeler ise %71 pay almaktaydı. Ancak EBK’nin kapasite kullanım oranı büyükbaşta %13 küçükbaşta %8, kanatlıda %55 düzeyindeydi.

Kurumun özelleştirme öncesi 29 et kombinası, 2 tavuk kombinası, 1 balık mamulleri fabrikası, 1 taşımacılık işletmesi ve 1 adet de soğuk deposu bulunmaktaydı. Günlük kesim kapasitesi ise tek vardiya 8 saat olarak 9,7 bin büyükbaş, 59 bin küçükbaş kesim miktarından hareketle yıllık kesim kapasitesi de et olarak yaklaşık 330 bin tona ulaşmıştı (Tanrıvermiş vd. 2000).

EBK’de kombina sayısının artmasına koşut olarak kasaplık hayvancılık ve et teknolojisinde gerekli ilerlemeler sağlanamamıştır. Yanlış yatırım politikaları sonucu kimi EBK kombinaları kuruluşlarından başlayarak yılın çoğu zamanı boş kalmış; bu kuruluş, belirli dönemlerde bir kısım canlı hayvan olarak kesen ve pazarlayan, zaman zaman bir miktar ihracat gerçekleştiren bir duruma gelmiştir. Sonuçta; bağımsız çalışamayan ve bir pazarlama politikası belirleyemeyen kurumun, ekonominin kara deliklerinden biri durumuna geldiği belirtilmiştir (TZOB 1999).

Bilinçli olarak finansman sıkıntıları içine düşürülen kurum verimlilik ve teknolojik olarak özel kesimin gerisinde kalmıştır. EBK, 1987’ye yani özelleştirmenin yoğun olarak gündeme geldiği yıllara değin sürekli kâr etmiş, ancak 1987’de 9 milyar TL ile zarar etmeye başlamıştır. 1991’de zarar 55 milyara, 1992 yılında ise 186 milyara yükselmiştir. Aynı yıl kurumun faiz gideri 754 milyardır. Yani kurum zararının 4 katı faiz ödemiştir (Öz Gıda-İş 1993).

Türkiye’de et alım satım işleri; 1982 yılına değin belediye mezbahaları ve EBK kombinaları tarafından yürütülmüş, 1982’de çıkarılan bir yönetmelikle özel sektöre de kombina kurma ve işletme yetkisi verilmiştir. Haziran 1984’te EBK kuruluş yasası çıkarılmış; Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı’na bağlı bir KİT olarak, çalışmalarını bu yasa kapsamında yürütmeye devam etmiştir. EBK, 20 Mayıs 1992 tarih, 92/3088 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile özelleştirme kapsamına alınarak KOİ’ye devredilmiştir. Kurumun adı YPK’nin 22 Ocak.1993 tarih 93/2 sayılı kararı ile Et ve Balık Ürünleri AŞ (EBÜAŞ) haline dönüştürülmüş ve ÖİB’ye devredilmiştir.

Çizelge–V.24. EBK Varlığının Satış Bedeli (Dolar)

Tesis	Satış (\$)	Tesis	Satış (\$)
Manisa Lojman Arsası	182.747	Eskişehir Et Kombinası	1.176.000
İskenderun Depo Arsası	813.234	Gaziantep Et Kombinası	1.075.000
Çerkezköy Arsası	1.508.582	134 Arsa	1.688.333
Gölbası–Oğulbey Arsası	1.750.226	Havelsan A.Ş.	150.000
Ankara Kombinası Arsası	29.209.399	Çeşitli İllerde 48 Taşınmaz	43.855
Afyon Et Kombinası	1.061.301	İstanbul’da 1 Arsa	151.600
Suluova Et Kombinası	785.363	Çeşitli İllerde 25 Taşınmaz	15.065
Malatya Et Kombinası	658.006	Meybuz A.Ş.	2.610.000
Kars Et Kombinası	422.306	İstanbul e Kütahya’da Arsa	6.570
Elazığ Et Kombinası	844.612	Çeşitli İllerde 24 Taşınmaz	623.800
Şanlıurfa Et Kombinası	591.741	Mersin’de 4 Taşınmaz	72.404
Tatvan Et Kombinası	401.437	Adana Seyhan’da Taşınmaz	116.296
Bayburt Et Kombinası	481.534	Mersin’de 2 Taşınmaz	5.736
Bursa Et Kombinası	1.256.623	Ankara’da Mağaza, Büro	687.476
Ersan AŞ	125.410	Erzincan’da 1 Arsa	38.133
Kastamonu Et Kombinası	637.796	Manisa’da 4 Daire	80.462
Ağrı Et Kombinası	532.413	Çeşitli İllerde 12 Taşınmaz	66.230
Kırıkkale Keskin Arsası	5.500	Samsun Soğuk Hava Depo	600.000
Siirt Arsası	13.500	Manisa Arsası	445.000
Ankara Bala Arsası	25.500	Manisa Et ve Tavuk Komb.	1.260.000
Kayseri Soğ. Depo Arsası	55.000	Çeşitli İllerde 9 Taşınmaz	349.324
Kırıkkale Çelebi Arsası	20.000	Çeşitli İllerde 10 Taşınmaz	1.242.244
Erzincan Soğ. Depo Arsa	10.500	Mersin Soğuk Hava Deposu	604.601
Malatya Kombina Arsası	55.000	Ankara, Manisa Taşınmaz	673.580
Sakarya Kombina Arsası	11.950	Ankara’da 12 Lojman	644.843
Sakarya Kombina Arsası	44.750	Edirne’de 5 Taşınmaz	101.044
Sivas Et Kombinası	1.225.000	İzmir’de 1 Taşınmaz	1.047.434
Burdur Et Kombinası	875.000	Toplam Satış Bedeli	59.179.460
Kaynak: ÖİB			

Temmuz 1995'te 15 kombina ve bağılı ortaklık ERSAN'daki hisseler satışa çıkarılmış, 11 adet kombina ile ERSAN'daki hisseler satılmıştır. Satılan 11 kombinanın 9'unda işten çıkarılanların ya da kendi isteğiyle ayrılanların kıdem ve ihbar tazminatları devletçe ödenmiştir. Kıdem ve ihbar tazminatı ödemesi yapılan 9 kombina satışının toplam tutarı 407, kıdem ve ihbar tazminatları toplamı 345,3 milyar liradır. Aradaki fark yani devletin cebine giren yalnızca 61,7 milyar liradır (Sarp 1998).

KİGEM'in yaptığı bir araştırmada özelleştirilen 11 kombinanın 2,6 milyon m² arazi üzerinde kurulu buldukları ve özelleştirilme bedelinin 7,7 milyon dolar olduğu belirtilmektedir. Yani bu kombinaların arsası 3 dolar/m²'ye satılmıştır. Bu parayla yarım kilo kuşbaşı et alınabilmektedir. Öte yandan 7,7 milyon dolara satılan kombinaların kıdem ve ihbar tazminatları 5,2 milyon dolar tutmaktadır ve bu nedenle devletin cebine giren para ancak 2,5 milyon dolardır. Yani bu kombinaların özelleştirilmesinden devletin cebine yaklaşık 1 dolar/m² para girmiştir. Bu parayla günümüzde 7 adet simit alınabilmektedir (Sarp 1998). Kısaca belirtmek gerekirse EBK'nin arsalarının 1 m²'si yarım kilo kuşbaşı ya da 7 adet simit fiyatına sermaye çevrelerine peşkeş çekilmiştir.

TBMM Özelleştirme Araştırma Komisyonu raporuna göre özelleştirilen 11 EBK kombinasyonundan 9'unda üretim yapılmamaktadır. Özelleştirilme öncesi 1994 yılı sonu itibariyle 14 bin ton/yıl olan toplam et üretimi, özelleştirme sonrası 1996 yılı sonu itibariyle toplam 3 bin tona düşmüştür. Ancak Öz Gıda-İş Sendikası'nın saptamalarına göre, yıllık üretim gerçekte 33.500 tondan 1.339 tona düşmüştür. 11 kombinada özelleştirmeden önce toplam 867 olan işçi sayısı %79 oranında azalma ile 181'e düşmüştür (Sarp, 1998). Yani hayvancılığı, et üretimini teşvik etmek amacıyla kurulan ve büyük arsaları bulunan kombinalar özelleştirilirken verimsizlik teşvik edilmiş, satılan işletmelerin borç ve yükümlülükleri EBK'ye kalmış, üstelik satılan kombinalar "rant beklentisi" nedeniyle arsaya dönüştürülmüş, Ankara örneğinde görüldüğü gibi alıcısı tarafından rant aracı olarak kullanılmıştır.

EBK kombinaları özelleştirmede ön sıralara konulup haraç mezat satışa çıkarılınca tesisleri vurguncular tarafından kapışılmış, "işletmek için alıyoruz" diyenler kombinaların kapılarına kilit vurup arsalarını değerlendirmişlerdir. EBK kombinalarının nasıl "vurgun aracı" olduğu konusunda Ankara kombinasyonu arsasının satışı çok ilginç bir örnektir.

Özelleştirme İdaresi, Et Balık Kurumu Ankara kombinasyonu 1995 yılında satışa çıkardı. Kombinanın en çekici yanı Ankara'nın Yenimahalle semtine yakın 100 dönümlük arsasıydı. Bu nedenle ÖİB "*kombinanın arsa vurguncuları yerine işletecek bir grubun eline geçmesi arayışında*"ydı. Ankaralı bir grup işadamı "Biz kooperatif kurup, kombinayı işleteceğiz, biz bu işin esnafıyız" diye ortaya çıktı. Özelleştirme İdaresi de EBK kombinasyonu ile 100 de-

kar arsasını Gimat adlı bu kooperatife 29,2 milyon dolara sattı. Satış gerçekleşir gerçekleşmez kooperatifi dağıtan işadamları anonim şirket kurdular. Kombinanın arsasının yarısını yıllığı 10,5 milyon dolardan 12 yıllığına Koç Holding bünyesindeki Migros'a kiraladılar. Migros bu arsaya “Ankara'nın ve Balkanlar'ın en büyük alışveriş merkezi”ni kurdu. Alışveriş merkezindeki 100 işyerinin 70'ini EBK kombinasını işleteceklerini söyleyen “ileri görüşlü işadamları”na verdi, onlar da bu işyerleri yıllığı 15 milyon dolardan kiraladı. Aynı girişimci işadamları arsanın kalan yarısını da bir Alman şirketine 100 milyon dolara devrettiler.

Özelleştirme İdaresi, EBK'nin özelleştirilmesinden önce sözleşmeye konulacak hükümlerle, üretim ve istihdamın sürekli güvence altına alınacağını öne sürmüştür. Satış sözleşmesine göre, işlemelerin faaliyetleri en az üç yıl süreyle devam ettirilecek, bu süre içinde işletme üçüncü şahıslara satılmayacak, kiralanmayacak ya da devredilmeyecek; bu yükümlülüğe uymayan alıcı, her yıl için toplam satış bedelinin %10'u oranında ceza ödeyecekti. Ancak, bu hükümlerin üretim ve istihdamın sürmesini sağlayamadığı TBMM Özelleştirme Araştırma Komisyonu raporunda açıkça belirtmiştir: EBK işletmelerinin “üç yıl üretim” koşuluyla satıldığı, ancak “üretim” tanımlanmadığı için, tek bir baş hayvan kesiminin de üretim sayıldığı; yaptırım da yalnızca satış tutarının %10'u para cezası sayıldığı için, bir anlamda üretimsizliğin teşvik edildiği görülmüştür (Öz Gıda-İş, 29/11/1999).

Özelleştirme İdaresi aldığı eleştiriler nedeniyle 1999 yılında ihaleye çıkardığı Eskişehir, Kayseri Gaziantep, Burdur ve Sivas Kombinaları ile Fatsa Balık Mamulleri İşletmesi'nin ihale koşulları belgesinde üretimi, “kombinanın tanıtım dokümanında belirtilen son üç yılın fiili üretim miktarları ortalamasının %50'si oranında üretim” olarak belirlemiş, bu yükümlülüğe uymayan alıcıya getirilen yaptırım, satış tutarının ilk yıl %10'u, ikinci yıl %15'i, üçüncü yıl %20'si oranında para cezası olarak saptanmıştır. ÖİB, görünürde bu kez “üretim”i de “tanımlamış” durumdaydı. Ancak üretime son vermenin yaptırımının para cezası yerine sözleşmenin feshini içermeyen koşullarda yapılan özelleştirmeler sonucunda, EBK işletmeleri yine çalıştırılmayacak, yine istihdam alanı yaratılmayacak ve alıcılar tarafından üçüncü yıl sonunda arsa olarak değerlendirilecekti (Öz Gıda-İş 29/11/1999).

1999'da satışa çıkarılan 6 kombinanın toplam alanı 714 bin m² dolayındaydı. Her birine kapalı alanların üç katı kadar alan bırakıldığında bile 400 bin m²'den fazla imara açılabilir alan kalmaktaydı. Bu arsaların büyük bölümünün yıllar içinde kentsel yerleşim alanı içinde kalacakları düşünüldüğünde, değerlerinin çok büyük rakamlara ulaşacağı ve bu yolla kuruma büyük gelirler sağlayabileceği kolayca hesap edilebilecektir. Zaten özelleştirme nedeni de, işletme değeri değil, arsa rantıdır (Öz Gıda-İş 11.12.1999).

Yukarıda belirtilen altı kombinadan dördünün (Eskişehir, Gaziantep, Burdur ve Sivas kombinalarının) özelleştirme işlemleri 2000 yılı içinde tamamlanmıştır. Öte yandan Yüksekova Kombinasyonu Ağustos 1997, Trabzon Balık Mamulleri Fabrikası Temmuz 1999, Fatsa Balık Mamulleri İşletmesi Şubat 2001, Haydarpaşa Et İşleme Tesisi ve Zeytinburnu Et Kombinasyonu 2003 tarihlerinde kapatılmıştır.

1992 yılında kapsama alınan EBK'nin kombinalarının büyük bir kısmı tesis ve varlık satışı yöntemiyle özelleştirilmiş, ancak ÖYK'nin 26 Ağustos 2005 tarihli kararıyla özelleştirme kapsamından çıkarılarak eski statüsüne iade edilerek Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Kuruluş bünyesinde halen 6 kombina (Adana, Bingöl, Diyarbakır, Erzurum, Sakarya ve Van) ve 1 adet et işletmesi (Sincan) bulunmaktadır.

EBK'nin kimi kombinalarının özelleştirilmesinden, kimilerinin kapatılmasından ya da fiilen çalışamaz duruma getirilmesinden sonra tüketilen etlerin büyük bölümü kaçak kesimlerden elde edilir duruma gelmiştir. Örneğin DİE ve Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü verilerine göre, 2004 yılı itibarıyla tüketilen toplam 727 bin ton kırmızı etin 447 bin tonu (%61,5'i) mezbaha ve kombinalarda üretilmiştir. 1995 yılında kontrollü kesimler sonucu elde edilen etin %44,6'sı Ankara kombinasyonundan çıkmışken, bu kombinasyonun kapatılmasından sonra tüketilen kırmızı etlerin %48'i kaçak kesimlerden elde edilmeye başlanmıştır. Ankara Veteriner Odası'nın yaptığı çalışmalara göre, bu oran %75'e varmakta ve başkent halkı, sağlıklı ve kaçak et yemektedir.

Hayvancılık sektöründe yıkıma yol açan YEMSAN, SEK ve EBK özelleştirmeleri değerlendirildiğinde ortaya şu tablo çıkmaktadır (Günaydın 2005):

- ✓ Özelleştirilen tesisler yağmalanmış ve amaçları dışında kullanılmıştır.
- ✓ Pazarı ele geçiren yerli ve yabancı tekeller, üreticinin ürünlerini ucuza kapatıp, tüketiciye pahalıya satmaktadır.
- ✓ Et ve sütünün ucuz satmasına karşın yemi ve diğer girdileri pahalı almak zorunda kalan üretici, üretmez konuma gelmiştir.
- ✓ Ülkemiz et dışalımına yönelerek, üreticilerden esirgenen ve özelleştirmede harcadığı kaynaktan fazlası ile gelişmiş ülkelerin çiftçilerini desteklemek zorunda bırakılmıştır.
- ✓ Hayvancılıktaki yıkım, ülke genelinde geniş bir işsizliğe, göçe ve toplumsal sorunlara yol açmıştır.
- ✓ Geri kalmış bölgelerdeki ekonomik ve toplumsal sorunlar daha da artmıştır. Çöken hayvancılık sektörü Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki gelir bölüşümünü en yoksullar aleyhine daha da bozmuş, milyonlarca süt sığırları kesime giderken, işsiz kalan kitleler ya büyük kentlerin varoşlarına yığılmış ya da suç örgütlerinin insan kaynağını büyütüştür.

✓ Günümüzde gıda güvenliğinin kaybolması ve bozulan gelir dağılımı, en çok zarar görenlerden başlamak üzere ‐açlık‐ tehlikesini gündeme getirmiştir.

Tarım sektöründeki özelleştirmeler, üretici örgütlülüğünün niteliksel olarak yetersiz, pazarlama kanallarının sağlıklı olduğu tarım yapısında; birçok alt sektörde benzer sonuçlar üretmiştir. Bu çerçevede, kamunun çıktı (et, süt vb.) pazarından ayrılması sonrasında genellikle yerli ortaklı çokuluslu şirketler piyasaya girmekte, piyasanın paylaşımı ile rekabete kapalı yapılar doğmakta, bu ortamda gerileyen hammadde fiyatları nedeniyle üretici gelirleri azalmakta, tarımsal üretim yapıları zayıflamaktadır. Ayrıca et, süt gibi birincil ürünlerin dayanıksız ve kolay bozulabilir olmaları ya da depolama maliyetlerinin çok büyük olması; üreticileri sıkıntıya sokmakta ve pazarlamada yaşanan sıkıntılar, üreticinin üretimden vazgeçmesine yol açmaktadır. Bu gibi sektörlerde piyasayı düzenleyici, gerektiğinde müdahale alımı ve depolama yapabilecek kurumlara gereksinim vardır. AB uyum süreci de bu yapılanmayı zorunlu kılmaktadır. Öte yandan özelleştirme uygulamaları üzerine yapılan araştırmalar, yalnızca kamu mülkiyetinin özel sektöre devrinin, ekonomide etkinlik ve verimliliği sağlamak için yeterli olmadığını ortaya koymaktadır (DPT 2006).

5.9. Şeker Sanayiinde Özelleştirme (TŞFAŞ)

Dünyada şeker üretimi, 18. yüzyılın sonlarından bu yana birkaç on bin tondan 2004 yılında 143 milyon tona yükseldi. Başlangıçta yalnızca şeker kamışından yapılan şeker, 19. yüzyıldan sonra şekerpancarından da yapılmaya başlandı. Halen dünyada şeker üretiminin yaklaşık %75'i şeker kamışından, geri kalan %25'i ise şekerpancarından sağlanmaktadır. Şeker kamışından üretim genellikle ekvatorial iklim özelliğine sahip ülkelere yapılmakta, buna karşılık, Türkiye'nin de içinde bulunduğu birçok Avrupa ülkesi ve ABD'de pancardan şeker üretilmektedir. FAO'nun 2005 yılı verilerine göre, dünyada 5,5 milyon hektar alanda şekerpancarı tarımı yapılmakta ve 243 milyon ton ürün elde edilmektedir.

Pancardaki şeker oranının daha yüksek olmasına karşın, birim alandan daha çok şeker kamışı alınması, pancardan alınan şekerin maliyetini görece olarak yükseltmektedir. Yani pancardan şeker üretmek kamış ya da başka yapay tatlandırıcılara oranla oldukça pahalı bir yöntemdir. Ancak, başta Avrupa olmak üzere ABD ve başka birçok sanayi ülkesinde pancar tarımı ve pancardan şeker üretimi sürdürülmektedir. Çünkü bu sektörün yarattığı katma değer, iş ve işçi istihdamı, ulaştırma, yan sanayi ilişkileri, ticaret kesimine sağladığı olanaklar, yan sanayi ve uzantısındaki besi ve süt hayvancılığına yaptığı katkılar büyük boyutlara ulaşmaktadır. Pancar üretimi için ton başına yapılan harcama buğdaydan 3,7, ayçiçeğinden 7 kat daha düşük olmasına

karşın, pancar tarımı birim alanda buğdaydan 3,3, ayçiçeğinden 2 kat daha fazla katma değer yaratmakta; buğdaya göre 18, ayçiçeğine göre 4,4 kat daha fazla istihdam sağlamaktadır. Sektörün bu özellikleri nedeniyle, yukarıda belirtilen ülkeler pancar şekerinin tonunu 600–900 dolara mal etmelerine karşın fonlar, teşvikler, sübvansiyonlar sayesinde dünya borsalarına 180–190 dolara sunabilmektedirler. Öte yandan, söz konusu ülkeler pancar şekerinin rakibi olan yapay ve alternatif tatlandırıcılara karşı önlemler almakta, maliyeti ucuz olan bu tip üretim kotalara bağlanmaktadır. Ayrıca, konu insan sağlığı açısından da ele alınmakta, yapay tatlandırıcı içeren ürünlerin üzerine “sağlığa zararlıdır” diye yazılabilmektedir (Dünya, 10/02/2000).

Söz konusu ülkelerin toplam nüfusları içinde tarımla uğraşanların oranı %3–10 arasında değişmektedir. Buna karşılık, Türkiye’de nüfusun yaklaşık üçte biri tarımla uğraşmasına karşın, bu gibi konular hiçbir zaman gündeme gelmemekte; aile bireyleriyle birlikte 3 milyon insanın geçim kaynağını oluşturan pancar tarımını bekleyen tehlikeler görmezlikten gelinmektedir.

Osmanlı döneminde şeker gereksiniminin bir bölümü, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinden ithal ediliyordu. Kapalı ekonominin egemen olduğu yörelerde ise pekmez kullanılırdı. 19. yüzyılda dünya şeker üretiminde kamıştan başka pancarın da yaygınlaşarak kullanılması, Osmanlı’da da şeker fabrikası kurulması yönünde bazı çalışmalar yapılmasına yol açtı. Ancak, ülkede ilk şeker fabrikasının kuruluşu Cumhuriyet döneminin başlarına rastlar. 1926’da işletmeye açılan günde 500 ton pancar işleme kapasiteli Alpullu Şeker Fabrikası, Türkiye’nin ilk şeker üretim tesisidir. 1935 yılına değin Uşak, Eskişehir ve Turhal’da üç tesis daha kuruldu. Ancak, bu kuruluşlar sağlanan tüm desteklere karşın, üretime geçtikleri ilk yıllardan başlayarak ülkeye yeni giren pancar tarımına karşı üreticilerdeki deneyimsizlik, isteksizlik, parasal sıkıntılar vb. sorunlarla karşılaştı. Şeker üretiminin yeterli düzeye ulaşmamasının da etkisiyle hükümet, bu dört kuruluşu Ziraat Bankası, İş Bankası ve Sümerbank’ın eşit katkılarıyla 1935’te kurulan Türkiye Şeker Fabrikaları TAŞ bünyesinde birleştirdi.

Günümüzde TŞFAŞ kısa adıyla anılan Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, ülkenin büyük sanayi kuruluşlarından birisi olup; devlete bağlı bir anonim ortaklık olarak etkinliğini sürdürmekte iken 1984 tarih ve 233 sayılı KHK’ye göre Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’na bağlı bir iktisadi devlet kuruluşuna dönüştürülmüştür.

Şirketin başlıca kuruluş amacı, “şeker üretimi ve yan ürünlerinin değerlendirilmesi konularında kuruculuk ve işletmecilik yapmak; üretim, satış, yatırım, ithalat ve ihracat politikalarını belirlemektir”. Ayrıca, gereken bölgelerde şekerpancarı ile şeker üretilebilecek başka bitkileri ve tohumlarını, bu ürünlerin dönüşümlü ekiminin gerektirdiği öteki ürünleri, yapılacak sözleşmeler çerçevesinde üretirmek ya da gerektiğinde üretmek; yem üretimini

geliştirmek, hayvan üretimi ve besicilikle uğraşmak; sözleşmeli olarak çiftçilere tohum, gübre, ilaç, alet-makine ve damızlık hayvan ile ürettiği temel ve yan ürünleri aynı kredi olarak vermek ya da avans ve öteki yollarla yardım etmek de şirketin görevleri arasındadır.

Günümüzde sayıları toplam 33'e ulaşan pancar şekeri fabrikasından 25'i TŞFAŞ'ye (Afyon, Ağrı, Alpulu, Ankara, Bor, Burdur, Çarşamba, Çorum, Elazığ, Elbistan, Erciş, Ereğli, Erzincan, Eskişehir, Iğın, Kars, Turhal, Sursurluk, Erzurum, Kastamonu, Kırşehir, Malatya, Muş, Uşak, Yozgat), 5'i de Pankobirlik'e (Adapazarı, Amasya, Çumra, Kayseri, Konya) aittir. Bunlardan Adapazarı Fabrikası 1999 yılında yaşanan deprem nedeniyle faaliyetini durdurmuştur. İnşa halindeki Boğazlıyan ve Aksaray Fabrikalarından birincisi üretici kooperatiflerine, ikincisi ise özel sektöre aittir. Kütahya Şeker Fabrikası'nın çoğunluk hissesi ise Torunlar Gıda'nındır.

Pancardan şeker üreten ve bu sektörde yaklaşık olarak %70 paya sahip olan TŞFAŞ'nin 25 fabrikası 1,8 milyon ton/yıl şeker üretim kapasitesine sahiptir. Fabrikaların günlük pancar işleme kapasitesi fiili 108 bin ton (fabrika başına 4,3 bin ton) dolayındadır. Gelişmiş ülkelerde fabrika başına işleme kapasitesi 6–12 bin ton/gündür. Öte yandan Türkiye'de fabrika randımanını %14,5'tir (Yani pancarın %14,5'i şeker olarak alınmaktadır). Teknolojik açıdan geri ve randımanı düşük fabrikalarda yapılan üretim, şeker maliyetinin yükselmesine neden olmaktadır.

Türkiye'de şeker üretimi, 1927'de 600 ton iken, 1930'da 13, 1940'ta 89, 1950'de 137, 1960'ta 643 bin tona yükselmiş, 1977'de 1 milyon, 1982'de ise 1,5 milyon tonu aşmıştır. Sonraki yıllarda şekerpancarı üretimine bağlı olarak şeker üretiminde de büyük dalgalanmalar görülmüştür. 1995 yılında 1,3 milyon ton ile 1990 sonrasının en düşük üretimi gerçekleşmiş, ancak, üretim 1997'de 2 milyon tonun üstüne çıkmıştır. 1998 yılında 2,5 milyon ton olan şeker üretimi, günümüzde 1,9 milyon ton dolayındadır (*Çizelge-V.25*).

TŞFAŞ'nin verilerine göre; Türkiye'de kişi başına şeker tüketimi 2002 yılı itibariyle 25,5 kg/yıl düzeyinde olup, bu miktar dünya ortalaması olan 21,6 kg'nin üstündedir. Ancak kişi başına yıllık şeker tüketimi Küba ve İsrail'de 61, Brezilya'da 54, Avustralya'da 56, Tunus'ta 45, Rusya'da 44, Suriye'de 42, AB ortalaması 40 kg dolayındadır.

1998 yılına değin yıllık %2,5–3 tüketim artışının gözlendiği Türkiye'de, resmi veriler, 1999'da şeker satışlarının %12'lik bir düşüşle 1,7 milyon ton olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Oysa şeker üretimi 1,9 milyon ton dolayındadır. 1999 yılında resmi tüketim değerlerinin düşük gözükmesi, yasal olmayan yollarla yurt içinde önemli miktarda şeker dolaşımı olduğunu ortaya koymaktadır (Çakır 2000).

Son yıllarda dünya şeker üretimi kamış şekeri lehine bir artış eğilimine girmiştir. Üretim fazlalığıyla tüketimdeki düşüş bir araya gelince stoklar hız-

la artarak, dünya beyaz şeker fiyatları uzun yıllar ortalamalarının en düşük değerine indi. Dünya fiyatlarındaki düşüşler nedeniyle Türkiye’de ithalat korumalarının yetersiz kalması, tercihli tarım anlaşmaları çerçevesinde ithalat kotası uygulaması arz ve talepte dengesizliğe yol açtı (Çakır 2000). Şeker üretimindeki artışlarla ithalatçı konumundan ihracatçı konumuna gelen Türkiye’deki şeker maliyetlerinin yüksekliği ihracatı kısıtlarken, buna bir de kaçak şeker dolaşımının eklenmesi, sektörü aşırı stok sorunuyla karşı karşıya getirmektedir.

Türkiye’de şekerpancarı tarımı, önce Uşak ve Alpullu’da başlamış, 1925’te yalnızca 3,7 bin hektar olan ekim alanı 1930’da 8,9 bin hektara, üretim ise 6,5 bin tondan 88 bin tona çıkmıştır. 1940’ta ise 41 bin hektara yaklaşan ekim alanlarından 553 bin tona yakın şekerpancarı elde edilmiştir. 1948’den başlayarak, Amerikan dış yardımıyla ulaşım olanaklarının gelişmesi, 1950’de şeker fiyatlarında yapılan indirimler, şekerin daha geniş kitlelerce kullanılmasını sağlamıştır. Bir yandan iç pazarın genişlemesi, öte yandan da 1950’de uygulanmaya başlanan yeni iktisat politikalarının etkisiyle, yeni şeker fabrikaları kurulma yoluna gidilmiştir. 1950’de 51 bin hektara ulaşan ekim alanları, 1955–60 arasında pancar fiyatlarının sürekli artmasıyla 1960’ta 203 bin hektara yaklaşmış, üretim ise 1950–60 döneminde 855 bin ton dolayından 4,4 milyon tona ulaşmıştır. 1960’ta üretimin çok altında kalan şeker tüketimini özendirilmenin yanı sıra üretimi azaltmak amacıyla pancar ve şeker fiyatları %20 oranında düşürülmüş; böylelikle ekim alanlarının daralması ve üretimin düşmesi sağlanmıştır. 1970’lerin başında 124 bin hektar alanda pancar ekimi yapılmış ve 4,3 milyon ton dolayında ürün alınmıştır. 1975’ten sonra şeker tüketimindeki artışlar dolayısıyla, ekim alanları artırılmış, 215 bin hektar dolayında olan ekim alanları, 1981’de 360 bin hektara aşmış, üretim de yaklaşık 7 milyon tondan 11 milyon ton dolayına yükselmiştir.

1950–80 yılları arasındaki dönemde, pancar ekim alanları 5,3; üretim ise 7,9 kat artmıştır. Bunun başlıca nedeni sağlanan önemli verim artışlarıdır. Örneğin, 1950’de yaklaşık 17 ton olan hektar başına verim, 1970’lerin başında 34 tona ulaşmıştır.

Emek karşıtı politikaların uygulandığı 1980 askeri darbesi ile başlayan süreçte, yaklaşık on yıl boyunca gerek ekim alanları gerekse üretim hemen hemen hiç değişmemiştir. Sözcüğü 1989 yılında şeker pancarı ekim alanı 353 bin hektar, elde edilen ürün 10,9 milyon ton dolayındadır.

Türkiye’de üretilen şekerpancarı kamuya ve Pankobirlik’e ait fabrikalarca satın alınmakta, bu dar pazar yapısı içinde uygulanan fiyat politikaları, üretimi büyük ölçüde etkilemektedir. Dolayısıyla, uygulanan fiyat ve destekleme politikalarına bağlı olarak üretimde büyük dalgalanmalar olmaktadır.

1990'lı yılların ilk yarısında ortalama olarak ekim alanları 400 bin hektar, üretim 15 milyon ton dolayındadır. Ancak, 1995'te şeker pancarına verilen düşük taban fiyatı, üreticiyi başka ürünlere yöneltmiş ve planlanandan 140 bin hektar daha az ekim yapılmıştır. Bunun sonucunda şekerpancarı üretimi 11,2 milyon tona düşmüş ve 1996 yılında 600 bin tona yakın şeker ithal edilmiştir. 1990'ların ikinci yarısında –dalgalanmalar olmakla birlikte– ekiliş ve üretim önemli ölçüde artmıştır. 1998'de ekim alanı 504 bin hektar, elde edilen pancar ise 22,3 milyon tondur. Ancak daha sonra uygulanan IMF/Dünya Bankası programları çerçevesinde ekim alanları ve üretim azaltılmış; 2003 yılında 315 bin hektar alanda ekim yapılmış, 12,6 milyon ton pancar elde edilmiştir.

1980–2003 yıllarını kapsayan dönemde ekim alanlarının %12,5 oranında azalmasına karşın, üretim %13 dolayında artmış; hektar başına verim 40 tona ulaşmıştır.

Şekerpancarı tarımının gelişmesine bağlı olarak, şekerpancarı ekimiyle uğraşan çiftçi sayısında da önemli artışlar olmuştur. 1927'de 6,7 bin olan üretici sayısı 1950'de 97, 1960'ta 255 bine çıkmış, 1980'lerin başında ise 441 bine ulaşmıştır.

Çizelge–V.25. Şekerpancarı ve Şeker Üretimi (Bin Ton)

Yıl	Ekim Alanı (Bin ha)	Şekerpancarı Üretimi	Şeker Üretimi
1925	3.7	6.5	0.6
1930	8.9	91	13
1940	41	553	89
1950	51	855	137
1960	203	4.385	643
1970	124	4.254	592
1980	269	6.766	868
1990	380	13.986	1.289
1995	312	11.171	1.375
1996	422	14.543	1.858
1997	473	18.401	2.371
1998	504	22.283	2.652
1999	423	17.102	1.989
2000	410	18.821	2.504
2001	359	12.632	1.710
2002	372	16.523	2.165
2003	315	12.623	1.780
2004	330	13.517	1.830

Kaynak: DİE, TŞFAŞ, Pankobirlik

Şekerpancarı üretiminin %70'ini aşkın bölümü Ortagüney, Ortakuzey ve Ortadoğu bölgelerince gerçekleştirilmektedir. Son 30 yıllık dönemde Ortagüney Bölgesinin pancar üretimindeki payı %18'den %36'ya çıkmış, buna karşılık Marmara Bölgesinin payı %17'den %4'e, Ortadoğu Bölgesinin payı ise %21'den %13'e gerilemiştir.

Şekerpancarı tarımı, Türkiye'de devletin denetimi altında yapılan tarımın başlıca örneklerinden biridir. Pancar üretimi, tümüyle hükümetlerin şeker politikasına göre planlanmış ve denetimi altında yürütülmektedir. Bu çerçevede, ilk Pancar Ekicileri Kooperatifi TŞFAŞ'nin girişim ve denetiminde 1951'de Adapazarı'nda kurulmuştur. 1972'de sayıları 19'a ulaşan bu kooperatifler tarafından Pankobirlik (Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği) oluşturulmuştur. 1973'te üye 19 kooperatifin 472 bin ortağı bulunuyordu. Ortak sayısı 1981'de 789 bine, 1991'de 1,3 milyona yükselmiştir. Birliğin günümüzde 27 birim kooperatifi, 1,5 milyonu aşkın ortağı, 1,9 trilyon taahhüt ve 1,3 trilyon da tahsil edilmiş sermayesi bulunmaktadır.

2003 yılı verilerine göre, ortalama işletme büyüklüğünün 7 dekar olduğu şekerpancarı tarımında küçük üreticilik egemendir. Üreticilerin %80'inin ekim yaptığı topraklar 10 dekarın altında olup, 50 dekarın üstünde toprağa sahip olan ekicileri oranı yalnızca %2 dolayındadır (Çizelge-V.26).

Çizelge-V.26. Şekerpancarı Tarımında Toprak Dağılımı (2003)

İşletme Ölçeği	Çiftçi Sayısı (%)	Ekim Alanı (%)
< 5	51,2	21,7
5-10	29,9	31,5
10-20	15,0	30,0
20-30	2,8	9,8
30-40	0,7	3,6
40-50	0,2	1,6
50-100	0,2	0,1
> 100	0,01	0,2
Toplam	459.710	3.250.700
Kaynak: TŞFAŞ, Pankobirlik		

Küçük üreticiliğin ezici bir çoğunluğa sahip olduğu şekerpancarı üretiminde geliştirilen denetim sistemi, dünya ölçeğinde örnek olmaya adaydır. TŞFAŞ'nin denetimi altında bir araya getirilen kooperatifler ile yalnız kuramsal olarak %63 payına sahip oldukları Şekerbank değil, çok sayıda sanayi, ticaret ve madencilik kuruluşu da çapraz ve karmaşık bir yatırım ilişkisi içinde içiçe geçmişlerdir. Bu arada Şeker Sigorta da sistemin bir tamamlayıcısı olarak etkinlik göstermiştir. Olay asla bir demokratik kooperatifçilik anlayışı değil, ancak tümüyle en tepede TŞFAŞ'nin bulunduğu bir kapitalist

şirketler hiyerarşisi mantığı içerisinde yürütülmüş, böylece artığın tümü üye çoğunluğunun ulaşamadığı bir alana çekilmiştir (Akad 1987).

Ana sözleşmelerinde, kooperatiflerin kuruluş amacının “*ortaklarının üretimini düzeltmek, artırmak ve değerlendirmek için ucuz tüketim kredisi ve tarımsal girdi, alet ve makine sağlayarak onların zararlı kredi yollarına başvurmalarını önlemek ve böylece yurtiçi ve dışı rekabet güçlerini artırmak*” olduğu yazılıdır. Amaç maddesinde yer alan bir başka konu ise, “*şeker sanayii, tarım ürünleri ile ilgili kurulmuş ya da kurulacak her türlü şirket, kooperatif ve kuruluşlara ortak olmak*” şeklinde belirlenmiştir. Gerçekten kooperatiflerin saptadıkları amaçlar içerisinde en çok başarıya ulaştıkları alan bu olmuş, özel sektör yatırımları için kırsal kesimde fon yaratılmış ve kaynak aktarımı gerçekleştirilmiştir (TİB 1976b).

Şekerpancarı tarımını denetim altında tutmaya yönelik sistemin temeli üreticiyle şirket arasında yapılan sözleşmeyle başlamakta, bu sözleşmeyle üreticinin nereye, ne zaman, ne kadar pancar ekeceği, ne zaman söküp nereye teslim edeceği, ne kadar fire kesileceği ve ürün bedelini ne zaman alacağı şirketin takdirine bırakılmaktadır. Şirket istediği yıl, giderlerini üreticiden keserek, ekim ve söküm işlemlerini kendi ekiplerine yaptırabilmektedir. Böylelikle üreticinin tarlası ve ürünü üzerindeki tasarruf haklarını ortadan kaldıracak boyutta bir denetimin sürmesi sağlanmaktadır.

Geçimini şekerpancarıyla sağlayan 400 bini aşkın üretici, tüm üretim süreci boyunca yoğun bir sömürüyle karşı karşıyadır. Ürünü her yıl birkaç bin liralık bir fiyat artışıyla satmakta, ancak günden güne artan girdi maliyetleri ve enflasyon karşısında eski gelirini bile koruyamamaktadır. Tarım girdilerinin fiyatları uluslararası tekeller ve yerli ortaklarınca her geçen gün daha da yükseltilmektedir. Tarım girdilerinin yanı sıra temel tüketim maddelerine gelen zamlar nedeniyle üreticiler, eski borçlarını ödeyebilmek için yeniden borçlanmaktadırlar.

Pancar fabrikalara çoğunlukla Ekim ayında teslim edilmekte, ancak ürün bedelleri genellikle Mart–Nisan aylarında ödenmektedir. Devlet, TŞFAŞ aracılığıyla şekerpancarına müdahale ettiği gibi, alım fiyatlarını da düşük tutarak, üreticinin yarattığı değere yok pahasına el koymaktadır (Çizelge–V.27).

Taban fiyatları saptanırken yeterli teknik donanımına sahip oldukları için düşük maliyetle üretim yapan büyük işletmelerin maliyetleri esas alınmaktadır. Ancak bu olanağa sahip olmayan, üretimini aile bireylerinin işgücüsüyle sürdüren küçük işletmelerde maliyet daha yüksek olmaktadır. Bu nedenle düşük alım fiyatları özellikle küçük ölçekli işletmeleri olumsuz yönde etkilemektedir.

Çizelge-V.27. Şekerpancarı Alım Fiyatları ve Enflasyon Oranları

Yıl	Alım Fiyatı (Bin TL/kg)	Fiyat Artış Oranı (%)	Enflasyon Artışı (%)
1995	2,5	–	–
1996	4,4	76,0	75,9
1997	11,0	150,0	81,8
1998	16,5	50,0	71,8
1999	27,0	63,6	53,1
2000	33,8	25,0	51,4
2001	50,0	48,1	61,6
2002	79,5	59,0	50,1
2003	88,8	11,7	25,6
2004	98,9	11,4	11,1

Kaynak: DİE, Pankobirlik

Şekerpancarı tarımının en önemli sorunlarını yüksek maliyet ve düşük verimlilik oluşturmaktadır. Türkiye’de hektar başına verimin 40 ton dolayında olmasına karşılık, ABD’de 50, Almanya’da 53, Fransa’da 76 tonun üzerindedir. Şekerpancarı tarımında yüksek girdi gereksinimi ekonomik üretimi güçleştirmekte, yetersiz girdi kullanımı da üretimi büyük ölçüde azaltmaktadır. Üretim sürecinde önemli bir kültürel işlem olan çapalama ve sökülme mekanizasyonunun yeterli düzeyde olmaması, pancarın en yüksek şeker değerine sahip olduğu dönemde sökülmemesi, elde edilen ürünün fabrikaya teslim edilinceye dek silolanması için uygun depoların bulunmaması üretici maliyetlerinin artmasına neden olan başlıca öğelerdir.

Cargill ve Nişasta Bazlı Şeker (NBŞ) Sanayii

Sektör yukarıda değinilen sorunları yaşarken, iç piyasada kendini tehdit eden ve son 10 yılda hızla büyüyen başka bir gelişme ile karşı karşıya kalmıştır. Bu gelişme ve denetimsiz büyüme tatlandırıcı üretimidir. Hammaddesi ağırlıklı olarak mısır olan bu grup, nişasta ve nişasta bazlı şeker (NBŞ) üreterek hızlı bir büyüme sürecine girmişler; Şeker Yasası’nın kabulünden önce üretimleri 250 bin tona (pancar şekeri eşdeğeri olarak 200 bin ton) ulaşmıştır. Yıllık ortalama %20 oranındaki büyüme hızı, pancar şekerinin 8,8 kat üstündedir.

Şeker Yasası, NBŞ’lere %10 kota sağlamış, Bakanlar Kurulu’na tanınan “kotayı %50 artırma ya da azaltma yetkisi” o günden bu yana sürekli kota artırımı yönünde uygulanmıştır. Bu çerçevede, 2.341 bin tonluk toplam şeker kotasının 351 bin tonu 5 adet NBŞ şirketine ayrılmakta, geriye kalan miktar da sayıları 33’e ulaşacak olan pancar kökenli şeker fabrikaları tarafından kullanılmaktadır. Uyum sürecinde olduğumuz 25 üyeli AB’nin NBŞ (fruktoz+inülin) kotasının %4,75 oranında olmasına karşılık Türkiye’de, AB ortalamasının üç katını aşkın olmak üzere, fiilen %15’lik kota uygulanmak-

tadır. Öte yandan ABD ve AB ülkelerinde nişasta bazlı ve yapay tatlandırıcıların kanserojen madde içerdikleri ve kullanılmamaları yönünde aleyhte kampanyalar yürütülmektedir.

Türkiye’de NBS tesislerinin kapasitesi yaklaşık 900 bin ton dolayında. Bunun yarıya yakınını ise İznik Gölü kenarında tesisleri bulunan Cargill oluşturuyor. Halen nişasta bazlı şeker (mısır şurubu) üreten 5 tesis bulunmaktadır: (1) Cargill–Orhangazi (kapasitesi 400 bin ton mısır), (2) Amylum–Adana (kapasitesi 250 bin ton mısır), (3) Pendik Nişasta–Pendik (kapasitesi 110 bin ton mısır), (4) Tat–Adana (Kapasitesi 70 bin ton mısır) ve (5) Sunar – Adana (kapasitesi 55 bin ton mısır).

Ülker Grubu’na ait olan Pendik Nişasta Sanayii, 1993 yılında Avrupa’nın en büyük nişasta üreticisi İngiliz Cerestar şirketi ile ortaklaşa kuruldu ve 1996’da faaliyete geçti. Ancak, Cerestar’ın Cargill tarafından satın alınmasıyla 2002’de Ülker Grubu ile Cargill ortak haline geldi.

ABD ve AB’de mısır, silajı ve danesi için yetiştirilmekte ve %90’ı hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Bu ülkelerde mısır, sanayi bitkisi olarak değerlendirilmemektedir. Mısırı hayvan yemi olarak kullanmak, tatlandırıcı üretiminden 3 kat daha fazla katma değer elde etmek demektir. Türkiye’nin şeker gereksinimini pancar şekeri yerine NBS’lerden karşılama yönündeki politikalar, 3–5 sanayiciye kaynak aktarmaktan başka bir şey değildir (Öztürk 2000).

Şeker Yasası’nın Ardından

IMF ve Dünya Bankası’na verilen niyet mektuplarındaki taahhütlere uyularak 4 Nisan 2001 tarihinde Şeker Kanunu kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. 15 madde ve 8 geçici maddeden oluşan bu yasanın getirdiği önemli düzenlemeler şöyle özetlenebilir:

- ✓ TŞFAŞ’ye bağlı şeker fabrikalarının özelleştirilmesine zemin hazırlanmıştır.
- ✓ Kamu tüzel kişiliğine sahip bir Şeker Kurumu kurulmuştur. Bu kurum bünyesinde bir Şeker Kurulu ile hizmet birimlerinden oluşmaktadır. TŞFAŞ, Şeker Kurulu tarafından yönetilecektir.
- ✓ Şeker Kurulu özel şeker fabrikalarını içerecek biçimde Bakanlar Kuruluna atanacak 7 üyeden oluşacaktır.
- ✓ Şekerpancari üretimine Kurulun belirleyeceği bir kota getirilmekte, nişasta bazlı şekerler için kotanın en çok %10’u oranında kota tahsis edilmektedir.
- ✓ Şekerpancari fiyatları 2002 yılından itibaren şeker fabrikası işleticileri ile pancar üreticileri arasında varılacak mutabakata bırakılmaktadır.
- ✓ Şeker satış fiyatları, şeker fabrikası işleticileri tarafından serbestçe belirlenecektir.

Şeker Fabrikalarında Özelleştirme Süreci

Dünya Bankası ile yapılacak ikraz anlaşmasına esas olmak üzere, Bankaya verilen 10 Mart 2000 tarihli kalkınma politikası mektubunda; TŞFAŞ'ye ait şeker fabrikalarında fiili özelleştirmenin 2001 yılında başlayacağı yer almıştır.

IMF ile yapılan 17. stand-by düzenlemesi çerçevesinde 18 Aralık 2000 tarihli üçüncü ek niyet mektubu ise bu konuda daha kapsamlı yükümlülükler içermektedir: Şekerpancarı alım ve işlemeyle ilgili KİT olan TŞFAŞ'nin en az altı şeker fabrikasının özelleştirilmelerinin 2001 sonucuna kadar tamamlanması amacıyla 20 Aralık 2000'e kadar ÖİB portföyüne transfer edilecektir. Geriye kalan şeker fabrikaları, 2002 sonuna kadar özelleştirilmek üzere ÖİB portföyüne aktarılacaktır. Şeker piyasasının reformunu sağlayacak olan Şeker Kanunu, 15 Şubat 2001'e kadar Meclise sunulacak ve 15 Mart 2001'e kadar onaylanacaktır.

Özelleştirme Yüksek Kurulu'nun 20 Aralık 2000 tarih ve 2000/92 sayılı kararında *“TŞFAŞ'nin özelleştirme kapsamına alınarak hazırlık işlemlerine tabi tutulmasına; hazırlık işlemlerinin Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ve TŞFAŞ tarafından Özelleştirme İdaresi Başkanlığı ile işbirliği içerisinde yürütülmesine, hazırlık işleminin 6 ay içerisinde tamamlanmasına karar verilmiştir”* denilmektedir. Daha sonra ÖYK'nın 27 Haziran 2003 tarih ve 2003/40 ve 31 Ocak 2005 tarih ve 2005/17 sayılı kararları ile şirketin *“özelleştirme yol haritası”* belirlenmiştir.

2005 yılı sonunda TŞFAŞ'ye bağlı Bor, Ereğli, Ilgın Şeker Fabrikaları ile Kayseri Şeker Fabrikasındaki %9,9'luk kamu payının özelleştirilmesi için ihaleye çıkıldı. 31 Mayıs 2006'da sona eren teklif verme süresi kamuoyu ve şeker işçilerinin tepkileri üzerine önce 30 Haziran'a, daha sonra da 30 Kasım'a ertelendi.

Şeker fabrikalarının özelleştirilmesi durumunda, aile bireyleriyle birlikte sayıları 3 milyonu aşan pancar üreticileri ve şeker tüketicilerinin ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmaları kaçınılmazdır.

Öte yandan, Doğu Anadolu'da kamu işletmeciliğinin sosyo-ekonomik amaçları tümüyle terk edilmiş olacaktır. Doğu-Batı arasındaki gelir uçurumu artacak, istihdam düşecek, kırdan kente göç hızlanacaktır.

Bir yandan şekerpancarı üretimine kotalar getirilmesi; öte yandan çiftçinin üretimini sürdürmemesi sonucu ortaya çıkacak olası şeker açığı, ihracat geri ödemeleri ile desteklendiği için *“daha ucuz”*a şeker üreten ülkelerden ve özellikle AB'den ithal edilerek kapatılacaktır.

Süreç içerisinde, yine daha ucuza şeker ürettiği gerekçesiyle NBS'lere tanınan ayrıcalıklar sürdürülecek ve sanayi şekeri tümüyle mısırdan elde edilen şekerlere dayandırılacaktır. Pancar üreticisine verilmeyen kamu kaynak-

ları, AB pancar üreticilerine, ABD ve Arjantin mısır üreticilerine ve çokuluslu şirketlere aktarılacaktır (Günaydın 2001). Amaç çokuluslu şirketlere hizmet etmek, gelişmiş ülkelerin şeker stoklarını hafifletmek, dünya borsalarında şeker fiyatlarını yükseltmek ise, çıkarılan düzenleme bununla son derece uyumlu olmuştur. Türkiye, kısa görüşlü politikalarla uğradığı kayıpları fark ettiğinde çok geç olabilecektir (Oyan 2001).

Yıllık şeker tüketimi 2 milyon ton olan ve şeker ithal edebilecek yeterli döviz rezervlerine sahip bulunan Fransa, yarı bedelle şeker ithal etmek yerine –şekerpancarı tarımı karşılaştırmalı üstünlük yönüyle ülke çıkarına uygun olduğu için– 4,5 milyon ton/yıl şeker üretmeyi sürdürmektedir.

Dolayısıyla, Türkiye’de de tarım ve sanayide sağladığı yüksek istihdam ve yan ürünlerinin tümünün hayvan beslemede kullanılabilirliği yönü ile şekerpancarı tarımının –gerçek üreticilerin söz ve karar sahibi olduğu bir yapılanma içerisinde– artan oranlarda sürdürülmesi ülke çıkarınadır.

Şeker fabrikalarının özelleştirilmeleri yerine TŞFAS’ın üreticiler üzerindeki denetim ve sömürüsüne son verilmeli, pancarın yetiştirilmesinden şeker üretim ve pazarlanmasına değin tüm süreçte –sistemin bir halkası olan Pankobirlik değil– üreticilerin söz ve karar sahibi olacakları örgütlenmeler egemen olmalıdır.

5.9. Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)’nin Yeniden Yapılandırılması

1929 Dünya Bunalımının Türkiye tarımı üzerindeki etkisiyle belli başlı tarım ürünlerinin fiyatları hızla düşmeye başladı. Ancak buğday ve arpa gibi geleneksel ürünlerin fiyatlarındaki azalma, pamuk ve tütün gibi sanayi bitkilerinin fiyatlarına göre çok daha hızlı oldu. 1929’da çiftçinin eline 1 kg buğday için 12,6, arpa için 7,5, pamuk için 62,3, tütün için 72,3 kuruş geçerken, 1931’de sırasıyla 4,0, 2,9, 31,7 ve 36,1 kuruş geçiyordu (Küçük 1978b). Yani 1929’da birim fiyatları 100 olarak kabul edersek, 1931’de fiyatlar buğdayda 32’ye, arpada 39’a, pamukta 51’e, tütünde ise 50’ye düşmüştü.

Ürünlerin fiyatlarında beklenmedik bir kötüleşme ile karşılaşan köylüler –faiz ödemeleri, arazi ve hayvanlar üzerinden alınan sabit vergiler gibi– sabit yükümlülüklerini yerine getirmek zorundaydılar. Bu durum yoksul ve orta köylülerin aleyhine oldu ve doğal olarak iktisadi bir çöküş yarattı (Boratav, 1995). Tarım işçilerinin durumu ise, çok daha dramatik bir tablo çizdi. Bunlar içinde ücretlerini tarım ürünü olarak alanlar, fiyat düşmelerinden en büyük zararı gördü (Küçük 1978b).

Tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesine, hükümet çare aradı ve destekleme alımlarını başlattı. 1932’de çıkarılan Buğday Koruma Kanunu ile daha sonra taban fiyatları ya da destekleme alımları adıyla günlük politikaya gire-

cek olan yeni sistem başlatılmış oldu. Bu kanunla hükümetçe saptanacak fiyatlarla buğdayın satın alınmasıyla Ziraat Bankası görevlendirildi. Bu uygulama ile bankanın yılda 1 milyon lira zarar edeceği kabul edildi. Bu zarar, yasa gereğince Hazine tarafından karşılanacaktı. Ayrıca, 1933'te silo ve ambar yapımı için bir yasa çıkarıldı ve bunun için de yine Ziraat Bankası görevlendirildi.

Buğdayı, daha doğru bir deyişle, buğday satabilen çiftçiyi korumak amacıyla çıkarılan Buğday Koruma Kanunu'nu 1934'te çıkarılan Buğday Koruma Karşılığı Kanunu izledi. Yalnızca kentsel yörelerde geçerli olan bu yasayla, un ve undan yapılmış mamuller buğday vergisi kapsamına alındı. Kırsal alanlardaki un değirmenleri bu verginin dışında tutuldu. Bu yasaya göre, bir kişi kendi gereksinimi için olsa bile un öğütmesi durumunda vergi vermek zorundaydı. Ekmek yiyen bir avuç mülk sahibi dışında, bu yasanın yükümlüleri işçi ve emekçiler oldu. Böylece, çok doğrudan bir biçimde, büyük çiftçiyi korumanın yükü, kentlerdeki işçi ve emekçilerin omuzlarına bindirildi (Küçük 1978b).

Bunalım ile birlikte buğday fiyatlarında görülmemiş düşüşler olunca, 1932 yılında devlet Ziraat Bankası'nı "buğday fiyatını korumak ve düzenlemek" amacı ile görevlendirdi. 1938'den başlayarak Bankanın yerini Toprak Mahsulüleri Ofisi (TMO) aldı. Kuruluş yasasının gerekçesinde, TMO'nun kuruluş amaçları; "*yurt içinde başta buğday olmak üzere gereğine göre değişik hububat cinslerinin alım ve satım işleri, gerek üretici gerek tüketici açısından fiyatların düzenlenmesi, işlemesi, standartlaştırılması ve böylece ihraç edilebilme olanaklarının artırılması ve aynı zamanda bu ürünlerin üretimiyle yakından ilişkisi bulunan afyon ürünü ihracı işleriyle uğraşmak*" şeklinde belirtilmiştir. Gerek banka ve gerekse TMO, yasayla verilen bu görevleri ancak büyük açıklarla yerine getirebildiler. Bunun nedeni, yüksek alım fiyatına karşılık, alım fiyatı ile taşıma, depolama giderlerini gözetmeyen bir satış fiyatı izlenmesidir.

İzlenen politikaların görünürdeki gerekçesi hem üretici, hem de tüketiciyi korumaktı. Yani yüksek alım fiyatlarıyla yoksul köylülüğün, düşük satış fiyatlarıyla da gelirin önemli bir bölümünü buğdaya ayırmak zorunda olan kentlerdeki yoksul tabakanın korunduğu ileri sürüldü. Bu politikanın uygulayıcı ve savunucuları sürekli olarak "*yoksulları koruma*" tezine sarılarak politikalarını sürdürdüler. Ancak izlenen politikanın iki dayanağının da gerçeklerle hiçbir ilişkisi bulunmuyor. Yüksek alım politikasından büyük köylü yığınlarının yarar görmeyişi bir yana, önemli bir bölümü yalnızca zararlı çıkmıştır. Ayrıca bu politikanın bedeli, doğrudan ya da dolaylı olarak kentlerdeki çalışanlara ödetilmiştir (Küçük 1978a).

1938-48 yılları arasında savaş ekonomisi ve enflasyon, genel olarak sermaye birikimini, özellikle de tarımdan kaynaklanan sermaye birikimini hızlandırdı. Örneğin 1938'de 500 lira olan bir vagon buğdayın fiyatı 1942'de 10 bin liraya yükselmişti. Bu dönemde piyasalara büyük ölçekte buğday sağla-

yabilen çiftçi ve tüccar büyük kârlar elde etti; köy dışında yaşayan büyük toprak sahiplerinden ve yoksul köylülerden toprak satın alarak, işletmelerini daha da genişlettiler (Köymen 1999).

1950'li yıllardaki enflasyonist politikanın önemli nedenlerinden biri, TMO'nun alım ve satımlarından doğan finansman açıklarının Hazine ya da Merkez Bankası kaynakları ile kapatılmasıydı. Enflasyondan en çok zarar görenler dar gelirli çalışanlar olduğuna göre, izlenen politikanın kent yoksullarını koruduğu gerekçesi inandırıcı olmaktan çok uzakta kalıyor. Öte yandan, yüksek buğday fiyatlarından yararlananlar, tüketimlerinden başka piyasaya sürebilecek kadar buğday üretebilenler. Yani artan buğday fiyatlarından olumlu olarak etkilenenler küçük bir azınlık olan buğday üreticisi zengin köylüler ve büyük toprak sahipleri. Bu açıdan büyük köylü kitlesini korumak gibi sözde nedenlerle buğday fiyatlarının artırılmasının köylü nüfusunun yaşam düzeyini yükselteceği tezini kuşkuyla karşılamak gerekir (Küçük 1978a).

Araştırmalar, 1935'lerde üretilen buğdayın ortalama %25, 1970'te ise %32'lik bölümünün pazarlandığını ortaya koyuyor. Ancak buğdayı piyasaya kimin sürdüğü son derece önemli bir konu. 1963 Tarım Sayımı'na göre toplam 3,1 milyon köylü aileden yaklaşık %65'i (2 milyonu) buğday yetiştiriyor. 50 dekarın altında toprağa sahip işletmelerin (üreticilerin %57,1'i) toplam buğday üretiminin %17,2'sini sağlamalarına karşılık, üreticilerin %18,6'sı (100 + dekar toprak grubu) üretimin yarıdan çoğunu (%53,5) gerçekleştirmektedir (DİE 1965). DPT'nin 1963 gelir dağılımı çalışmasının sonuçlarına göre, tarımdaki gelirin %46,5'ini tarım nüfusunun %20'sinin aldığı anımsanırsa buğdaydaki temerküzün, tarımdaki genel temerküzün çok üstünde olduğu (başka bir deyişle, buğday üretimindeki dağılımın tarımdaki genel dağılımdan daha adaletsiz olduğu) ortaya çıkar.

Aynı dönemde yapılan başa bir çalışmaya göre, 25 dekardan küçük işletmelerde üretim yapan çiftçiler piyasaya buğday sunamamakta; 25–100 dekar toprağa sahip olan işletmeler ortalama 4 ton, 100–200 dekar topraklı işletmeler 12 ton, 200 dekardan büyük topraklı işletmeler ise 33 ton buğday pazarlamaktaydı (Balaban 1975).

1970 Tarım Sayımı verilerine dayanarak yapılan hesaplar, 50 dekardan ve özellikle de 20 dekardan küçük işletmelerin buğday satıcısı olmadıklarını, ürettikleri buğdayı genellikle kendilerinin kullandığını, üstelik bunların önemli bir bölümünün net buğday alıcısı olduğunu gösteriyor. 50–100 dekarlık işletmelerde pazarlama (satış) oranının %24 olmasına karşılık, 100 dekardan büyük işletmelerde %40'ı, 1.000 dekarlık işletmelerde ise %75'i aşmaktadır. Bu oranlar Türkiye'de uygulana gelen buğday taban fiyatları uygulamasının aslında orta ve büyük üreticilere yarar sağladığını, bir milyona yakın cüce işletmenin bundan hemen hiç yararlanmadığını, üstelik net buğ-

day alıcısı olmaları nedeniyle yüksek taban fiyatları politikasından zarar gördüklerini ortaya koymaktadır (Varlier 1978).

Varlier'in 1973'te tarımsal toprakların dağılımını saptamaya yönelik araştırmasına göre, çok büyük toprakların işlenen alan içinde, cüce işletmelerin ise işletme (hane) sayısı içinde ağırlık taşıdığı tahıl grubu, tüm eşitsizlik ölçülerine göre, toprakların en eşitsiz biçimde dağıldığı ürün grubudur. Bu araştırmanın sonuçlarına göre, Türkiye'de 50 dekarın altında topraklı ailelerin oranı %70,6, işledikleri toprakların oranı %21,1 olmasına karşılık 200 dekardan büyük topraklı hanelerin oranı %4,7, işledikleri toprakların oranı %40,7'dir. Tahıl tarımında ise 50 dekardan küçük topraklı hanelerin oranı %68,8, işledikleri toprakların oranı %17,1 olmasına karşılık, 200 dekardan büyük topraklı hanelerin oranı %6,7, işledikleri toprakların oranı ise %50'ye yakındır. Türkiye toplamı olarak Gini oranı 0,6613, tahıl üretiminde ise 0,6971 olarak hesaplanmıştır. Bu veriler, Türkiye tarımında en adaletsiz toprak dağılımının tahıl tarımıyla uğraşan işletmeler arasında olduğunu ortaya koymaktadır.

1991 Tarım Sayımı'na göre, toplam 4 milyon işletmenin 2,8 milyonunda (%70,5) buğday üretimi yapılmakta ve toprak dağılımında varolan büyük eşitsizlik sürmektedir. 50 dönümden küçük topraklı 1,6 milyon işletme (buğday üreticilerinin %58'i) toprakların %20'sine sahipken, 200 dönümden büyük topraklı 200 bin işletme (%7) toprakların %38,4'ünün sahibidir. Buğday üretilen 20 dekardan küçük topraklı 681 bin işletmenin sahip olduğu toprak (404 bin hektar), 2.500 dekarın üstünde toprağı bulunan 2,3 bin işletmenin kontrol ettiği toprağın (448 bin hektar) çok altındadır (DİE 1994).

Buğday üreticilerine sağlanan toplam desteğin büyüklüğü kadar, bunun büyük, orta ve küçük işletmelere nasıl yansıdığı bilinmesi de, özellikle gelir eşitsizlikleri açısından önemli bir olgudur. 1991 Tarım Sayımı Sonuçları ile 1998 yılının üretim ve destek verilerini temel alan bir araştırmaya göre (Aydoğuş 1999); toplam işletmelerin %58'ini oluşturan küçük işletmeler (50 dekardan daha küçük alana buğday ekenler) toplam desteğin %7,2'sini almaktadır. Toplam işletmelerin %35'ini oluşturan orta ölçekli işletmeler (50–199 dekar) toplam destekten %45, toplam işletmelerin %7'sini oluşturan büyük işletmeler ise (200+ dekar) toplam destekten %48 oranında pay almaktadırlar. Yani büyük işletmeler toplam destekten aslan payını almaktadırlar. 20 dekardan daha az toprağına sahip buğday eken cüce işletmeler net buğday tüketicisi durumundadırlar ve dolayısıyla bu işletmelere verilen net destek negatiftir. Başka bir deyişle, toplam işletmelerin dörtte birini oluşturan 20 dekarın altındaki cüce işletmeler, ortalama olarak tüketimleri üretimlerinden daha fazla olduğundan, buğdaya sağlanan destekten yararlanamadıkları gibi, tam tersine birer net tüketici olarak, desteğin yükünün bir bölümünü üstlenmektedirler. 20–49 dekar arasında buğday eken işletmeler, toplam işletmelerin üçte birinden fazlasını (%33,8) oluşturmalarına karşın, toplam net destek-

ten aldıkları pay yalnızca %9'dur. Öte yandan destekleme alımlarının esas yükünü, daha yüksek fiyatlar şeklinde, ekmek başta olmak üzere bulgur, marna vb. gibi buğdaydan üretilen ürünlerin tüketicileri ödemektedirler. Buna karşılık 1.000 dekardan daha büyük alana buğday eken 11 bin işletme, toplam işletmelerin %4'ünü oluşturmalarına karşın buğday desteğinden %13 pay almaktadırlar (*Çizelge-V.28*).

Çizelge-V.28. Buğday Tarımında Sınıfsal Yapı

İşletme Tipi	Büyüklik (Dekar)	İşletme (%)	Toprak (%)	Destek (%)
Cüce İşletme	-19	24.4	4.7	- 1.8
Küçük-Orta İşletme	20-49	33.8	15.3	9.0
Küçük İşletme	-49	58.2	20.0	7.2
Orta İşletme	50-199	34.8	41.6	45.3
Büyük İşletme	200 +	7.0	38.4	47.5

Kaynak: Aydoğuş (1999)

TMO alımları içinde en yüksek yeri tutan buğdayda toplam alım miktarı 1938'de 122 bin ton (%5) iken, 1941'de 500 bin tona yaklaşmış, dalgalanmalar bir yana bırakılırsa genellikle 500 bin tonun üzerinde olmuştur. İlk kez 1952-53 ve 1971-72 yılları arasında bir milyon tonun üzerine çıktıktan sonra 1975-78 döneminde 3 milyon tona ulaşmıştır. Bu dönemde alımların oranı %20'yi bulmuştur. 1979-85 döneminde yıllık ortalama alım miktarı 1,8 milyona inmekle birlikte 1986-88 döneminde yeniden 3 milyon tona çıkmış, çok kurak geçen 1989 yılında bu miktar 465 bin tona değin gerilemiştir. 1990'da alım miktarı 5 milyon tonu (üretimin yaklaşık %26'sı) aşmış, ancak 1995'e değin sürekli azalarak 41 ton (üretimin yalnız %2'si) gibi çok düşük bir düzeye düşmüştür. 1996'da TMO alımlarının toplam buğday üretimine oranı %3,4 (633 ton) dolayındadır. 1998'de alım miktarı yeniden 5 milyon tonun (yaklaşık %25) üzerine çıkmıştır.

2000 yılından başlayarak IMF/Dünya Bankası dayatmalı tarım programına göre TMO'nun uyguladığı "*küçülerek daha etkili hale gelme*" politikası çerçevesinde hububat alımları çok düşük düzeylere indirilmiştir. *Çizelge-V.29*'da görüldüğü gibi 2002'de alınan buğday miktarı 343 bin tondur (toplam üretimin yalnızca %1,7'si).

Çizelge–V.29. Buğday Üretimi ve Destekleme Alım Miktarları

Yıl	Ekim Alanı (Bin Ha)	Üretim (Bin Ton)	TMO Alımı (Bin Ton)	Alım Oranı (%)
1995	9.400	18.000	41	0,2
1996	9.350	18.500	632	3,4
1997	9.340	18.650	3.435	18,4
1998	9.400	21.000	5.212	24,8
1999	9.380	18.000	4.309	23,9
2000	9.400	21.000	3.011	14,3
2001	9.350	19.000	1.460	7,7
2002	9.300	19.500	333	1,7
2003	9.100	19.000	545	2,9
2004	9.300	21.000	1.872	8,9

Kaynak: DİE, DPT (Yıllık Programlar)

1992 yılında çıkarılan bir kararname ile TMO'nun üreticiden satın aldığı buğday ya da başka tahılları, satın aldığı fiyatın en az %15 üzerinde bir fiyatla satma zorunluluğu getirildi. Bu nedenle özel sektör de TMO'nun yanında piyasaya girdi, alıma geçti. Böylelikle TMO'nun satın alma yükü azaldı. TMO'nun kullanmadığı siloları özel sektör kiraladı ve buğdayı bu silolarda depoladı. Ancak, 1996'da TMO'nun depolama ve finansman yükü göz önüne alınmadan buğdayın alım fiyatından satışına olanak tanındı. 1997'nin sonlarında ise piyasada 50–65 bin liradan satılmakta olan buğday, TMO stoklarından 4 bin lira daha düşük fiyatla satılmaya başlandı. Bu deneyimin ardından, özel sektör alıcılarının buğday piyasasına girmemesi nedeniyle, TMO piyasadaki buğdayın tümünü satın almak ve bunun depolama ve finansman yükünü omuzlamak zorunda kaldı. TMO buğdayı hangi fiyattan alırsa alsın, depolama ve finansman yükü ne olursa olsun buğdayı maliyetin altında sattığı için sürekli zarar etmektedir (Uras 2000).

1997–98 yıllarında TMO, ne üretici ne de tüketiciyi değil, mali sektörü ve tahılı kullanan sanayicileri desteklemek amacıyla alım yaptı. Hububatı işleyecek tesisleri bulunmayan TMO, bir anlamda özel gıda sanayiinin deposu olarak işlev gördü. Daha önce 3 kg buğdayla 1 kg ekmek alınırken, 1997–98 yıllarında 5 kg buğdayla 1 kg ekmek alınabildi, böylelikle çiftçinin reel geliri ekmek fiyatları karşısında %40 oranında geriledi. Bu arada ekmek fiyatlarına enflasyonun üzerinde zam yapıldı. 1998 yılında, TMO ürün alımları için kullandığı 400 trilyon liralık kaynak için, mali sektöre 600 trilyon liralık faiz ödemesinde bulundu. TMO'nun 400 trilyon liraya aldığı bu ürünlerden elde edilen ekmek, makarna, bisküvi, pasta vb. unlu mamullerden 5 katrilyon lira dolayında bir ticari satış değeri sağlanabileceği ve bu mamullerin nihai satış değeri üzerinden Hazinenin 750 trilyon lira KDV tahsilâtı yapabileceği hesaplandı. Sonuçta TMO 1997–98 yıllarında yaptığı tahıl alımıyla unlu gıda

mamulü sanayicilerine %40 daha ucuz girdi ve mali sektöre 600 trilyon liralık bir faiz desteği sağladı (TZOB 1999). Tarımsal destekleme söylemleriyle kır ve kent emekçileri değil, sınıf ve mali sermaye desteklendi.

Yukarıdaki anlatılanlar buğday fiyatlarının Türkiye’de ne denli küçük bir azınlığı olumlu bir biçimde ilgilendirdiğini açıkça gösteriyor. Buğday örneği yıllardır egemen sınıflarca sürdürülen tarımı kalkındırma savlarının ve bu yoldaki uygulamaların küçük bir azınlığı zengin etme anlamına geldiğini ortaya çıkarmaktadır. İzlenen politikanın yalnızca bir yanı amacına ulaşmıştır. Bu da, bir yandan buğday üreticisi büyük çiftçinin sürekli olarak artan fiyatlarla ürününü satması, öte yandan da yıl içinde fiyatlardaki dalgalanmanın önlenmesidir. Buna karşılık buğdayın kent ekonomisinde ucuz satılmasıyla aynı başarıyla gerçekleştirildiği söylenemez (Küçük 1978a).

Buğday tarımında işletmelerin %80’i 100 dekardan daha küçük topraklara sahiptir. Tüm işletmelerin %1,2’sini oluşturan 34 bin üreticinin sahip olduğu toprak (15 milyon dekar) ile sayıları bunların yaklaşık 50 katını bulan 1,6 milyon üreticinin sahip olduğu toprak (17 milyon dekar) hemen hemen aynı büyüklüktedir. Böylesine bir çarpık yapıda, geçimliliğini güçlekle sağlayan küçük işletmelerin özel durumunu göz önüne almayan fiyat ya da girdi destekleme programı, küçük üreticiden çok büyük toprak sahiplerinin çıkarına olmaktadır. Bu yaklaşımla, küçük üretici yığınlarının geliri sabit fiyatlarla bir önceki yıldaki düzeyin altına düşerken, büyük buğday üreticilerine yüksek gelir sağlanmakta, sonuçta bu sektörde varolan gelir eşitsizlikleri daha da artmaktadır.

TMO, tarımsal ürün ticaretinde başından bu yana özel sektör ile yan yana çalışmaktadır. Yani Ofis hiçbir dönemde bir devlet tekeli olarak etkinlik göstermemiştir. Ortalama olarak üretilen ve pazarlanan buğdayın %20’sine yön veren bir iş hacmine sahiptir. Tekel niteliği yalnızca ihracatta söz konusu olmuş, ancak bu niteliği 1980’de ortadan kaldırılmıştır. TMO, iç toplumsal ve ekonomik dengelere göre belirlenen alım politikaları doğrultusunda etkinlik göstermektedir. Genellikle yüksek belirlenen fiyatlarla piyasaya çıkmakta, aldığı ürünün satış fiyatını ise gerektiğinde alış fiyatının da altında belirleyerek piyasayı düzenleyici bir rol oynamaktadır. Ortaya çıkan zarar “görev zararı” kabul edilerek kamu kaynaklarından karşılanmaktadır.

TMO destekleme alımları kapsamında yürüttüğü ticari işlemlerin finansmanını uzun yıllar Ziraat Bankası kredileri ile sağlamıştır. 1980’li yıllarda kredi yapısı değişmiş, bu değişim 1990’lı yıllarla birlikte ilginç özellikler sergilemiştir. Birincisi, 1980’li yılların başında alımların finansmanı büyük ölçüde, Merkez Bankası ve Ziraat Bankası kredileri ile kamu kaynaklarından sağlanmış, ancak 1994’te Ofis’in Ziraat Bankası ile ilişkisi sınırlanmıştır. İkincisi, Merkez Bankası kaynakları önemli ölçüde kısılmış, toplam kredi içindeki payı 1990’da %10’a değin düşmüştür. Bu olgu, 1986 yılından başlayarak uygulanan kamu kurumlarını ticari kredi kullanmaya yöneltme poli-

tikasının bir sonucudur. Bu politika ile tüm diğer kamu kurum ve kuruluşlarında olduğu gibi, TMO aracılığıyla da mali sermayeye büyük miktarlarda kaynak aktarılmıştır. 1990’da ticari banka kredilerinin toplam krediler içindeki payı %75’e değin yükselmiştir. Kısa vadeli ve çok yüksek faizli kredilerin neden olduğu darboğaz, ancak borçların Hazine tarafından üstlenilmesi ile aşılabilmektedir. Üçüncüsü, finansmanda dış kredi giderek artan bir önem kazanmıştır. Ancak asıl vurgulanması gereken dış borcun resmi kredi değil uluslararası bankalardan alınan özel kredilerden oluşmasıdır. Kısaca belirtmek gerekirse, tarımsal destekleme alımlarından önemli ölçüde geri çekilen devlet, elindeki kaynakları “mali sermaye destekleme alımları”na kullanmıştır. Varolan kaynaklar tarım üreticisi yerine yerli–yabancı mali sermayeye aktarılmıştır. Ulusal devlet buradaki etki alanını ulusötesi işleyişe bırakırken, sınırlanan etki alanı yeni işlevler katılarak yeniden tanımlanmaktadır. Bunlardan birisi “*tahıl depolama kiracılığı*”dır (Güler 1996).

Eski tesislerinin ekonomik ömrünü doldurmasıyla, 1960 sonrasında depolama sıkıntısıyla karşı karşıya kalan TMO’nun, ürünleri büyük ölçüde toprak altında saklaması, maliyetin yükselmesine yol açtığı gibi, ürün kalitesine de zarar vermiştir. 1985 sonrasında yeni tesis yapımına ve eskilerin yenilenmesine hız verilmiş, yaklaşık 2 milyon ton dolayında olan depolama kapasitesi 1990’da 4 milyon tona çıkarılmıştır.

Dünya Bankası 1985 tarihli raporuna göre, TMO depoları bir komisyon karşılığı ya da kiralama yoluyla özel sektördeki üretici ve tüccarların kullanımına açılmalıdır. Bu çerçevede Ofis, 1993’te “*umumi mağazacılık*” işlevi yüklenmiş, bir tür kiralama olan bu uygulama ile Ofis altyapısı üretici ve tüccar dahil özel sektörün kullanımına açılmıştır. Bu olanak ilk yıl yalnızca üreticilere tanınırken, ertesi yıl kapsam “tüm kişi ve kuruluşlar” olarak değiştirilerek tüccarlara da tanınmıştır. Ürün “makbuz senedi” karşılığında depolara bırakılmakta, ürünün sahibi dilediği zaman –ve yalnızca bıraktığı yerden değil– herhangi bir TMO işyerinden malını çekebilmektedir. TMO, mal üreticinin ise, deposunda kirada bulunan ürünü o gün geçerli fiyat üzerinden satın alabilmektedir. Ancak Ofisin tüccar malını satın alması söz konusu olmamaktadır. TMO bu işlemler için küçük bir depo ücreti almaktadır. Kısacası, umumi mağazacılık uygulaması özel sektöre depo sağlamanın yanı sıra malın herhangi bir işyerinden çekilmesi ile taşıma giderlerinin düşürülmesine de olanak vermektedir. Ayrıca depolama sorunu nedeniyle elden çıkarılma zorunluluğu ortadan kalkan malın en uygun zamanda satışa sunulabilmesi için bekleme olanağı sağlanmaktadır.

Tarımsal desteklemenin yüksek üretici fiyatı ödeme boyutu, yapısal uyum politikalarının baskısı ile daraltılmaya başlanmıştır. Uyum süreci üretici fiyatlarının dünya fiyatlarına göre belirlenmesini, başka bir deyişle düşük tutulmasını talep etmektedir. Gerçekten 9 Aralık 1999’da IMF’ye verilen öz-

gün niyet mektubunda “2000 yılı hububat destekleme fiyatlarının tahmin edilen dünya piyasa fiyatının (Şikago Borsası’nda kote edilen fiyat) %35’inden fazla olmayacak şekilde belirleneceği ve TMO tarafından yapılan hububat alım miktarının düşürüleceği” taahhüt edilmiştir. 10 Mart 2000’de Dünya Bankası’na verilen Kalkınma Politikası Mektubu’nda bu taahhütlere “hububat ithalatındaki gümrük tarife oranlarının azaltılacağı” eklenmiştir.

2000 yılı için buğday destekleme fiyatı 22 Haziran 2000 tarihli 2. ek niyet mektubunda belirtildiği şekilde hedeflenen enflasyon oranına (%27,5) göre belirlenmiştir. 2000 yılında hedeflenen enflasyon %25 iken gerçekleşen TÜFE artışı yıl sonu itibarıyla %39 olmuş, ortalama yaşanan enflasyon ise %54,9 olarak gerçekleşmiştir. Buna karşın aradaki fark tarım üreticisine ödenmediği için çiftçi diğer kesimlerin aksine enflasyona ezdirilmiştir. Aynı şekilde 18 Aralık 2000 tarihli 3. ek niyet mektubunda “2001 yılında buğday destekleme alım fiyatlarının hedeflenen enflasyon düzeyini aşmayacak bir oranda artırılacağı ve dünya fiyatlarıyla aradaki farkın en fazla %20 olacağı” taahhüt edilmiştir. Ancak yaşanan mali krizler nedeniyle gerçekleşen TÜFE artışı %68,5 olmuştur. Buna karşın buğday destekleme alım fiyatları yine gerçekleşen enflasyon oranının altında %60,8 olarak belirlenmiş, buğday üreticisi yine enflasyona ezdirilmiştir.

Buğday üreticisine vurulan darbe bununla da kalmadı. IMF’ye verilen 30 Mayıs 2001 tarihli niyet mektubunda “hububat destekleme alım miktarının kısıtlanacağı ve gereksinim fazlası hububat stokunun eritileceği” taahhüt edildi. Bu çerçevede 2001 yılında TMO tarafından yürütülen buğday destekleme alım miktarı bir önceki yıla göre yarı yarıya azaltıldı, 3 milyon tondan 1,5 milyon tonun altına düşürüldü. Buğday üreticisi bir kez daha tüccar ve komisyoncuların insafına terk edildi.

Çizelge-V.29, V.30 ve V.31’de görüldüğü gibi, son beş yıl içinde “stratejik ürün” olarak kabul edilen buğdayda gerek TMO’nun alım miktarları, gerekse destekleme alım fiyatları sistemli olarak düşürülmüştür. Fiyatlar girdi maliyetlerinin ve yaşanan enflasyonun altında tutulmuştur. Mazot, gübre, ilaç gibi girdilerin yıllık zam oranlarının %35–40’ları bulduğu bir dönemde, hububat fiyatlarının gerilemesi ve üretim maliyetlerinin altında kalması, üreticinin arazisini ekmemesine yol açmaktadır.

1999–2005 arası dönemde 1 kg buğday fiyatları sırasıyla, 80, 102, 164, 230, 320, 370 ve 350 bin TL olarak açıklanmıştır. 2005 yılında kg başına 30 bin TL prim ödemesi yapılacağı açıklanmıştır. 2004 yılına kadar dolar bazında gerilemeyi temsil eden hububat fiyatları, 2005 yılında, TL olarak da gerilemiştir.

Buna karşılık, tarımsal girdi maliyetlerinin dünya fiyatlarının üzerinde oluşu gözlerden kaçırılmaya çalışılmıştır. Yapılan hesaplamalar Türkiye’de buğday üreticisinin, Amerika’lı üreticiye göre, bir dekara yaptığı harcamanın

tohumda %409 (2,6–13,5 milyon TL), gübrede %35 (8,4–11,3 milyon TL), ilaçta %48 (2,3–3,5 milyon TL), mazotta %513 (4,1–25,1 milyon TL) daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Çizelge–B.30. TMO'nun Buğday Alım Fiyatı ve Enflasyon Oranları

Yıl	Alım Fiyatı (Bin TL/kg)	Artış Oranı (%)	Enflasyon Artışı (%)
1998	53	60,6	71,8
1999	80	50,9	53,1
2000	102	27,5	51,4
2001	164	60,8	61,6
2002	230	40,2	50,1
2003	320	39,1	25,6
2004	370	15,6	11,1
2005	350	-5,4	8,2

Kaynak: TMO, DPT

Çizelge–V.31. Buğday Fiyatı, Girdi Fiyatı ve Enflasyon

Yıl	Buğday Fiyatı		Girdi Fiyatı	
	Değişim	Endeks	Değişim	Endeks
1998	60,6	100,0	43,1	100,0
1999	50,9	150,9	50,6	150,6
2000	27,5	192,4	56,3	235,4
2001	60,8	309,4	100,8	472,6
2002	40,2	433,9	25,6	593,7
2003	41,3	613,1	21,9	723,9
2004	14,0	699,0	16,0	839,7

Girdi Fiyatları %Artış: Buğday üretiminde yoğun olarak kullanılan 5 girdinin ortalama artışı dikkate alınmıştır.

Kaynak: TZOB

Buğday fiyatlarının sistemli olarak maliyet fiyatının altına çekilmesinin, kaçınılmaz biçimde köylülüğün yoksullaşması ve mülksüzleştirilmesine neden olacağı açıktır. Bu durum, aynı şekilde kaçınılmaz olarak buğday üretiminin giderek azalmasını getirmektedir. Ancak başta ABD olmak üzere emperyalist metropollerin genetik alanda geliştirdikleri tekniklerle buğday üretimini olağanüstü artırdıkları göz önüne alındığında, buğday fiyatlarının aşağı çekilmesinin görünür tek amacı, ülke içindeki buğday üretimini tüketimi karşılayamayacak düzeye indirmek ve böylece ABD buğdayına ek bir talep yaratmak olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye gibi geri bırakılmış ülkelerde kapitalizmin yukarıdan aşağıya geliştirilmesi, yani emperyalizmin istem ve çıkarlarına uygun olarak geliştirilmesinin esprisi budur.

8. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 1291. maddesinde; “TMO işlevini etkin olarak yerine getirmesi amacıyla yeniden yapılandırılacaktır. Gerekli altyapı oluşturulduktan ve düzenlemeler yapıldıktan sonra, özel sektör ve üretici örgütlerindeki gelişmelere bağlı olarak, söz konusu kurumun faaliyet alanlarının sınırlandırılması ve piyasada gerekli hallerde müdahale görevi üstlenmesi sağlanacaktır” denilmektedir.

1999 yılı sonunda başlayan sözde “tarım reformu”, hububat piyasasında kamunun rolünü önemli ölçüde aşındırmıştır. Altyapısı Dünya Bankası ile birlikte oluşturulan TMO'nun yeniden yapılandırılması programı çerçevesinde 13 Bölge Müdürlüğü, 50'ye yakın Şube Müdürlüğü ve bine yakın Ajans Müdürlüğü kapatılmış; 300'ün üzerindeki sabit işyerinden 160 sabit işyerine küçülmesi, üretici köylünün tüccara teslim edilmesi ve “piyasa fiyatlarının” çökmesi sonucunu doğurmuştur.

ZMO Başkanı Gökhan Günaydın'ın (2005) vurguladığı gibi, mali ve personel yapısı hızla bozulan, piyasadaki varlığı her geçen gün daha da gerileyen TMO; üreticinin kara gün dostu olmaktan çıkmış ve işlevsizlik süreci böylece derinleştirilmiştir. Bundan sonraki “adımın”, TMO'nun depolarının da satılmasıyla süreci öngörmek zor değildir.

5.11. Orman Ürünleri Sanayii Özelleştirmesi (ORÜS)

Orman ürünleri işleme alanında devletin ilk girişimleri, Orman Genel Müdürlüğü (OGM)'nin 1940 yılında Dursunbey'de kereste fabrikası kurmasıyla başlamıştır. 1956 yılında çıkarılan yasa ile bu alanda özel sektörün de etkinlik göstermesine olanak sağlanmıştır. 1950–60 döneminde OGM 6 fabrika daha kurmuştur. 1970 yılında orman ürünleri sanayii hizmetlerini geliştirmek amacıyla Orman Bakanlığına bağlı Orman Ürünleri Sanayii Genel Müdürlüğü (ORÜS) kurulmuştur. ORÜS, OGM'den 14 kereste ve empenyeleme fabrikasını devralmıştır. 1983 yılına değin etkinliklerini Orman Bakanlığına bağlı olarak sürdüren ORÜS, 1983'te KİT'e dönüştürülmüştür. Kurumun 1984 yılında yürürlüğe giren ana statüsünde “*orman sanayii alanında kuruculuk ve işletmecilik yapmak, gelişimine katkıda bulunmak, ürün standartlarının uygulanmasına önderlik etmek*” gibi amaçlarla kurulduğu belirtilmiştir.

ORÜS, kuruluşundan başlayarak yalnızca kâr amaçlı bir kuruluş yönetilmeye çalışılmış, özellikle 1986 sonrasında “özelleştirilmeye uygun” bir duruma getirilebilmesi için, özel bir çaba gösterilmiştir. Tüm çabalara karşın ORÜS –1991 yılına dek– özelleştirme uygulamalarının genel gerekçelerini (kârsız, verimsiz, niteliksiz üretim yapan, yersel dağılımı dengesiz ve geri teknolojilere sahip vb gibi) haklı çıkarabilecek bir yapıya dönüştürülemediği. Kurum, standartlara uygun ve nitelikli, görece olarak düşük maliyetli üretim yaparak özel sektörü bu yönde zorlamıştır. Öte yandan ORÜS işletmele-

rinin çoğu sosyo–ekonomik yönden az gelişmiş yörelerde kurulmuş ve bu işletmeler işgücü gereksinimlerini büyük ölçüde yöre insanından sağlamışlardır. Böylece hem yöre halkına iş olanağı yaratılmış, hem de sanayi kültürüyle tanışmalarına katkıda bulunmuşlardır (Çağlar 1994).

ORÜS Mayıs 1992’de özelleştirilme kapsamına alınmış, kuruma ait 8 işletme Ocak 1996’da toplam 1,2 trilyon liraya satılmıştır. 1992’de aynı işletmelerin arsaları için ÖİB 602 milyar değer tahmin etmiştir. Bu rakam üretici fiyatları endeksi kullanılarak 1996 Ocak ayı değerlerine dönüştürülürse 2,4 trilyon liraya çıkmaktadır. Yani işletmelerin satış fiyatı arsa değerleri toplamının %50’si dolayında kalmıştır (Boratav 1997). Bu konuda çarpıcı bir örnek olarak, kent içerisinde 210 dekar arazi üzerinde kurulu ORÜS Vezirköprü İşletmesi Şubat 1996’da 364 milyar liraya özelleştirilmiş, ihaleyi kazanan şirket işletmeyi ertesi gün 1,6 trilyon liraya sigorta ettirmiştir (Kazgan 1999b).

Çizelge–V.32. ORÜS İşletmelerinde Özelleştirme Öncesi ve Sonrası Çalışan ve Üretim Durumu

İşletme	Devir Tarihi	Satış Bedeli (\$)	Çalışan Sayısı		Üretimini Durdurma Tarihi
			Önce	Sonra	
Ayancık	05.02.1996	3.180.560	247	0	Aralık 2002
Devrek	05.02.1996	1.367.641	119	0	Mart 2000
Düzce	05.02.1996	2.401.323	127	0	Aralık 2001
Vezirköprü	05.02.1996	5.788.620	442	149	
Pazarköy	05.02.1996	174.931	74	24	
Ulupınar	05.02.1996	367.514	81	0	Mart 1999
Bafra	12.02.1996	3.168.248	130	0	Mart 1999
Antalya	13.02.1996	3.311.726	85	0	Mart 1999
Eskipazar	25.09.1997	300.000	83	0	
Kalkım	01.10.1997	500.000	38	0	Ağustos 2001
Yenice	20.10.1997	600.000	238	67	
Demirköy	31.10.1997	750.000	92	0	Kasım 2000
Bartın	31.10.1997	1.640.000	84	0	Aralık 2002
Dursunbey	15.12.1997	470.000	123	12	Mart 1999
Şavşat	27.02.1998	155.000	35	0	Şubat 2002
Bolu	19.03.1998	211.000	6	9	
Arhavi	25.03.1998	2.900.000	62	?	2001’de TEPE’ye devir
Artvin	09.10.1998	2.000.000	88	0	Aralık 1999
Borçka	16.11.1998	750.000	83	0	Ekim 1998
Cide	01.12.1999	975.000	104	0	Aralık 1999
Toplam		32.263.564	2.341	261	

Kaynak: ÖİB

Böylelikle ORÜS'e ait işletmelerin özelleştirilmesinde düşük fiyatlama yoluyla kamu kesiminden belli iş çevrelerine kaynak aktarımı yapılmıştır. Öte yandan özelleştirilen 8 işletmeden 7'sinde üretim son bulmuş, toplam istihdam %78 düşmüştür. Örneğin Düzce ORÜS işletmesi özelleştirmeden sonra TIR parkı durumuna getirilmiştir (Boratav 1997).

ORÜS'e ait işletmelerin özelleştirilmesi daha sonraki yıllarda da sürdürülmüş; 1997'de 6, 1998'de 4 işletme, 1999'da 2 işletmenin satışı yapılmıştır.

ORÜS işletmelerinde özelleştirme öncesi toplam 3.225 olan çalışan sayısı, özelleştirilme sonrası 1.250'ye düşmüştür. Yani istihdamda %61,2'lik bir daralma olmuştur. Ayrıca özelleştirme öncesi 267 bin ton/yıl olan üretim %45,2'lik bir azalmayla 146 ton/yıla gerilemiştir (Tanrıvermiş vd. 2000).

ORÜS işletmeleri kırsal alanda (özellikle orman içi ve çevresi yerleşim alanlarında) önemli bir istihdam kaynağı yaratıyordu. Bu işletmeler yalnızca doğrudan işçi çalıştırmakla kalmayıp, aynı zamanda orman ürünlerinin taşınması ve pazarlanması alanlarında da yöre insanına iş olanağı sağlıyordu. Bu nedenle ORÜS işletmelerinin özelleştirilmesiyle orman ürünleri işleme sanayiinde istihdam ve üretim hacmindeki gerileme, bu işletmelerin çevresinden diğer kentlere göçün artmasına yol açmıştır.

5.12. Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin (TSKB) İşlevsizleştirilmesi

Cumhuriyetin ilk yıllarında, devletin koruyuculuğu altında özel girişim yoluyla bir gelişme çizgisi düşünülür ve bu çizgi 1940'lara değin izlenir. Atılan adımlar kapalı ekonominin kırılması ve pazar ekonomisinin egemen kılınması amacına yöneliktir. Ticareti hızlandırıcı önlemler alınır, sanayi için ilk girişimlerde bulunulur. Kırsal kesimde aynı işlemleri ortadan kaldıracak para ekonomisini geçerli duruma getirecek (aşarın kaldırılması, medeni kanunun çıkarılması, kadastro işlemlerine başlanması vb.) uygulamalara girişilir. 1930'lara doğru dünya ekonomisinin içinde bulunduğu durumun da etkisiyle yeni bir sürece girilir. Bu noktadan sonra, devlet bir işletmeci olarak doğrudan doğruya ekonominin içine girmiştir.

1928'de büyük bir kuraklık geçiren tarım, bunalım içindedir. Buna, özellikle ihracat ürünlerinin fiyatlarındaki düşmeler de eklenince köylü tam bir yoksulluk sürecine girer. Bu arada vergiler artırılır, ancak bir toplumsal politika önlemi olarak kooperatifçilik yasaının çıkarılması da gündeme gelir. Aslında bu yasa iki yönlüdür; tarım kesiminin sıkıntıdan bir ölçüde kurtulması toplumsal bir patlamayı önleyecek, öte yandan, ticaret ve sanayi burjuvazisi "tatlı kârlar" sağlayacaktır. 1935'e dek geçen yıllarda köy ve köylü neredeyse unutulur. Bu arada aydınlar, köyün dışında kooperatifçilik üzerine "büyük" tartışmalara girmiş durumdadır. Bu tartışmaların bir ucu faşizmin

benimsenmesine dek varır. Bu tartışmalar yapılırken, yoksul köylü ya toprağını elden çıkarmakta ya da son derece geri bir teknolojiyle üretimde bulunmaktadır. Büyük bunalımın etkisini yitirmeye başladığı günlerde kırsal kesim yeniden gündeme gelir ve kooperatifçilikle ilgili iki yasa birden çıkarılır. Amaç yine eskiden olduğu gibi ikilidir; hem toplumsal çalkantı olasılıklarını ortadan kaldırmak ya da azaltmak, hem de uygulanan iki sanayi planı sonucu ortaya çıkan “eserler”e girdi ve sanayi ürünleri için kırsal kesimde pazar olanakları sağlamak (Varlık 1980).

2 Kasım 1935 tarihinde yürürlüğe giren 2834 sayılı tarım satış kooperatifleri ve birliklerine ilişkin yasaya göre kooperatifler ve birliklerin amacı şu şekilde saptanmıştır: *“Ortakların ürünlerine pazar payı bulmak, gerekirse ürünleri işleyip satmak, fiyat dalgalanmalarını önlemek ve ürünün değer fiyatına satışını sağlamak, ürünlerde standartlaşmaya gidip dışsatım olanaklarını artırmak, ortakların gereksinim duyduğu araç ve gereçleri toplu olarak ucuz fiyata edinip dağıtmak”*.

Bu yasaya dayalı olarak tarım satış kooperatifleri (TSK) ve birlikleri (TSKB) tip ana sözleşmesinin hazırlanmasından sonra, bugünkü TSK’ler 1937’den başlayarak kurulmaya ve değişik birlikler içinde örgütlenmeye başlamışlardır. Ancak, öncelikle belirtmek gerekir ki TSKB’ye ilişkin yasa, özü itibarıyla, kırsal kesimdeki sömürüyü sistematikleştirmeyi hedefleyen bir niteliktedir. Tarımdan sanayiye fon aktarımını bir sistematik içinde gerçekleştirmeye yöneliktir. Kapalı ekonominin dışarıdan müdahale ile kırılması sürecini hızlandırıcı öğeler içermektedir. Köyü ve köylülüğü tam bir denetim altına alırken, olası toplumsal hareketlerin önlenmesi için de önlemler getirmektedir. Gerek tarım kredi, gerekse tarım satış kooperatifleri yasası ile pazarlama olanakları bulunan tarım ürünlerinin piyasadaki denetimleri sağlanmış, feodalizmin etkinliği kırılmaya çalışılırken ticaret ve sanayi burjuvazisine önemli çıkarlar sağlanmıştır (Varlık 1980).

2834 sayılı yasa uyarınca kurulmuş bulunan TSKB’nin işleyiş biçimi, kooperatifçilik hareketinin temel ilkesi olan demokratiklik ilkesine taban tabana zıt öğeler içermektedir. TSK genel olarak ilgili bakanlığın tam bir denetimi altına alınmıştır. Yönetim kurulunda bakanlığın temsilcisi yer almaktadır. Genel müdürleri bakanlıkça atanmakta, imzaya yetkili müdürlerin işe alınma ve çıkarılması işlemleri bakanlıkça yürütülmektedir. Böylece yönetim ve denetim organlarına seçilmiş ortakların seçilmişliklerini anlamsız hale getiren yetkiler ilgili bakanlığa verilmektedir. TSK ve birlikleri yasasında özgür kooperatifçiliğin temeli olan genel kurul hiçe sayılmıştır. Genel kurularda alınan kararların bakanlığın onayından geçmesi gerekmekte, bakanlık isterse, genel kurulca alınmış kararları bozabilmektedir. Yasa, varolan durumuyla üretici kesimin herhangi bir örgütlenmesini kolayca engelleyebilecek

durumdadır. Bu olgu, yasanın toplumsal politika anlayışı açısından en önemli olan yanlarından birini oluşturmaktadır (Varlık 1980).

Tarım satış kooperatiflerini ve birliklerini düzenleyen 1935 tarihli 2834 sayılı yasa, 1984 yılında 138 sayılı KHK ile sona erdirilmiş, kararname, 1985'te 3186 sayılı yasaya dönüştürülmüştür. Ancak bu yasa ile de bağlı bulunulan bakanlığa tanınan vesayet yetkisinde temel bir değişiklik olmamıştır. 3186 sayılı yasa 2834 sayılı yasanın kooperatifler ve birlikler lehine bazı hükümlerini korumuş; bu arada birlik işletmelerinin anonim şirkete dönüştürülerek satılmasını kolaylaştırmak amacıyla 1991'de 3710 sayılı yasayla 3186'ya bir geçici madde eklenmiş; sonuçta 1993'te 3947 sayılı yasayla yine 3186'da tümü anlamlı olmayan bazı değişiklikler yapılmıştır.

Anayasanın 171. maddesi devlete kooperatifler üzerinde denetim yetkisi ile bu kuruluşları koruma ve geliştirme görevi vermiştir. Oysa devlet –ve onu temsilen birliklerin bağlı bulunduğu bakanlık– Anayasanın verdiği yetki ve görevleri çok aşan yetkileri veren 2834 ve 3186 yasalarla kooperatif ve bitkilerde tam anlamıyla yukarıdan yönetim ilkesini, başka bir deyişle vesayet sistemini egemen kılmıştır. Demokratik yönetim ilkesinin yalnızca bir ortağa bir oy esası uygulanmış, ilkede amaçlanan başka konular yaşama geçirilmemiştir. Bu uygulamalar gerek kooperatifler gerekse ortaklarında giderek kooperatifçilik bilincinin zayıflamasına neden olmuştur.

3186 sayılı yasanın 11. maddesine göre, birliklerde genel müdürler Sanayi ve Ticaret Bakanlığının önerisi ve Başbakanın onayı, genel müdür yardımcılarını birlik yönetim kurullarının önerisi ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığının onayı, imzaya yetkili personel ise genel müdürlerinin önerisi ve yönetim kurullarının onayı ile atanmaktadır.

Yasanın 9. maddesine göre, TSKB'de atama ile gelmiş genel müdürler, yönetim kurullarına başkanlık etmekteydi. 3947 sayılı yasayla bu maddede değişiklik yapılarak, yönetim kurulu başkanının, yönetim kuruluna seçimle gelen üyeler arasından seçileceği hükmü getirilmiştir. Ancak, bu hüküm kâğıt üzerinde alınmış bir karardan öte gidememiş, yönetim kurullarında genel müdürlerin egemenliği sürmüştür.

Öte yandan TSK ve birliklerinin yönetim kurulları üreticiyi temsil etmekten uzak kalmıştır. Bu kurulların seçiminde siyasal iktidarın (ve iş başına getirmiş olduğu genel müdürün), büyük toprak sahipleri ve tefeci-tüccarların etkisi büyüktür. Çünkü bu denli etkiye açık ve çağrı çıkarır bir yapılanma içerisindedirler. Oysa gerçek üretici olan ortakların seçimlerini kendi çıkarları doğrultusunda yapabilmeleri için, dış baskı gruplarının, özellikle üretici örgütlenmesinde –şu ya da bu biçimde– etkisi olmaması gerekir (DPT 1997 b).

2834 sayılı yasanın 17. maddesine göre, TSKB temel görev olarak ortak kooperatiflerinin teslim ettikleri ürünleri değerlendirir ve satarlar. Ancak, ihracattaki taahhütlerini miktar ya da kalite yönünden karşılamayacakları ya

da hükümetçe görevlendirilmeleri durumunda ortak olmayanlardan da ürün alabilirler. Destekleme alımları yasanın bu hükmüne dayalı olarak sürdürülmüş; 3186 sayılı yasanın 27. maddesinde bu hüküm “*Kooperatif ve birliklere, Bakanlar Kurulu ya da yetki vereceği Bakanlık ya da Kurul tarafından, ortak ve ortak olmayan üreticilerden devlet adına ürün satın alınması görevi verilebilir*” şeklinde ifade edilmiştir. Böylelikle olağandışı durumlarda yapılan bu alımlar, olağan alımların yerine geçirilerek gelenek halini almış ve vazgeçilmesi son derece güç duruma gelmiştir.

Bu tür alımlar aslında üreticinin salt fiyat yoluyla korunması ve desteklenmesini amaçlayan ve devletin pamuk, fındık, üzüm, incir, zeytinyağı, antepfiştiği, ayçiçeği gibi tarımsal ihraç ürünlerini satın alacak yeterli kurumları olmadığı için Birliklere yaptırılan, toplumsal ve siyasal nedenlerle de sürdürülme zorunluluğu duyulan alımlardır. Oysa TSK'nin tek ve temel görevi kamunun fiyat destekleme politikasını uygulamak değildir. Ancak sistem hem ortaklar hem de kamu kuruluşlarınca yalnız bu politikayı uygulayan bir örgüt, bir devlet ofisi olarak düşünülmüştür (Mülayim 1975). Gerçekten, öteden beri TSK devlet destekleme politikalarının basit bir aracı olarak kullanılmışlar, genellikle ihracatçı tüccarın bir anlamda depo ve sigortası gibi çalışmışlardır (DPT 1977b).

Kısaca belirtmek gerekirse, TSK ve birlikleri yarı devlet örgütü durumuna gelmiş, bu örgütlerde asıl sahibi olması gereken ortaklar değil, büyük ölçüde devlet bürokrasisi egemen olmuştur. Bu nedenle de, TSK araçlarla yeterince rekabet edememiş, ihracatta beklenen etkin rolü oynayamamıştır (Mülayim 1975).

Türkiye tarımını çökertmek ve kendi ürün fazlalarına yeni pazarlar yaratmak için, emperyalizmin uluslararası mali örgütlenmelerinden IMF ve Dünya Bankası, varolan tarımsal destekleme sisteminin tümüyle ortadan kaldırılarak, tarım sektörünün giderek artan boyutlarda piyasa güçlerine teslim edilmesi yönünde “reformlar” dayatmaktadır.

Az gelişmiş ülkelere küreselleşme söylemi içinde yeni dünya ekonomik düzenine yapısal uyum programı çerçevesinde dayatılan özelleştirme saldırısından TSKB de payını aldı.

1997 yılının sonlarında varolan tarım destekleme politikalarını değerlendirmek ve bunların nasıl iyileştirilebileceği konusunda önerilerde bulunmak amacıyla Türkiye'yi ziyaret eden Dünya Bankası heyeti, başlangıç aşamasında vardığı sonuç ve tavsiyelerini içeren “*Tarımsal Destek Politikasına Yönelik Öneriler: Reform Taslağı*” başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Bu çalışma söz konusu heyetin başkanı John Nash tarafından daha somut hale getirilecek, 1998 yılında “*Tarımsal Destek Politikası Önerileri: Reform İçin Öneriler*” başlığı altında yayımlanmıştır.

Dünya Bankası'nın yerel tarımı çökerterek, emperyalist metropollerin tarım ürünü fazlalarına pazar yaratmak ve Türkiye'yi uluslararası tarım sermayesinin çiftliğine dönüştürmek amacıyla hazırladığı 1997 ve 1998 tarihli reform önerilerine göre; tarım satış kooperatiflerinin reformu için kısa vadeli hedef, hükümetle tüm bağlarının ve özel ayrıcalıklarının ortadan kaldırılmasıdır. Hükümetçe TSKB yasasında yapılması öngörülen değişiklikler, doğru yönde atılmış bir adımdır. Çünkü bu değişiklikler hükümetin TSKB üzerinde doğrudan denetimini ortadan kaldıracak ve bunların sanayi tesislerine, özel sektör kuruluşlarında yaşandığı şekilde, borç verenlerin haciz koymasını olanaklı hale getirecektir. Ancak TSKB'ye hala ayrıcalık tanınmakta (örneğin öncelikli kredi sağlama olanağı gibi), bu durum da özel piyasanın tam anlamıyla gelişmesini engellemektedir.

Dünya Bankası'nın TSKB konusundaki tüm eleştiri ve önerilerinin 1 Haziran 2000'de kabul edilen 4572 sayılı yasada olduğu gibi yer aldığı görülmektedir.

IMF ile yapılan 17. stand-by anlaşması çerçevesinde verilen 9 Aralık 1999 tarihli ilk (özgün) niyet mektubunda, "*Hükümet adına sınaî tarımsal ürünlere ilişkin destekleme alımlarını yürüten tarım satış kooperatiflerini ve bunların kurdukları birliklere tam özerklik sağlayan yasa 2000 Mart ayına kadar Meclisten geçirilecektir*" biçiminde bir yükümlülük yer aldı. Bu ifade 10 Mart 2000 tarihli ek niyet mektubunda da yinelenmiştir. Aynı tarihte Dünya Bankası ile yapılacak ikraz anlaşmasına ilişkin olarak Bankaya verilen kalkınma politikası mektubunda ise "*Halen Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın altında etkinlik gösteren TSKB'ye tam özerklik sağlayacak yasa hazırlanmıştır. Mayıs 2000 sonuna kadar yürürlük kazanması beklenen bu yasa, tarım satış kooperatiflerinin işletmesinde tüm öncelik haklarını ve hükümetin rolünü ortadan kaldıracaktır*" denilmektedir. Bu ifade Banka ile 27 Mayıs 2000 tarihinde imzalanan ikraz anlaşması kapsamında verilecek 759,6 milyon dolarlık kredi karşılığında Türkiye'nin yerine getirmekle yükümlü olduğu koşullar arasında da yer almıştır.

Yasa hükmüyle kooperatiflere devlet desteği yasaklandı

Tarımsal desteklemede alım-satımdan işlemeye ve dönüştürmeye, hatta girdi sağlamaya değin çok çeşitli ticari ve sınaî alanda etkinliklerde bulunan TSKB'lerin sayısı 16'yı (TARİŞ'e bağlı dört birlik tek sayılırsa 13'ü) bulmaktadır. 725 bin üyesi bulunan 400 birim kooperatifin oluşturduğu bu kooperatif ve birliklerini "*etkin ve sürdürülebilir bir şekilde özerk ve mali yönden bağımsız kılmak*" bahanesiyle hazırlanan, gerçekte bu örgütlerin işletme ve tesislerinin özelleştirilmesini amaçlayan yasa, 16 Haziran 2000 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Bu yasanın uygulanmasıyla, özel hukuk hükümlerine tabi oldukları için doğrudan özelleştirme kapsamına alınamayan bu kuruluşlar, mali güçlerine

bağlı olarak değişecek sürelerde yavaş bir yokoluş sürecine sokulmuş olmaktadırlar (Oyan 2000).

Yönetim yapısı tümüyle devletin güdümündeki TSK ve birliklerini “özerkleştiriyoruz” diyerek bu kuruluşların depolama, işletme, atölye, fabrika vb. tesislerinin özelleştirilmesi, 4 milyon köylü nüfusun temsil olunduğu kooperatiflerin, çiftçilerin birikimleriyle oluşturulmuş olan öz varlıklarına devletin bir tür el atmasından başka bir şey değildir (Geray 2000).

Yasanın, TSK ve birliklerinin sahip olduğu işletme ve tesisleri anonim şirkete dönüştürerek özelleştirilmesi için bu kuruluşların zarar ettiği gerekçesine dayandırılması yanıltıcı olduğu kadar gerçek amacı sapırtıcı bir söylemdir. Bu kuruluşların zarar ettikleri bir gerçektir. Ancak zararlar, gerçekte, kooperatiflerin devletçe destekleme alımlarında görevlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Hükümetlerce –özellikle seçim yılları ya da hemen seçim öncesinde– belirlenen taban fiyatları, genellikle piyasa fiyatlarından daha yüksek olmuş, ayrıca, devletin isteğine göre kooperatifler gereksinim duyulandan daha fazla miktarda ürün satın almak zorunda bırakılmışlardır. Depolarda biriken ürünler kısa sürede elden çıkarılamamış, bu da maliyetleri artırmıştır. Çoğu kez, ürün stokları hükümet kararıyla, tüccar ya da sanayicilere maliyetlerinin altında satılmıştır. Öte yandan, tarım topraklarının dağılımındaki varolan dengesizlik nedeniyle, bu kooperatiflerden daha çok büyük toprak sahipleri yararlanmışlardır.

Yeni yasada kooperatif ve birliklere, genel bütçeden yeniden yapılanma amacıyla 2000 yılında ayrılan ödenekler dışında devlet ya da başka kamu tüzel kişilerinden (örneğin Ziraat Bankası, Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu, vb.) herhangi bir mali destek sağlanamayacağı hükmü yer almaktadır. Böylece bir egemen devlet, IMF ve Dünya Bankası’nın yönlendirmesiyle kendi çiftçisini desteklemeyeceğini yasa hükmüyle taahhüt etmektedir.

Yasanın 3. maddesinde kooperatif ve birliklerin, ilk işleme niteliğindeki işletme ve tesisleri dışında kalan sonraki üretim aşamaları için kuracakları iktisadi işletmelerin, anonim şirket statüsünde ayrı bir tüzel kişilik olarak örgütlenip etkinlik gösterecekleri; geçici maddenin F fıkrasında da bu kuruluşların sahip oldukları iktisadi işletmelerin yasanın yayımını izleyen üç yıl içerisinde anonim şirkete dönüştürülecekleri belirtilmektedir.

TSKB’nin öncelikle sınaî işlevleri aşındırılacak, bunlar daha sonra ticari işlevlerini de sürdüremez duruma getirileceklerdir. Birliklerin taşınmazları üzerindeki haczedilemez hükmü kaldırılmış olduğu için, bu kuruluşlar ilk yıllarda işlevlerini sürdürebilmek için kesilen kamu kredileri yerine özel mali kuruluşlardan ipotek karşılığı kredi kullanmak zorunda kalacaklar; böylece önceden çökertme, ardından da tasfiye sarmalı içine çekilmiş olacaklardır (Oyan 2000).

Yeni yasayla, birliklerin tepesinde 4 yıl süreyle görev yapmak üzere, 7 kişiden oluşan Yeniden Yapılandırma Kurulu kurulmakta ve bu kurulun emrinde –yeniden yapılandırma, özelleştirme vb. konularında deneyimli– bir yürütme birimi oluşturulmaktadır. Yasa hükmüne göre, kooperatif ve birlikler, Sanayi ve Ticaret Bakanı’na karşı sorumlu olan kurulun yeniden yapılandırmaya ilişkin her konuda önerilerini dikkate almak, etkinliklerini onunla işbirliği içinde sürdürmek zorundadır.

Dünya Bankası’nın telkinleriyle oluşturulan, hatta 7 üyesinden 4’ünü doğrudan doğruya Bankanın atamak istediği bu Kurulun temel işlevlerinden biri, –daha önce belirtildiği gibi– birliklerin yeniden yapılandırılmalarına ve özellikle de ileri sınaî işlemleri içeren sanayi tesislerinin anonim şirkete dönüştürülerek satılmaya hazır duruma getirilmelerini denetlemektir. Kurul, Dünya Bankası’nın uygulamayı doğrudan gözetim altında tutmasının bir aracı olarak çalışacak ve Banka’nın Bakanlık prosedürleriyle uğraşmasına gerek kalmaksızın bilgilendirilmesine hizmet edecektir (Oyan 2000).

Yasanın 1. maddesinde amacın, “*tarım satış kooperatif ve birliklerini etkin ve sürdürülebilir şekilde özerk ve mali yönden bağımsız kılmak*” olduğu belirtilmektedir. Oysa yasa, hükümetin bu kuruluşlar üzerinden elini çekmesi yerine, bunları daha çok siyasal iktidarın güdümü altına sokmaktadır. Ayrıca birliklerin tepesinde oluşturulan Yeniden Yapılandırma Kurulu aracılığıyla da Dünya Bankası, bu kuruluşların sınaî tesislerinin özelleştirmeye hazır hale getirilme sürecini gözetim altında tutacaktır.

Bu yasayla TSKB’ye anonim şirket statüsü verilmekte, üretim ve satış işlevleri birbirinden ayrılmaktadır. Bu düzenleme uyarınca kooperatifler eskiden olduğu gibi üreticilerin ürünlerini almayı sürdürecekler. Ancak aldıkları ürünleri işlemeden yerli ya da yabancı tüccar ve sanayicilere satacaklar. Yani, kooperatifler üreticiyle tüccar arasında bir tür köprü işlevini üstlenecekler.

Bir Belge:

ARIP (Tarım Reformu Uygulama Projesi) Çerçevesinde Tarım Satış Kooperatiflerinin Yeniden Yapılandırılmasına İlişkin Dünya Bankası Raporu

Dünya Bankası’nın tarım reformunu desteklemek amacıyla vereceği program kredisi için yayımladığı Kasım 2000 tarihli rapora göre; Hükümet, tarım satış kooperatiflerinin yapısal reforma tabi tutulmasını öngören bir Tarım Sektörü Reform Programını uygulamaktadır. Kooperatif sektöründe daha önceki devlet müdahalesi sonucunda devlet şu anda sektörde egemen bir rol oynamaktadır ve müdahalesinin verimsiz ve mali açıdan sürdürülebilir olmadığı görülmüştür. Bu müdahale sonucunda TSK’ler ve bunların birlikleri üyelerinden uzaklaşmış, aşırı ücret giderleri ödemek zorunda kalmış, büyük miktarlarda borçlanmış ve kurum yönetimi konusunda gerekli düzenlemeler-

den yoksun kalmışlardır. Haziran 2000'de kabul edilen yeni Tarım Satış Kooperatifi Birlikleri Kanunu çerçevesinde TSKB'ler artık bütçeden yıllık ödenek alamamaktadır. Bunun yerine, kendi üyeleri adına ürün satarak ve işleyerek kendi üyelerine hizmet veren bağımsız, mali açıdan özerk ve kendi kendini yöneten kuruluşlar haline gelmeleri istenmektedir. Ancak, bir geçiş önlemi olarak 2000/2001 ürününü satın alabilmeleri için TSKB'lere kredi olarak bütçeden 250 trilyon TL ayrılmıştır. TSKB'den, bu krediyi alabilmeleri için personel azaltılması yoluyla maliyetleri azaltmaya yönelik planları dahil olmak üzere ayrıntılı faaliyet planları sunmaları istenmiştir. Bu kredilerin geri ödemesi, gelecek yıllarda ya da yeterli ölçüde kendilerini finanse edebilir ve ticari bankalardan işletme sermayesi kredisi almak için yeterli kredi itibarına kavuşuncaya değin TSKB'ler tarafından kullanılabilir bir döner sermayeye aktarılacaktır.

Çizelge-V.33'te gösterildiği şekilde TSKB sektörü, 16 TSKB, 330 TSK ve yaklaşık 750 bin çiftçi kooperatif üyesini içermektedir. Temmuz 2000 sonu itibarıyla TSKB'lerin ve TSK'lerin yaklaşık 16.500 personeli bulunmaktadır. Daha büyük TSKB'ler, özellikle pamuk satın alan üç TSKB, ürünün ikincil işlemesine yönelik büyük sınaî tesislere sahiptir. Proje çerçevesinde TSKB'lerin rolü, önemli ölçüde azaltılacak ve kendi üye TSK'lerinin ürünlerini pazarlayan satış kuruluşlarına ve TSK'lere ticari hizmet sağlayan kuruluşlara dönüştürülecektir. TSKB ve TSK'lerin büyük bölümü, fazla işgücünün eritilmesi ve özel sektördeki rakipleri ile ücret paritesini gerçekleştirmek amacıyla işçi çıkarmaya başlamışlardır. Tablo'da gösterildiği şekilde 12.155 işçi işten çıkarılacaktır. İşten çıkarmaların tamamlanmasından sonra yaklaşık 9 bin işçi, özel sektörün ödediği ücretlere eşit ücretlerden işe alınacaktır. TSKB'lere ilişkin yeni yasada, bütçenin, işten çıkarılan bütün işçilere ödenecek kıdem tazminatı maliyetini karşılaması öngörülmektedir. TSKB'ler tarafından satın alınan ürünün miktarı şu anda işletme sermayesi yetersizliği nedeniyle sınırlı düzeyde kalırken işten çıkarma programından sağlanan tasarruflar ilk aşamada işletme sermayelerini güçlendirmek için kullanılacaktır. Bu tamamlandığında daha sonraki tasarruflar, yenileme yatırımları için kullanılabilir ya da TSKB'lerin üyeleri arasında dağıtılabilecektir.

Bazı TSKB'ler, varlıklarını sürdürebilir hale gelmek için işgücü indiriminin ötesinde yeniden yapılandırmaya gereksinim duyacaklardır. TSKB'lerin büyük bölümü, kendilerini yeniden yapılandırmak ve yeni iş ortamlarında ayakta kalabilmek için gerekli kurumsal kapasiteden yoksun bulduklarından TSKB Kanunu, TSKB'lere ve üye TSK'lere gönüllü olarak çeşitli türde yardım sağlayacak bir Yeniden Yapılandırma Kurulu'nun oluşturulmasını öngörmektedir. Bu bölüm, Yeniden Yapılandırma Kurulu'nun kurulması için gerekli teknik yardımın yanı sıra aşağıdakilerin hazırlanması ve uygulanma-

sında TSK'lere/TSKB'lere teknik yardımı sağlayacaktır: (i) yeniden yapılandırma önlemleri ve (ii) iş geliştirme ve kapasite oluşturma programları.

Çizelge–V.33. Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin Personel Sayıları

Birlik Adı	Birlik Merkezi	Ürün Adı	Birim Koop	Ortak Sayısı	Personel Sayısı		
					2000 ¹	Tasarruf ¹	2004 ²
Tariş–Pamuk	İzmir	Pamuk	44	62.452	3.634	2.653	3.821
Tariş–İncir	İzmir	İncir	15	7.792	1.104	700	
Tariş–K. Üzüm	İzmir	K. Üzüm	14	26.293	769	880	
Tariş–Z. Yağı	İzmir	Z. Yağı	33	27.732	889	426	
Çukobirlik	Adana	Pamuk	40	63.003	3.546	3.546	812
Antbirlik	Antalya	Pamuk	6	29.064	1.035	779	757
Fiskobirlik	Giresun	Fındık	49	238.733	2.416	2.347	1.461
Trakyabirlik	Edirne	Ayçiçeği	48	107.705	1.656	482	1.620
Karadenizbirlik	Samsun	Ayçiçeği	21	69.200	449	76	307
G. Doğubirlik	G. Antep	Fıstık	14	17.502	190	150	58
Marmarabirlik	Bursa	Z. Yağı	8	48.025	562	13	439
Taskobirlik	Nevşehir	K. Üzüm	9	4.310	71	59	56
Kayısbirlik	Malatya	Kayısı	6	8.178	62	21	49
Kozabirlik	Bursa	Koza	5	10.489	35	6	30
Tiftikbirlik	Ankara	Tiftik	12	18.449	22	7	23
Gülbirlik	Isparta	Gül	6	7.392	19	10	21
Toplam			330	746.319	16.459	12.155	9.454

¹ World Bank, Report No: 21177–TU, June 6, 2001

² İnan (2004)

ARIP projesini tanıtmak amacıyla yayımlanan web sitesinde (<http://www.arip.org.tr/tskb.htm>) 16 Haziran 2000–31 Aralık 2004 tarihleri arasında 11.033 Birlik personelinin işten çıkarıldığı belirtilmektedir. Buna göre 31 Aralık 2004 itibariyle Birliklerin toplam personel sayısı 5.426 kişiye düşmüş bulunmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, TSKB Kanunu ayrıca personel indirimi ile ilgili kıdem tazminatı ödemelerinin bütçeden yapılmasını öngörmektedir. ARIP projesinin bu bölümü, hükümete bu hükmü uygulamak için gerekli kaynakları sağlayacaktır. Yeniden yapılandırma ve ticari açıdan ayakta durabilir konuma gelme kararı veren bütün kooperatif birimlerine bu çabalarında yardımcı olmak için bu bölüm, etkilenen işçilere kıdem tazminatı ödemelerini finanse edecektir. İstisnai olarak TSKB'lerin kendi işleme tesislerinin verimliliğinin artırılmasında gerekli acil yatırımlar için proje dışında finansman aramaları beklenmektedir. İkinci aşamada bu bölüm, sürdürülebilir olma kriterini gerçekleştiren ve ticari bankalardan kredi almak için yeterli kredi itibarı elde eden TSKB'ler/TSK'lerin yatırımlarını finanse edebilir.

TSKBler Yeniden Yapılandırma Bölümünün Kooperatif Geliştirme Alt Bölümü, TSK'lerin: i) üyeleri tarafından kontrol edilen ve kendi üyelerinin

belirlediği gereksinimlere ve önceliklere göre faaliyet gösteren; ii) etkin şekilde yönetilen ve üyelerine etkin hizmet sağlayabilen ve iii) rekabetçi olan ve kendi olanaklarına dayanan ve bu nedenle hükümet sübvansiyonları ve denetimine dayanmaları gerekmeden öteki özel sektör işletmeleri ile rekabet edebilen gerçek kooperatif kuruluşlarına dönüşmesine katkıda bulunacaktır. Bu hedefin gerçekleştirilmesi, çiftçilerin kendi kooperatiflerinin mülkiyetini üstlenmelerine ve çiftlik verimliliği ve gelirini artıran etkin hizmetlerden yararlanmalarına olanak verecektir.

5.13. Gıda Sektöründe Yabancılaştırma ve Tekelleşme

Gıda sanayi, tarımdan sağladığı bitkisel ve hayvansal hammaddeyi, uyguladığı bir ya da daha çok işleme, raf ömrü uzun ve tüketime hazır ürünlere dönüştüren bir imalat sanayi dalı olup; tarımsal üretim, katma değer, yeterli beslenme, istihdam yaratma ve ihracat açısından önemli işlevleri olan bir sektördür. Uluslararası standart sanayi sınıflandırma (ISIC-3) sistemine göre gıda sanayi; et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, su ürünleri mamulleri, tahıl ve nişasta mamulleri, meyve ve sebze işleme, bitkisel yağ ve mamulleri, şeker ve şekerli mamuller, yem sanayi olmak üzere toplam 8 alt sektörden oluşmaktadır (Ekşi vd. 2005).

Sektör; özellikle 1980'den bu yana sözleşmeli tarıma yönelme, teknolojinin yenilenmesi, kalite sistemlerinin yaygınlaşması, KİT'lerin özelleşmesi, şirket evlilikleri, ürün çeşitliliğinin artması, yeni pazarlama tekniklerinin uygulanması ve sektörel örgütlenmenin gelişmesi gibi önemli yapısal değişimler yaşamaktadır. Bu değişime yol açan başlıca etmenler ise; küreselleşme olgusu, uluslararası anlaşmalar, tarım politikaları, yasal düzenlemeler, tüketici talepleri ve çevre duyarlılığıdır. Bu etmenlerin çoğu kuşkusuz birbiri ile ilişkilidir.

1980'lerden başlayarak sektörde uluslararası sermayenin rolü önemli ölçüde artmış; yabancı şirketler ile yabancı ortaklı yerli şirketlerin sayısında önemli bir yükselme olmuştur. Türkiye'nin önde gelen yerli sermaye grupları (Sabancı, Koç, Yaşar, Tekfen, vs.) giderek büyüyen ölçekte, çokuluslu şirketlerle ortaklıklara giderek sektörün tekelleşmesini hızlandırmışlardır.

Türkiye'de II. Paylaşım Savaşını izleyen 20 yıl içerisinde, devlet, gıda sektöründe büyük ölçekli işletmeler kurmuş ve bunlara yoğun yatırım yapmıştır. Bu işletmeler (KİT'ler) şeker, çay, tütün, alkollü içecekler, et ve süt ürünleri üretimi alanlarında etkinlik göstermekteydi. Bu dönemde artan kamu yatırımlarına ve büyük devlet işletmelerinin varlığına karşın, gıda sektöründe küçük ölçekli ve bağımsız üretici birimlerin egemenliği sürmekteydi (Yenal 2001).

Uluslararası sermaye piyasaya 1950'lerde girdi

Uluslararası sermayenin Türkiye'de gıda piyasasına girişi 1950'li yıllara dayansa da etkinlik alanları birkaç sektörle sınırlı kalmıştır. Örneğin Unilever'in bitkisel yağ üretimine başlaması, Coca-Cola'nın alkolsüz içecek üretim ve dağıtımına başlaması gibi.

1980'den sonra tarım ürünleri ticareti serbestleştirildi

1980 öncesinde dünya ekonomisine ithal ikameci birikim tarzı ile eklenmiş olan Türkiye kapitalizmi, bu tarzın artık işlememesi sonucu dışa açılan, ihracata dönük bir birikim tarzına doğru evrilmeye başladı (Sönmez 1992a).

Bu dönemde dış ticaret rejiminde gıda ürünlerini de kapsayan önemli değişiklikler oldu. Bunların başında gıda ve tarımsal ürünler dış ticaretinin serbestleştirilmesi geliyordu. 1984 yılında gıda ürünlerinin ithalatında uygulanan vergi ve harçlar önemli ölçüde düşürüldü.

1980'den sonra gıda ithalatı 6 kat arttı

1985–95 döneminde gıda ve tarım ürünleri ithalat hacmi 6 katın üzerinde artarken, ihracat yalnızca 2 kat artabilmiştir. Öyle ki 1985 yılında gıda ve tarım ürünleri ihracat değerinin %22'si kadar ithalat yapılırken, 1995'te Cumhuriyet tarihinde ilk kez ithalat ihracatı geçmiş; ithalatın ihracata oranı %106'yı bulmuştur. Gıda ithalatı özellikle hayvansal ürünlerde (et ve süt) ve bitkisel yağda yoğunlaşmıştır.

Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi piyasada istikrarsızlık yarattı

1990'ların başında özelleştirme kapsamına alınan SEK, EBK ve YEM-SAN işletmeleri çok düşük (arsa bedellerinin bile altında kalan) fiyatlarla Koç, Tekfen, Yimpaş, Tikveşli gibi sermaye gruplarına peşkeş çekildi. Besi ve süt hayvanı üreticileri için belirli bir pazar güvencesi oluşturan bu kuruluşların piyasadan çekilmesi sonucunda piyasada görülen fiyat istikrarsızlığı, et ve süt ürünleri üretiminde dalgalanmalara yol açtı.

1980'lerden sonra sektörde uluslararası sermayenin rolü arttı

1980'lerden başlayarak tarımsal üretim ve gıda sanayiinde uluslararası sermayenin rolü önemli ölçüde arttı. 1987–98 yılları arasında yabancı şirketler ile yabancı ortaklı yerli şirketlerin sayısında önemli bir yükselme oldu. Yabancı sermayeli kuruluş sayısı tarımda 32'den 65'e, gıda işleme sektöründe 38'den 139'a, yemek müteahhitliği sektöründe 8'den 198'e yükseldi. Türkiye'nin önde gelen yerli sermaye grupları (Sabancı, Koç, Yaşar, Tekfen, vs.) giderek büyüyen ölçekte, çokuluslu şirketlerle ortaklıklara giderek et, süt ve sütü ürünler üretimi, gıda paketlemesi, sebze ve meyve işlenmesi ve dondurulması, çay üretimi, tam ve hazır gıda üretimi, gıda pazarlaması ve perakendeciliği gibi alanlarda etkinlik göstermeye başladılar. Çokuluslu gıda şirketlerinin büyük ölçekli ve yüksek teknolojiye tesislere yatırımlarının artmasına koşut olarak Türkiye'deki gıda üretim yapısı uluslararası tarım/gıda

sanayiın bir parçası olma yönünde dönüşmeye, Türkiye hızla küresel tarım/gıda komplekslerinin bir parçası haline gelmeye başladı (Yenal 2001).

1990'larda sektörde tekelleşme hızlandı

Türkiye'de gıda işletmelerinin sayısı 1994 yılında 22.243 iken, 2000 yılında 27.543'e yükselmiştir. Bunların %65,5'i un ve unlu mamul, %11,4'ü meyve ve sebze, %11,1'i süt ve süt ürünü, % 3,4'ü bitkisel yağ ve margarin, % 3,2'si şeker ve şekerleme, %1,1'i et ve et ürünü, % 0,2'si su ürünü, % 43'ü ise tasnif dışı gıda işlemektedir.

Pazarda rekabet düzeyi yoğunlaşma indeksi ile belirlenmekte, yoğunlaşma genellikle en büyük ilk 4 (CR4) ve ilk 8 (CR8) şirketin pazar payı üzerinde durularak ya da Herfindahl İndeksi kullanılarak ölçülmektedir. Genellikle bir sanayi dalında en büyük ilk 4 şirketin toplam satışların %50'sinden fazlasını gerçekleştirmesi durumunda o sektörde tekelleşmenin varlığı kabul edilmektedir. Bir sektörde şirket birleşmeleri ya da bir şirketin başka bir şirketi satın alması durumunda yoğunlaşmanın artacağını belirtilmektedir.

DİE tarafından, 1996 yılında, imalat sanayinde faaliyet gösteren kamu işyerlerinin tümü ile özel sektörde 10 ve daha fazla kişi çalışan işyerlerine uygulanan "İmalat Sanayi İşyerleri Anketi" ile derlenen bilgilerden toplam satış geliri verileri kullanılarak yapılan araştırma, gıda sektörünün birçok alanında yoğunlaşma oranlarının arttığını ortaya koymuştur.

Araştırma sonuçlarına göre; 1986-96 yıllarını kapsayan 10 yıllık dönemde, en büyük 4 şirketin pazar payı su ürünlerinde %80'den %89,3'e, şarapta %62,4'ten %86,5'e, alkolsüz içkilerde %37,9'dan %64,4'e, süt ve süt ürünlerinde %44,7'den %61,7'ye, şekerleme ve çikolatada %38,9'dan %53,9'a yükselmiştir. Yoğunlaşma oranlarının (CR₄); 0-30 arasında ise *düşük düzeyde* (rekabet var), 31-50 arasında ise *orta düzeyde*, 51-70 arasında *yüksek düzeyde* ve 71-100 arasında *çok yüksek düzeyde* yoğunlaşma olduğu kabul edilmektedir. Aynı şekilde gıda sektöründe 2001 yılı itibarıyla DİE tarafından hesaplanan yoğunlaşma oranları *Çizelge-V.34*'te verilmiştir.

Tekelleşme olgusundan örnekler

Gıda sanayiinde şirket birleşmeleri, satın almalar, yabancılaştırma ve tekelleşme eğilimleri güçlenmektedir. Özellikle son 25 yılda gerek satın alma ve gerekse ortaklık yolu ile gerçekleşen şirket birleşmesi ya da şirket evliliği sayısı 2 bin dolayındadır. Bu birleşmelerin çoğunluğu yerli şirketler arasında olmakla birlikte, çok sayıda yerli-yabancı evliliği de söz konusudur. Yabancı şirket ile evliliklerin özelleştirme sürecinde ve kriz sonrasında ivme kazandığı görülmektedir.

1990'lı yılların başından itibaren sektördeki önemli ortak girişim ve satın almalar ile bu süreçte sektörün alt dallarında pazara egemen olan marka ve şirketler *Çizelge-V.35* ve *V.36*'da belirtilmiştir.

Çizelge–V.34. Gıda Sektöründe Yoğunlaşma Oranları (2001)

Faaliyet adı	İşyeri sayısı	CR4	CR8
Nişasta ve nişasta ürünleri	6	95,8	100,0
Bira ve malt	8	77,2	100,0
Alkolsüz içecek, maden ve kaynak suları	54	75,0	84,7
Şarap	13	73,5	91,5
Balık ve balık ürünleri	16	68,1	84,6
Tütün ürünleri	25	66,7	88,5
Unlu mamuller (makarna, şehriye vb.)	19	61,6	81,8
Kakao, çikolata ve şekerleme	85	61,4	82,1
Süt ürünleri	114	51,8	66,1
Şeker	39	35,9	53,4
Bitkisel ve hayvansal yağ	95	35,1	48,9
Mezbahacılık; et işleme ve saklama	99	34,7	50,3
Sebze ve meyve işleme ve saklama	234	20,0	29,4
Öğütülmüş tahıl ürünleri	264	18,1	27,5
Kaynak: DİE			

Gıda devi Unilever faaliyetlerini yoğunlaştırıyor

1930’da Hollanda’da margarin üreten Union ile İngiltere’de sabun üreten Lever Brother’in birleşmesiyle doğan Unilever, 1953 yılında İş Bankası ile sermaye ortaklığı kurarak iki bitkisel yağ markasıyla (Vita ve Sana) üretime başladı. Uzunca bir süre Unilever’in Türkiye’deki en önemli etkinlik alanı temizlik maddeleri ve bitkisel yağ üretimiyle sınırlı kaldı.

Lipton çayı Türkiye piyasasında

75 ülkedeki 500’ü aşkın şirketiyle dünyanın tüketim malları üreten en büyük çokuluslu şirketlerinden birisi olan Unilever, Türkiye’de çay üretiminin özel sektöre açılmasıyla 150 ülkede bilinen bir çay markası olan Lipton ile iç piyasaya girdi. Britanyalı Sir Thomas Lipton tarafından 1890 yılında Seylan’da üretimine başlanan Lipton çay, Türkiye pazarında 1986 yılından beri faaliyet göstermekte. İlk olarak Dosan Şirketi tarafından Pazar ilçesinde kurulan fabrikasıyla üretime geçti. 1994’te Arhavi, 2004’te ise Fındıklı ilçelerindeki tesisleri işletmeye açtı. Lipton, iç piyasada yaş çayın en kalitelisini alıp işlemekte, bu çayı yıl boyunca Hindistan, Kenya, Sri Lanka gibi ülkelere ithal ettiği çaylarla harmanlayarak piyasaya sürmektedir. Bu yöntemi uygulayan başka şirketler de bulunmaktadır. Örneğin Alman Şirketi Teekanne Kütaş şirketi ile ortaklık kurarak 2001 yılında Türkiye pazarına girdi. Kütaş–Teekanne İzmir Kemalpaşa’da kurduğu fabrikada Seylan çaylarını işliyor. Yılda 40–50 bin ton çay bu yöntemle pazarlanmakta ve bunlar yerli çayı tehdit etmektedirler.

Çizelge–V.35. 1990'ların Başından İtibaren Gıda Sektöründe
Önemli Ortak Girişim ve Satın Alınmalar

Kuruluş	Yıl	Ortak Olunan / Satın Alınan Kuruluş
Unilever		Unilever–İş (%75)
Marsa (Sabancı)*	1993	Kraft Foods/Altria (%49)
Filiz (Doğuş)*	1994	Barilla (Ortaklık)
Doğuş*	1995	Lamb–Weston
Unilever	1995	Komili
Koç	1995	Pastavilla
Koç*	1996	Sodial
Sabancı*	1996	Carrefour
Sabancı*	1997	Danone
Koç	1997	SEK (%72)
Coca–Cola	1998	İmbat Meşrubat
DanoneSa (Sabancı)	1998	Tikveşli
DanoneSa (Sabancı)	1999	Birtat
Coca–Cola	1999	Schwepps (Çukurova)
Unilever	2000	Bestfoods
Unilever	2001	Dosan Konserve
Bestfoods*	2001	Bozkurt Helva
DEG*	2001	Penguen Gıda (%15)
Schöller*	2001	Kerevitaş (%25)
Dr. Oetker	2001	Piyale
Global AŞ	2001	Mudurnu Tavukçuluk (%51)
Carlsberg Brevweries	2001	Türk Tuborg (%47,7)
Nestlé	2002	Mis Süt (Tekfen)
Cadbury Schweppes	2002	Kent Gıda (Tahincioğlu Holding, %51)
Pepsi Bootling Group	2002	Fruko–Tamek
Kraft Foods	2002	Kar Gıda
Belgin Gömeç	2002	Lamb Weston (Doğuş)
Soros Investment Capital	2003	Unicom/Unilever (Yudum ve Sırma)
Toros Ltd.	2002	Aymar (Unilever)
Ülker	2003	Çamlıca Gazoz
Danone	2003	DanoneSa
Danone	2003	Nestlé Türkiye süt işletmeleri
Barilla	2003	Filiz (Doğuş)
GıdaSa (Sabancı)	2003	Piyale
GıdaSa (Sabancı)	2005	MarSa Kraft (%49)
CarrefourSa (Sabancı)	2005	Gima (Fiba Holding)
Migros (Koç)	2005	Tansaş
Cadbury Schweppes	2006	Kent Gıda (Tahincioğlu)

(*) Ortaklık

Çizelge–V.36. Gıda Piyasasına Egemen Olan Marka ve Şirketler

Üretim Konusu	Markalar ve Şirketler
Et	Maret (Koç), Pınar (Yaşar), Aytaç (Yimpaş)
Süt	Pınar (Yaşar), İçim (Ülker), Dimes, Mar, Danone, SEK (Koç)
Yoğurt	Danone, Sütaş, İçim (Ülker)
Meyveli Yoğurt	Danone, Sütaş, İçim (Ülker)
Ayran	Sütaş, Danone, SEK (Koç), Pınar (Yaşar), Yörsan, SEK (Koç)
Makarna	Elif, Nuhun Ankara (Nuhun Ankara), Filiz, Barilla (Barilla), Piyale (Sabancı), Fidan, Kartal, Pastavilla (Tat/Koç)
Bisküvi	Ülker, Eti, Rekor, Saray, Piyale (Sabancı)
Bebek Maması	Milupa, Nutricia, Bebelac (Numil), SMA (Wyeth), Nan, Guigoz (Nestlé), Hero, Googly (Ülker)
Salça	Tat (Koç), Tukaş (OYAK), Merko, Penguen, Öztusan, Demko
Konserve	Tat (Koç), Tukaş (OYAK), Tamek, Demko
Dondurulmuş Gıda	Superfresh (Kerevitaş), Pınar (Yaşar), Önentaş (Dardanel)
Hazır Çorba	Knorr (Unilever), Bizim (Ülker), Maggi (Nestlé), Tamek, Piyale (Sabancı)
Ayçiçeği Yağı	Yudum (Unicom/Soros), Ülker, Marsa (Sabancı), Birma (Trakyabirlik), Orkide (Küçükbay)
Zeytinyağı	Komili (Unilever), Tariş, Kırlangıç (Anadolu Grubu), Kristal (Ticaret ve San. Kontuvarı), Altınhasat (Ülker) Luna (Sabancı)
Margarin	Sana, Becel (Unilever), Bizim Yağ (Ülker), Ona, Luna, Evin (Marsa), Birma (Trakyabirlik)
Meyve Suyu	Dimes, Cappy (Coca–Cola), Aroma, Tamek, Pınar, Ülker
Gazlı İçecek	Coca–Cola, Pepsi, Cola Turka (Ülker), Uludağ, Kristal Kola
Meyveli Soda	Freşa (Çakırmelikoğlu), Akmina (Danone), Frutti (Uludağ)
Ambalajlı Su	Danone, Coca–Cola, Nestlé, Pepsi
Malt ve Bira	Efes Pilsen, Tuborg&Carlsberg, TEKEL
Çay	Çaykur, Lipton (Dosan/Unilever), Doğuş, Sir Winston Tea (Kütaş–Teekanne)
Hazır Kahve	Nescafé (Nestlé), Jacobs, Maxwell (Kraft Foods), Cafe Crown (Ülker)
Çikolata	Ülker, Nestlé, Milka (Kraft Foods)
Şekerleme	Kent Gıda (Tahincioğlu)
NBŞ	Cargill, Amylum, Pendik Nişasta (Ülker)
Dondurma	Algida (Unilever), Panda, Golf, EDO, Sakız, Memo
Sakız	Perfetti van Melle, Intergum, Ülker, Kent
Cips	Frito–Lay, Kraft, Procter & Gamble

Unilever isim yapmış şirketleri satın alıyor

Unilever son 20 yıldır Türkiye piyasasında isim yapmış şirketleri satın alarak, daha önce faaliyet göstermediği alanlara da girdi. Buna en tipik örnek olarak Türkiye'nin en köklü ve büyük gıda şirketlerinden Komili'yi 2000 yılında satın alması gösterilebilir. Komili'nin ardından 2001 yılında Rize'deki Dosan Konserveyi de bünyesine katan Unilever, 2003'te ayçiçeği (Yudum) ve Mısırozü (Sırma) yağı işletmelerini Soros Investment Capital'e devretti.

Koç gıdada da büyüyor

1963 yılında kurulan SEK, 1995'te özelleştirildi. SEK'in isim hakkı ve İstanbul İşletmesi'ni özelleştirme kapsamında küçük ve orta boy sanayici ile gıda toptancılarından oluşan 164 kişilik bir grup satın aldı. Özelleştirmeden iki yıl sonra Koç Grubu (Fransız Sodial şirketi ile birlikte) işletmenin %68'ini satın aldı. Bugün SEK'teki Koç Holding hisselerinin oranı %72.

1928'de Ulukartal Makarnacılık adıyla üretime başlayan Pastavilla hisseleri de 1995'te Koç Holding bünyesine geçti. Pastavilla'nın bugün makarna piyasasındaki payı %13 dolayında.

Sabancı sigaradan sonra gıdada da Philip Morris'le ortak

Sabancı Holding bitkisel yağ üretimine 1946 yılında Toroslar AŞ ile başladı. Bu şirket 1973'te Marsa AŞ adını aldı. Marsa, 1993 yılında Philip Morris'in de bağlı bulunduğu Altria şirketi bünyesindeki Kraft Foods ile ortaklık kurmuş ve faaliyetlerini genişleterek kahve, çikolata ve toz içecekleri de ürün yelpazesine dahil etmiştir.

Sabancı 1997 yılında sütlü ürünler konusunda dünyanın önemli kuruluşlarından Group Danone ile kurduğu ortak girişim DanoneSa ile piyasaya girdi. DanoneSa 1998 yılında Tikveşli'yi, 1999'da ise Ankara'da faaliyet gösteren Birtat şirketini satın aldı.

Nestlé'nin taşeronu Mis Süt

Çokuluslu şirketlerin Türkiye'de tarım ve gıda sektörünü kontrol altına almada doğrudan yatırım ve ortak girişim dışında yerli taşeronlar da kullanılmaktadır. Bunun en tipik örneği olarak Nestlé'nin Mis Süt'ü taşeron olarak kullanması gösterilebilir.

1867 yılında İsviçre'de başlayan Nestlé serüveni, bugün dünya ölçeğinde tanınan bir markaya dönüştü. Bugün İsviçre Vevey'de, dünyadaki 200 kadar şirketin etkinliklerini kontrol eden 3 Nestlé şirketi bulunuyor. Nestlé, 2000 yılında yaklaşık 51 milyar doları bulan cirosu, 3 bin çeşidi bulan ürünü, dünyanın 81 ülkesinde 224 bin çalışanı ile coğrafi yayılım bakımından da dünyanın en büyük gıda şirketlerinden birisidir.

Türkiye pazarına 1875 yılında giren Nestlé, sınırlı bir tüketici kitlesine hitap eden birkaç ürün (çikolata) dışında, 1980'lere kadar Türkiye gıda piyasa-

sında önemli bir yere sahip değildi. Bu tarihten sonra Nesquik ve çocuk marmaları ithal etmeye başladı. 1994 yılında hazır kahve üretimine girdi ve Nescafé'yi Türkiye piyasasına sürdü.

Nestlé 1995 yılında Türkiye'nin en büyük süt ve süt mamulleri üreticilerinden Tekfen Holding bünyesindeki Mis Süt'ün %25'ini satın alarak iç piyasaya güçlü bir giriş yaptı. 1996 yılında Nestlé bu şirketteki ortaklık payını %34'e, 1998'de %60'a çıkardı ve sonuçta 2000 yılında Mis Süt'ün tümünü satın aldı.

Group Danone, Aralık 2003 itibariyle DanoneSA şirketinin %50 hissesini Sabancı Holding'den satın alarak şirketin tümüne sahip oldu. Adını Danone-Tikveşli olarak değiştiren şirket aynı dönemde Nestlé'nin Türkiye'deki süt ve sütlü ürünler işkolunu da satın alarak sektörün tekelleşmesi yönünde önemli bir adım attı. Böylelikle Mis ve Gülüm Süt markaları da Danone'ye geçmiş oldu.

Süt ürünlerinde piyasaya 6 kartel egemen

Süt, tereyağı, peynir, yoğurt, ayran, krema vb. ürünleri içeren süt ve süt ürünleri sektörünün toplam hacmi 8,4 milyar YTL dolayındadır. 2003 ve 2004 yıllarında toplam üretimin yaklaşık 10 milyon ton civarında gerçekleştiği sektörde, kayıt dışı üretimin %70 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Kayıtlı işletmelerde işlenen sütün yaklaşık %43'ünden yoğurt, %24'ünden süt, %18'inden peynir, %8'inden yağ, %6'sından ayran ve %1'inden süttözu üretilmektedir.

Türkiye'de üretilen sütün %10'u endüstriyel anlamda 6 büyük şirket (Pınar, Ülker, Dimes, Danone-Tikveşli, SEK, Süttaş) tarafından işleniyor. Bu rakama 10 kişinin üzerinde işçi çalıştıran KOBİ'leri de katarsak süt sanayinin Türkiye'de üretilen sütün en çok %20'sini işlediği sonucu ortaya çıkar. Endüstriyel süt ve süt ürünleri pazarının yaklaşık dörtte birini (%27) Yaşar Grubu kontrol etmekte; onu Ülker (%20), Dimes (%9), Danone-Tikveşli (%7), SEK (%5) ve Süttaş (%4) izlemektedir. İlk 3 şirketin toplam pazar payı %55'i aşmaktadır.

Ayçiçeği yağında pazarın lideri Soros

Türkiye'de tüketilen bitkisel yağların %48'i ayçiçeğinden, %33'ü çiğitten, %18'i ise zeytin ve diğer ürünlerden elde edilmektedir. Yağ bitkileri üretimi yetersiz olduğundan bitkisel yağ gereksinimi ithalat yoluyla karşılanmaktadır. 2003 yılında yaklaşık 1,4 milyon ton yağlı tohum ithalatı için 400 milyon dolar; 900 bin ton ham yağ ithalatı için yaklaşık 450 milyon dolar döviz ödenmiştir. Ölçülebilen ayçiçeği yağı perakende pazarının %44'u Yudum (Soros) dahil üç, kalan %56'sı ise 200'e yakın marka tarafından paylaşılıyor.

Margarin piyasasının %86'sı üç şirketin elinde

Kişi başına yıllık tüketimi 3,5 kg. olan Türkiye'deki margarin pazarının 150 milyon dolar düzeyinde olduğu tahmin ediliyor. Satışların son 10 yılda %50 azaldığı margarin pazarında, 2004 yılında toplam kahvaltılık ve yemeklik margarin tüketimi 200 bin ton olarak gerçekleşti. Sektörde 33 şirket piyasaya 100'e yakın farklı margarin markası sunuyor. Ancak Margarin piyasasının %86'sını üç şirket (Unilever, Ülker ve Marsa) elinde tutuyor. Bu şirketlerin pazar payları sırasıyla %42, 32 ve 12. Sana (Unilever) markası kâsede %33, pakette %30'luk payı ile lider konumda.

Zeytinyağı tüketimi çok az

Türkiye'de yıllık bir milyon ton bitkisel yağ tüketiliyor. Ancak bunun yalnızca %7'sini (70 bin ton) zeytinyağı oluşturuyor. Bunun 20 bin tonu zeytin üreticisi tarafından kendi ihtiyacı için üretiliyor. 15 bin tonunu "beyaz teneke" denilen markasız ürünler oluşturuyor. Kişi başına tüketim Yunanistan'da 21, İspanya'da 18, İtalya'da 11, Tunus'ta 10, Suriye'de 6, Portekiz'de 5 kg, iken ülkemizde 1 kilogramı dolayında. Zeytinyağında pazarın lideri %35 ile Komili, onu %25 ile Tariş, %20 ile Kırlangıç ve %10 ile Kristal izliyor. Türkiye'nin en eski zeytinyağı üreticisi olan Komili'yi, 1995 yılında Unilever satın almıştı. Sektörde ayrıca Altınhasat (Ülker), Luna (Sabancı), Ekiz, Lio gibi markalar da bulunuyor.

140 bin tonluk salça pazarına yerli şirketler egemen

Dünyada salça pazarının lideri ABD; onu İtalya izliyor. Üçüncü sırayı duruma göre Türkiye, Çin ya da İspanya alıyor. Türkiye'de kurulu kapasite 500 bin ton dolayında. Çoğu sektörde olduğu gibi salçada da atıl kapasite sorunu var. İç pazarda tüketim 140 bin ton dolayında olup, perakende fiyatlarla parasal büyüklüğü ise kabaca 300 milyon YTL. Bu veriler ölçülebilir ambalajlı ürünlere ilişkin. Ölçülemeyen, kayıtlara geçmeyen merdiven altı üretiminin ise ambalajlı pazarın %25-30'u kadar olduğu tahmin ediliyor. Türkiye'de domates salçası üretimi yapan çok sayıda üretim yeri bulunuyor. Bunların büyük bölümü yerel imalathaneler düzeyinde. Ele gelir fabrikaların sayısı 30 kadar. Perakende pazarının %80'ini 5 şirket kontrol ediyor Salçada ölçülebilir perakende pazarın lideri %33 ile Tat. Onu %22 ile Tukaş izliyor.

Dondurulmuş gıda pazarı Kerevitaş'ın

Bugün için Türkiye'de 27 kuruluş dondurulmuş meyve ve sebze sektöründe faaliyet göstermekte olup, bunlardan bir bölümü yabancı ortaklıdır. 2003 yılında üretimin 113 bin ton olarak gerçekleştiği tahmin ediliyor. Dondurulmuş gıda pazarının yaklaşık %91'ini 5 şirket kontrol ediyor. %54,3 pazar payı ile Kerevitaş (Superfresh) sektörün lideri konumunda. Onu %14,7 ile Pınar, %12,6 ile Öntaş (Dardanel), %5,2 ile İRO ve %3,8 ile Apeks izliyor.

Hazır çorba pazarının %73'ü Unilever ve Ülker'in kontrolünde

Yapılan bir araştırmaya göre Türkiye'de her 10 aileden 4'ünde her gün, her 10 aileden 9'unda ise haftada bir mutlaka çorba içiliyor. Toplam olarak bakıldığında ise ülkemizde yılda 1,4 milyar litre çorba içiliyor. Bu, dünya ülkeleriyle karşılaştırıldığında ilk sıralarda yer alacak bir rakam. Son 15 yıldır çorbanın yeni bir formu ile karşı karşıyayız. Hazır çorba ya da bir başka deyişle toz çorba.

Hazır çorba konusunda başı çeken şirketler, %40 pazar payı ile Unilever ve %33 pazar payı ile Ülker'dir. Bu şirketleri Nestlé, Piyale, Tamek, Tat, Rekor, Tukaş ve Lezzo takip etmektedir. Bu piyasada yabancı sermayeyi, Knorr markasıyla üretim yapan Unilever ve Maggi markasıyla üretim yapan Nestlé temsil etmektedir. Isparta kökenli Artan Grup gibi çeşitli yöresel şirketler de hazır çorba alanında faaliyet göstermektedir.

Makarna Türkiye'de gıda sanayiinin ilk sektörlerinden birisi

İlk fabrika 1922 yılında İzmir'de kurulan makarna sanayinde kurulu kapasite 1 milyon tonun üzerinde. Bu kapasite Türkiye'yi dünyanın 5. büyük makarna üreticisi yapıyor. Günümüzde toplam makarna üreticisi sayısı 26 olup, bu fabrikaların 22'si faaliyetini sürdürüyor. Kurulu kapasitenin yarısından fazlası, her biri 170 ton/günden daha fazla kapasiteye sahip olan 6 büyük şirkete ait. Sektörün lideri olan Nuhun Ankara Makarnası'nın pazardaki payı %28. Ardından %26'lık payı ile Barilla (Filiz), %14 ile Piyale ve %9 ile Tat (Kartal, Pastavilla) geliyor.

Bisküvi pazarının yarısı Ülker'in

Yaklaşık büyüklüğü 2 milyar dolar olarak tahmin edilen bisküvi pazarına, son yıllarda özellikle büyük şirketlerin ilgisi arttı. Ülker ve Eti'nin yıllardır egemen olduğu pazara Piyale markası ile Sabancı grubu, Tadelle markasıyla da Bayındır Holding girdi. Kurulu kapasitesi yaklaşık 900 bin ton/yıl olan bisküvi tesislerinde ancak kapasitenin yarısı kullanılıyor. Bisküvi alanında üretim yapan 30 şirkete ait 50 üretim tesisi bulunuyor. Piyasanın lideri %48'lik payı ile Ülker. Onu %33 ile Eti izlemektedir.

Bebek mamasında pazarın %60'ından fazlası Numil'in

Türkiye'de bebek başına yıllık mama tüketimi 1,4 kg, sektörün cirosu ise 60 milyon Euro dolayında. Oysa bu rakam Batı ülkelerinde 25–30 kg arasında değişiyor (örneğin Macaristan'da 17,1, Polonya'da 27,1 kg). Pazarın lideri, %62'lik payı ile Milupa, Nutricia, Bebelac markalarının pazarlamasını yapan Numil, onu %10'luk pazar payı ile SMA'nın üreticisi Wyeth (%10) ve %9'luk pazar paylarıyla Nan, Guigoz'un üreticisi Nestlé ve Hero, Gogly'nin üreticisi Ülker Grubu izliyor.

Frito Lay, tuzlu çerezde pazarın lideri

Tuzlu çerez pazarı üç şirketin elinde bulunuyor. Pazarın lideri Frito Lay (PepsiCo şirketi), farklı ürünleriyle pazar payını artırıyor. PepsiCo, Türkiye tuzlu çerez pazarına 1988'de Uzay Gıda'nın %50'sini satın alarak girdi. 1993'te ise bir PepsiCo şirketi olan Frito Lay doğdu. Lay's, Ruffles, Doritos ve Cheetos adında dört uluslararası markayla Türkiye pazarında bulunan Frito Lay, tuzlu çerez kategorisinde %75 pazar payıyla pazarın lideri olarak dikkat çekiyor. Tuzlu çerez pazarında Frito Lay'nin yanı sıra 2002'de Kraft tarafından satın alınan Kar Gıda ve Pringles'in üreticisi Procter & Gamble da yer alıyor.

Kişi başına meyve suyu tüketimi 6 litreyi bulmuyor

Ürünün içerdiği meyve konsantresi miktarına göre, meyve nektarı, meyveli içecek ve aromalı içecek gibi alt bölümlere ayrılan meyve suyu sektöründe 2004 yılında kişi başına tüketim 5,5 litre olarak gerçekleşti. Bu AB ülkelerinde 20, ABD'de ise 30 litreye kadar çıkıyor. 370 milyon litre olan toplam tüketimin %2,5'i meyve suyu, %65'i meyve nektarı, %5'i'i meyveli içecek, %27,5'ini ise aromalı içecekler oluşturuyor. Meyve suyu üretiminde kullanılan meyve miktarı 2000 yılında 433 bin ton iken 2005 yılında %45'lik bir artışla 630 bin tona yükseldi. 2004 yılı itibariyle meyve suyu pazarında toplam 27 şirket rekabet ediyor. Dimes ve Coca Cola'nın Cappy'si, %22,5'lik payla pazarda lider konumda bulunuyor. Aroma'nın %16,4'lük payla üçüncü sırada yer aldığı meyve suyu sektöründe Tamek'in %9, Pınar'ın %8,3, Ülker'in de 4,1 payı bulunuyor. Meysu %3,5, Piyale de %2,6 pay alıyor.

Gazlı içecekte 2 yabancı 3 yerli

2004 yılında toplam büyüklüğü yaklaşık 1,4 milyar YTL olan gazlı içecekler sektöründe tüketim 1,95 milyar litre olarak gerçekleşti. Sektörde yaklaşık 39 marka ve 5 büyük ölçekli şirket faaliyette bulunuyor: Coca-Cola Grubu, P.B.G. Fruko Meşrubat (Pepsi Cola), Della Gıda (Ülker Grubu), Erbak-Uludağ ve Kristal Kola.

Meyveli soda pazarında rekabet yoğun

Soda pazarının toplam büyüklüğü 200 milyon litre. Parasal değeri ise 250 milyon YTL dolayında. Girdiği andan itibaren pazarı zorlamaya başlayan meyveli soda, 4 yıl içinde bu pazarın %15'ini ele geçirdi. Meyveli soda pazarında günümüzde 23 şirket faaliyet gösteriyor. Önde gelen markalar Freşa, Akmina, Frutti, Sırma, Anatolya, Sarıkız ve Kızılay. Pazarın lideri %38'lik payı ile Freşa. Onu %29 ile Akmina ve %18 ile Frutti izliyor.

Türkiye topraklarından çıkıyor ama yabancılar pazarlıyor

Su pazarında ise küçük yerel şirketlerle birlikte toplam 250 şirketin bulunduğu düşünülüyor. Hem pet hem de damacanada etkinlik gösteren yabancı sermayeli şirketler; Danone, Nestlé, Coca-Cola ve Pepsi. Bu şirketler pet

su pazarının %50'sine sahip. Pet pazarında sıralama ise şöyle: Danone, Coca-Cola, Nestle ve Pepsi.

Biranın lideri Efes Pilsen

Türkiye'de alkollü içkiler sektörünün %85'i biraya ait. Toplam iç tüketim 850 milyon litre dolayında. Pazarın büyüklüğü perakende fiyatlarla 2 milyar dolar dolayında. Kişi başına yıllık tüketim 1970'te, 5 litre iken günümüzde 12 litreyi aştı. Bira, özel sektörde Efes Pilsen ve Tuborg, kamuda da TEKEL tarafından üretiliyor. Bira pazarında son birkaç yıldır hızlı bir değişim süreci yaşanıyor. Bir yandan ithalat kısıtlamalarının kalkması, öte yandan Tuborg'un tüm hisselerini satın alan Carlsberg'in pazara daha fazla asılmaya başlaması, bira pazarına hareket getirdi. Efes Pilsen 5 fabrikası ile pazarın %76'sını elinde tutuyor. Tuborg&Carlsberg'in payı %23. Geriye kalan %1'lik dilim ise TEKEL ve sektöre ithalat yoluyla giren yabancı markalar tarafından paylaşılıyor.

Hazır kahvede de Nestlé

Sıcak içecekler grubu içerisinde yer alan kahve, Türk kahvesi, hazır kahve ve filtre kahve şeklinde alt sektörler ayrılmaktadır. Türk kahvesi pazarının büyüklüğü 2004 yılında yaklaşık 27 milyon YTL olarak gerçekleşmiştir. Türk kahvesi alt pazarında Divan, Elittepe, Ülker, Hanedan, Kurukahveci Mehmet Efendi, Kraft ve Sagra faaliyet göstermektedir.

2004 yılında 331 milyon YTL olarak gerçekleşen hazır kahve sektöründe Nestlé (Nescafe), Kraft (Jacobs), Ülker (Cafe Crown), Sagra ve Melitta faaliyet göstermekte ve pazarın yaklaşık olarak %70'ini Nescafé kontrol etmektedir.

Çikolatada Ülker, şekerlemede Kent egemen

Türkiye'de kişi başına 800 gram olan çikolata tüketimi, gelişmiş ülkelerde 6–11 kg arasında seyretmektedir. 2004 yılı itibarıyla çikolata, krem çikolata ve çikolatalı kaplama pazarının büyüklüğü 700 milyon dolara yakındır. Çikolata alanında Ülker'in payı %60 dolayında, onu yaklaşık %15 ile Nestlé ve %10 ile Milka (Kraft Foods) izlemektedir.

Şekerleme pazarında %60'ı aşan payı ile lider konumda olan Kent Gıda'nın %51'i 2002 yılında Cadbury Schweppes'e satılmıştı. Tahincioğlu Holding Haziran 2006'da kalan hisselerini de aynı şirkete devretti. Böylelikle şekerleme pazarı da büyük ölçüde yabancıların eline geçmiş oldu.

Ambalajlı/markalı dondurma pazarının lideri açık ara Algida

Türkiye'de dondurma pazarının büyüklüğü 400 milyon dolara yaklaşıyor. Kişi başına dondurma tüketimi 1,4 litre. Bu miktar Avrupa ortalamasından 6, ABD'den ise 20 kat daha düşük. Unilever, küresel ölçekte %17 pazar payı ve 4,4 milyar Euro değeri ile dondurma sektöründe birinci sırada. Türkiye'de ise Algida markasıyla ambalajlı/markalı pazardaki payı %60 dolayında. Sek-

törün diğer önemli oyuncularını ise Golf (Ülker Grubu), Panda (Has Gıda), Schöller ve Mado. Pazara Haziran 2006'da 70 ülkede faaliyet gösteren ABD'li Häagen-Dazs da (dağıtıcısı Kerevitaş Gıda) giriş yaptı.

58 yıl sonra sakız piyasası da yabancıların

Sakız gıdada en çok yabancı yatırım alan sektörlerden. Alt sektörler arasında, yabancı sermayenin yoğunluğu açısından dikkat çekenlerden biri sakız. Endüstriyel sakız üretimine 55 yıl önce başlanan Türkiye'de bir ayda 200 bin adet sakız tüketilmekte. Yaklaşık 20 şirketin bulunduğu sakız pazarının %87'si 4 büyük şirketin kontrolünde. Perfetti van Melle, Intergum, Ülker ve Kent en büyük oyuncular. Perfetti van Melle ve Kent yabancı sermayeli şirketler. 150 milyon dolarlık pazarın yaklaşık %30'u yabancı sermayeli şirketlerin elinde.

Çokuluslu şirketler gıda piyasasını katmanlaştırdı

12 Eylül askeri darbesi eşliğinde IMF, Dünya Bankası ve yerli tekelleri sermayenin dayatmalarıyla uygulamaya konulan yapısal uyum programlarının bir sonucu olarak Türkiye'de gelir dağılımı emek gelirleri ve tarım aleyhine, büyük sermaye lehine dramatik şekilde bozuldu. Buna paralel olarak mevcut küçük ölçekli ve dağınık üretim yapısı üzerine çokuluslu şirketlerin oturması gıda piyasasını katmanlaştırdı. Bu süreçte tarım ve gıda üretimi çokuluslu şirketler, onların taşeronları ya da yerli tekelleri sermayenin denetimine girmeye başladı. Bu süreç, tarımda sözleşmeli üreticilik aracılığıyla yabancı şirketlerin tarımı doğrudan kontrol etmesi ya da hibrit tohum ve onun zorunlu girdilerinin –gübre, hormon, tarım ilacı gibi– dağıtımını yoluyla da ivme kazanıyor.

5.14. GAP: Güneydoğu Anadolu'nun Uluslararası Kapitalist Sisteme Eklemlenme Projesi

Türkiye'de kapitalizme geçiş süreci; Batı ülkelerinden farklı olarak, kendi iç dinamiğiyle değil, ağırlıklı Batı kapitalizminin çözücü etkileriyle gerçekleşti. Batı kapitalizmiyle eklemlenme sürecinde, Osmanlı imparatorluğu, gelişen Batı kapitalizmi için tarım ve madencilikte uzmanlaştırılacak ve bu hammaddeleri düşük fiyatla kapatılacak yarı-sömürge bir ülkeydi. Bu ülkeye aynı zamanda Avrupa'nın sanayi mallarının tüketileceği bir pazar gözüyle de bakılıyor ve ülkenin geleneksel sanayisi hızla giren ithal malları karşısında çökertiliyordu.

20. yüzyılın başlarında hızlanan bu ilişkide Avrupalı emperyalistler, kendilerine en yakın ve ulaşımı en kolay, pazar ilişkileri en gelişmiş kıyı bölgelerini kullandılar. Bu bölgelerin başında başkent İstanbul ve çevresi geliyordu. Ege'de İzmir ve dolayları, Akdeniz'de Adana ve hinterlandı hem denize kıyılı olmaları, hem de tarım ve hammadde potansiyelleri ile emperyalizmin

ilk girdiği ve o günkü işbölümü içinde geliştirmeyi tercih ettiği bölgeler oldu. Emperyalizm girdiği yörelerde geleneksel ilişkileri yıktı, kapalı tarım yapılarını pazara açtı. Feodal ilişkileri bir ölçüde tasfiye etti. Aynı zamanda kendisinin istediği ürünlerde uzmanlaşma yaratarak ve onları değerinin altında satın alarak ülke değerlerini metropollere taşıdı. Ülkenin gelişimi için gerekli kaynakları aktarmakla onu çökertti.

Dünya kapitalizmiyle bütünleşme bölgesel düzeyde ciddi farklılıklara sahipti. Elverişli ekolojik koşulların (toprak ve iklim gibi) yanı sıra dönemin en etkin ulaşım yolu olan deniz yollarına yakınlığı nedeniyle Anadolu kıyıları 18 ve 19. yüzyılın ihracata en çok yönelen bölgeleriydi. Kaynaklara ulaşacak ilk yatırımlar (demiryolu, liman vb.) bu bölgelere yapılırken, ticari ilişkileri kolaylaştıracak ekonomik ve sosyal doku da yine bu bölgelerde geliştirildi.

Üzüm, incir, tütün, pamuk, zeytin, çeşitli madenler, el halıları Batı Anadolu'nun özellikle İzmir hinterlandının ihraç mallarıydı. Çukurova pamuk üretiminde uzmanlaşmıştı. İhracata yönelik meta üretiminin geliştiği bir başka bölge olan Doğu Karadeniz'in tütün ve fındığı, ülkenin başlıca ihraç mallarını oluşturuyordu. Marmara Bölgesi'nde ham ipek ve koza üretiminde uzmanlaşmış bir kent olan Bursa, dünya ekonomisiyle bütünleşmede önemli olan bir yöreydi. Orta Anadolu'da ise dış pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyonla sınırlıydı. Ancak 1890'ların başında Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan demiryolunun yapımından sonra bölgeden, İstanbul ve dış pazarlara buğday ve arpa üretimi hızla arttı.

Orta Anadolu ve Karadeniz'in kimi yöreleri ile Doğu ve Güneydoğu, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yarısına değin dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin büyük ölçüde dışında kalan bölgeler oldu. Ulaşım olanaklarının çok kısıtlı, coğrafi yapısı engebeli olan bu bölgelerden hububat gibi taşınması güç mallarda, bölgedeki meta üretimi yerel kent pazarlarıyla sınırlıydı. Kırsal kesimde tarım ve hayvancılığın başat olduğu, kentlerinde ise daha çok Ermeni ve Rum esnafın geliştirdiği zanaatkarlığın egemen olduğu Doğu ve Güneydoğu'da kimi kentler görece pazara açılmışlardı. Güneydoğu'da Diyarbakır, Urfa, Mardin yöreleri, Halep üstünden Akdeniz'e ve oradan dünya pazarlarına ulaşabilirken; Doğu'da Trabzon-Tebriz yolunun önemli bir halkası olan Erzurum ve çevresi, bu ticaret yoluyla dünya ekonomisine bağlanıyorlardı. Ancak bu kısmi ve yerel gelişmeler, tüm bölgede kapitalist üretim ilişkilerini geliştirecek boyutta ve canlılıkta değildi.

Osmanlı'nın geneline egemen olan timar sistemi, nüfusun çoğunluğunu göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Doğu ve Güneydoğu'da uygulanmadı. Merkezî devlet askeri görevlerini yerine getirdikçe ve vergilerini ödedikçe bu aşiretlere ilişmemiş, onlara görel bir özerklik tanımıştı. 19. yüzyılda Kürt beyliklerine son verip onları il olarak merkeze bağlama girişimi, özünde aşi-

ret reislerinin ekonomik, politik güçlerinde önemli bir sarsıntı yaratmadı. Aşiretlerin yerleşik tarıma geçişleriyle birlikte aşiret reisleri de büyük toprak sahibine dönüşmüş, yarı-feodal üretim ilişkileri ağırlık kazanmıştı. 1858'de Arazi Kanunu'nun çıkmasından sonra toprak ağaları geniş miri arazileri ucuz fiyatla devletten satın almaya başladılar. Aşiret reisleri, küçük üretici köylüleri ortakçı durumuna getirmek için çeşitli baskılara başvurdular. 1912-13 Tarım Sayımı, Güneydoğu Anadolu'nun Adana'nın ardından Anadolu'nun en adaletsiz toprak dağılımına sahip bölgesi olduğunu ortaya koyuyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da bölgeye egemen olan feodal üretim biçimiydi. Pazar için üretimin çok zayıf olduğu bu üretim tarzı, daha çok Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Mardin gibi yörelerde egemendi. Kendine yeterliliğin esas olduğu, pazar için üretimin daha çok yerel kent pazarlarıyla sınırlı olduğu bölgede, tarımsal üretim oldukça ilkel yöntemlerle yapılıyordu. Bölgede sanayi tanımına giren işletmeler ise küçük üretime dayalı ve geleneksel ilişkileri sürdüren bir yapıdaydı.

18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da süren kapitalist gelişme çizgisinde Doğu ve Güneydoğu'ya Batı kaynaklı kapitalist gelişmenin rüzgârları ulaşamadı. Bölgede egemen üretim biçimi olan feodalizmin çözülme süreci, 1930'larda devlet kapitalizminin bölgeye girişiyle başladı. Devlet kapitalizminin demiryolları, sanayi ve maden işletmeleri, üretme çiftlikleri vb. kuruluşlarla bölgeye girişi sırasında, tarımsal yapılar da bir çözülme-dönüşüm sürecine girdiler. Yavaş ve sancılı bir çözülme olmakla birlikte 1930'larda temeli atılan bu süreçte, 1950 sonrasında belli gelişmeler yaşandı, 1960 ve 1970'lerde ise hızlandı.

1940'ların sonlarında bölgede ticarileşme, kapitalistleşme sürecinin, ülke geneline göre geri düzeyde olduğu görülmekteydi. Nüfusun kır-kent bileşiminde kırlar ezici bir ağırlığa sahipti. Tarımda görece bir ticarileşme başlamakla birlikte, başta tali yolların yetersizliği, sulamanın eksikliği vb. üretkenlikle ilgili olanakların kısıtlılığının yanı sıra kırsal kesimde toprak mülkiyetinin feodal karakterini koruması üretim ve verimliliğin artışı önünde ciddi bir engeldi.

Özetle dünyada ve Türkiye'de önemli değişimlerin yaşanacağı 1950 sonrası dönemin eşiğinde, Doğu ve Güneydoğu, devlet kapitalizminin doğrudan ve dolaylı müdahaleleriyle feodal ilişkilerden kapitalizme geçişin patikasına girmişti. Gerek kentler gerekse kırlarda devlet kapitalizminin yukarıdan aşağıya operasyonlarıyla pazarla tanışma, hayvansal ve bitkisel artığı fazlaştıran değişime girme, giderek ücretli emek kullanmanın ilk eğilimleri, belirtileri gözlenmeye başlamıştı. Batı'daki pazarlarla eklemlenme süreci, 1930'lu yıllarda kurulan bağlar, döşenen köprüler sayesinde, 1950 ve sonrasında çok daha hızlanacaktı.

Kapitalist gelişmenin yeni bir ivme kazandığı 1950 sonrasında Doğu ve

Güneydoğu, çok partili yaşamın popülist politikalarından yararlanabildiği ölçüde gelişti. Türkiye'nin her yanına serpiştirilen çimento ve şeker fabrikalarından birkaç tane de bu bölgeye düştü. İçe dönük sermaye birikim sürecinin iç pazarı derinleştirdiği 1960 ve 1970'li yıllar boyunca bölge de kapitalist gelişmenin kimi yüzleri ile tanıştı ve temposu düşük olsa da kapitalizme geçiş süreci bu bölgede de yaşanmaya başladı.

1960 ve 1970'li yıllarda Doğu ve Güneydoğu'da kırsal sınıf yapısı ve üretim ilişkileri ile köylülüğün farklılaşmasını hazırlayan dinamikler şöyle özetlenebilir (Sönmez 1990):

Doğu ve Güneydoğu tarımında 1950'lerde başlayan pazara açılma yavaş da olsa kapitalistleşme, kısaca dönüşüm 1960 ve 1970'li yıllarda hızlandı. Köylülüğün farklılaşma süreci, bir yandan tarım proletaryasını yaratırken, öte yandan da çeşitli büyüklükteki üreticileri ve zengin köylülüğü ortaya çıkardı. Yol ve ulaşım olanaklarının gelişmesi, başta traktör olmak üzere tarıma yeni teknolojilerin girmesi, sulanan alanların artması, kırsal nüfusun kentte göçmesi, büyük toprak sahiplerinin farklılaşmasını hazırlayan dinamikler oldu. Ancak bölgede kapitalist ilişkilerin yavaş gelişmesi ve sınırlılığı sonucu üretim ilişkilerindeki yarı-feodal nitelik 1960 ve 1970'li yıllarda da sürdü.

Büyük toprak sahiplerinin, daha çok toprağa sahip olma ve makineleşmeleri, giderek kapitalist çiftçi olma eğilimleri, özellikle Diyarbakır ve Urfa yörelerinde boy gösterdi ve bu süreç köyde mülksüzleşme olgusunu da gündeme getirdi. Özellikle köylüyü, kiracı-yarıcı ilişkisiyle kendine bağlayan feodal ağaların bu çizgideki dönüşümleri mülksüzleşmeyi hızlandırdı. Böylece topraktan kopan emeğin bir bölümü kentlere (özellikle Batı kentlerine) göçerek sanayiye yedek işgücü ordusuna katılırken, bir bölümü de yöredeki devlete ait tarım işletmelerinde çalışmaya başladı. Topraklarını büyüten zengin köylü karşısında köyden göçmekle birlikte toprağını tümünden terk etmeyen köylüler, bunları diğer küçük ve orta işletmelere kiraladılar, bir süre sonra da sattılar.

Tarım proletaryası olmaya direnen yoksul köylülük 1970'li yıllarda, bölgede dikkate değer bir kesimi oluşturuyordu. Bunlar hem kendi topraklarını işletiyor, hem de iş buldukça ücretle çalışıyordu. Genellikle 1–20 dekar toprağa sahip bu kesimin oranı 1973'te %35,4'ü buluyordu, yöre topraklarındaki payları ise %6 dolayındaydı. Bunlar daha çok buğday–arpa üretiyor ve ürününü ağırlıklı kişisel tüketime ayırıyordu.

Bölgede en geniş gövdeyi 20–100 dekar arası toprağa sahip küçük üreticiler oluşturuyordu. Toplam toprakların %42'sini işleyen bu kesim üretimini geleneksel yöntemlerle sürdürüyor, ürettiği hububatın %20–30'unu pazara çıkarıyordu. Bu kesim feodal ağa ya da aşiret reisin egemenliği altındaydı. Küçük üretici ile feodal beyler arasındaki ilişki, tarımda kapitalistleşmenin

hızlanmasına da engel oluşturur. İşlediği toprağı ağadan kiralayan ya da ortakçı ilişkisine giren küçük köylü, basit meta üretiminin kabuğunu kıramaz. Kendi geçimi ve ağaya sorumluluklarıyla sınırlı bir üretimle yetinen bu kesim, yeni teknoloji ve girdi kullanıp verimi arttıramaz, birikim kanallarını açıp büyüyemez, kapitalistleşemez. Bu ilişki büyük toprak sahibinin küçük köylülüğü ekonomik ve siyasal denetiminde tutmasına da olanak verir.

100–200 dekarlık topraklara sahip orta köylülük 1970’li yıllarda toplam ailelerin %8,4’ünü oluşturuyor ve toprakların %22’sini işliyordu. Bunların üretiminin pazarlanan bölümü %30 dolayındaydı. Orta köylülük iyi hasat yıllarında birikim yapma ve ücretli işçi çalıştırma özelliklerine karşın tefeci-tüccar sermayenin denetimi altındadır. Çünkü bu kesimin tefeci-tüccar ve toprak ağalarının kontrol ettiği banka kredilerinden yararlanma olanakları kısıtlıdır.

Türkiye’de toprak dağılımının en eşitsiz olduğu bölgeler olan Doğu ve Güneydoğu’da, 1973’te, 200 dekarın üstünde toprağına sahip ailelerin oranı %4 dolayındaydı, ancak bunlar, toplam toprakların %30’una sahiptiler. Ağalar parçalanmış toprakları kendilerinde toplamış, dönem dönem gündeme getirilen toprak reformu girişimlerini savuşturmaya çalışıyorlardı.

1980’lerin ortalarında GAP Bölgesinde ekonomi büyük ölçüde tarıma dayalıydı. 1985 verilerine göre Türkiye’de GSMH’nin %19,4’ü tarımdan sağlanırken GAP Bölgesinde bu oran %40 dolayındaydı. Tarım oldukça verimsiz ve sorunlu bir özellikteydi. Varolan üretim koşullarında, işlenen arazinin %96’sında kuru tarım yapıyordu. Toprak ve su kullanım yöntemlerinin ilkelliği, çağdaş tarım girdilerini kullanmada gerilik, iklim ve topografya güçlükleri, eğitim düzeyindeki düşüklük tarımsal verimlilikte düşüklüğe yol açan başlıca etkenlerdi. Bu durum, bölgede yıllardır egemen olan tutucu üretim ilişkilerinin sürekliliğini sağlarken, toplumsal yapıda da durgunluğa neden oluyordu. Çok yönlü toprak-insan ilişkilerinin yaşandığı bölgenin önemli bir kesiminde toprak, feodal-serf ilişkisi ile işlenmekteydi. Aynı zamanda Güneydoğu, Türkiye’de toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölgedi. 1981 Köy Envanter Etütlerine göre GAP Bölgesinde çiftçi ailelerin %40,3’ü topraksızdı. Bu oran toprak temerküzünün en yoğun olduğu Diyarbakır ve Siirt’te %45’e ulaşıyordu. Bölge genelinde 50 dekarın altında toprağına sahip olan ailelerin oranının yaklaşık %72 olmasına karşın bunlar toprakların ancak %19’una sahiptiler. Buna karşılık 200 dekardan büyük topraklı aileler tüm ailelerin yalnızca %5’ini oluşturmalarına karşın bölge topraklarının yarısından fazlasının (%55’inin) sahibiydiler. Öte yandan yıllardır toprak reformu girişimlerine hedef olmasına karşın reform çabalarının bölge egemenlerince çelmelendiği Güneydoğu’da “ağa köyleri”nin sayısı 400’ün üzerindeydi.

Kapitalistleşme sürecinin hız kazanması büyük arazilerin el değiştirmesinin yanı sıra küçük üretici topraklarının belli ellerde toplanması sonucunu da doğurmaya başlamıştı. Bölgede toprak yoğunlaşması ile toprakların daha çoğuna sahip olan büyük ağalar, bu toprakları daha çok kiracı-ortakçı ilişkisi çerçevesinde işletiyor ve gelirlerinin önemli bir bölümünü “rantlar” oluşturuyordu. Bu kesimde 1970’lerde çok cılız olan kapitalist tarıma yönelme GAP ile (sulu tarıma geçişle) birlikte yeni bir ivme kazanacaktı. Büyük toprak sahipleri özellikle Urfa, Diyarbakır, Mardin ve Adıyaman’da yoğunlaşmıştı.

1970, 1991 ve 2001 GTS sonuçlarının GAP Bölgesine ilişkin sonuçları karşılaştırıldığında (Çizelge-V.37), bu 30 yıllık dönemde bölgede toprak mülkiyeti alanındaki dengesizliğin sürdüğü görülmektedir.

Çizelge-V.37. GAP Bölgesinde Toprak Mülkiyeti Yapısındaki Değişmeler (%)

İşletme Ölçeği (da)	İşletme (%)			Toprak (%)		
	1970	1991	2001	1970	1991	2001
-20	20.4	23.1	27,2	3.5	1.3	2,5
21-50	21.0	22.2	26,2	7.4	4.6	7,8
51-100	15.5	19.4	18,6	11.7	8.5	11,9
101-200	13.0	17.8	14,8	18.5	15.1	18,6
201-500	7.6	11.8	10,3	22.9	20.9	27,6
501-1.000	2.0	2.8	2,0	14.7	11.6	12,3
1.000 +	0.4	2.9	1,0	21.4	38.0	19,4

Kaynak: DİE (Genel Tarım Sayımları)

1970 yılında 100 dekarın altında toprağa sahip ailelerin oranı %76,9, işledikleri toprakların oranı %22,6’dır. 1991’de bu ailelerin oranı %64,7, sahip oldukları toprakların oranı ise %14,4’tür. 1970 yılında 500 dekarın büyük topraklı aileler toplamın %2,4’ünü oluşturmakta ve toprakların %36,1’ini elinde bulundurmaktadır. 1991 yılında ise aynı dilimdeki ailelerin oranı %5,7’ye denetimlerindeki topraklar ise %49,6’ya yükselmiştir. Öte yandan aynı dönemde bölgede 1.000 dekarın üzerindeki özel mülk çiftliklerin sayısı 9,5 katından fazla artarak 9.212’den 8.793’e, sahip oldukları topraklar ise 4,5 kat dolayında artarak 3,9 milyon dekarın 17,2 milyon dekara çıkmıştır.

2001 Tarım Sayımı’na doğrudan gelir desteği uygulamasının damgasını vurduğu, işletmelerin 201-500 dekarlık grupta yoğunlaştığı görülmektedir. 1991’de 500 dekarın büyük toprağa sahip işletmelerin oranı %5,7 iken 2001’de %3’e düşmüş; buna karşılık 201-500 dekar toprağa sahip işletmelerin oranı ise %22,9’dan %27,6’ya yükselmiştir.

Toplam 75 bin km² alanı kapsayan GAP, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapımı öngörülen barajlar, hidroelektrik santralleri (HES) ve sulama tesislerinin yanı sıra tarımsal altyapı, sanayi, eğitim, sağlık ve başka sektörlerin gelişimi ve hizmetlerini kapsayan çok yönlü bir projeler demetidir. GAP kapsamında enerji ve sulama amaçlı 13 büyük proje ile Fırat nehri ve kolları üzerinde 14 baraj ve 11 HES; Dicle nehri ve kolları üzerinde 8 baraj ve 8 HES olmak üzere 22 baraj ve 19 HES yapımı planlanmıştır.

GAP Master Planı'nın 1990–2005 dönemi sonu itibariyle belirlediği hedef ve büyüklüklere ulaşabilmek için yapılması öngörülen kamu yatırımlarının finansman gereksinimi 2005 yılı sabit fiyatlarıyla toplam 35,1 katrilyon TL'dir. Bu kapsamda 2004 sonuna değin, yaklaşık 19,5 katrilyon TL harcama yapılmış ve nakdi gerçekleşme %54,1 düzeyine ulaşmış bulunmaktadır.

GAP'ın sulama projelerinin tamamlandığında Fırat Havzası'ndan 1,1 milyon ha ve Dicle Havzası'ndan 628 bin ha olmak üzere 1,7 milyon hektarı büyük projelerden, geri kalanı münferit projelerden olmak üzere toplam 1,8 milyon hektar alan sulu tarıma açılacaktır. Bu da, Türkiye'de ekonomik olarak sulanabilecek alanların %19'unu oluşturmaktadır.

GAP Bölgesi'nde 2005 sonu itibariyle DSİ tarafından sulamaya açılan alan 236 bin hektara ulaşmıştır. Fiziki gerçekleşme açısından, sulama projelerinin %13'ü işletmede, %7'si inşaat halinde, %25'i ihale ve %55'i planlama aşamasındadır.

GAP kapsamında, 2005 sonu itibariyle 8 hidroelektrik santrali tamamlanmış; santral kurulu güçleri itibariyle hidroelektrik enerji projelerinin %74'ü gerçekleşmiştir. Türkiye'de 2005 yılında üretilen 39,6 milyar kilovat–saatlik hidroelektrik enerji içinde, GAP 18,7 milyar kilovat–saatlik hidroelektrik üretimiyle % 47'lik bir paya sahiptir. Üretilen elektriğin parasal değeri ise yaklaşık 1,1 milyar dolardır.

Böylesi bir abartı –doğallıkla– iktisat biliminin rasyonelleriyle boy ölçüşemez. O halde bölgede GAP gibi bir projenin neden gerekli olduğunu, neyi yapmayı amaçladığını araştırmak yararlı olacaktır:

1980'lerin başından beri geliştirilmeye çalışılan ekonomik yapı, Türkiye'nin hızla kapitalist sisteme eklemlenmesini sağlayacak ve aynı zamanda onun tarafından denetlenmesini kolaylaştıracak bir homojenliği ekonominin tüm alanlarında oluşturmak üzere inşa edilmiştir. Yeni sermaye birikim modeli olan 24 Ocak Kararlarının uygulamaya konulmasıyla tarım kesiminde de yapının homojenleştirilmesi yolunda çalışmalar başlamıştır. Bu, tarımsal üretimin küçük üretim birimleri temelinden çıkarılması, büyük tarım işletmeleri temelinde yeniden örgütlenmesi ve tarımsal ilişkilerin kapitalize edilmesi anlamına gelmektedir.

Türkiye’de tarımsal işletmelerin verimli ölçekte olmaması hem üretimi düşürmekte, hem de denetlenebilir olmasını güçleştirmektedir. Bu gerçek Güneydoğu Anadolu’da daha da belirgindir. 1981 Köy Envanter Etütlerine göre bölgedeki tarım işletmelerinin %56’sı 25 dekarın altında, %16’sı 26–50 dekar, %14’ü ise 51–100 dekar arasında toprağa sahiptir. Başka bir deyişle, küçük ve orta işletme sayısı, toplam işletme sayısının %85’inden fazlasını oluşturmaktadır. Tarım kesiminin kapitalize olması, homojenleşmesi ve giderek sanayiye daha fazla kaynak aktarımı yapabilmesi için bu tablonun değişmesi, küçük üreticiliğin tasfiyesi gereklidir. Bu anlayış günümüzde izlenen tarım politikalarında da somutlaşmaktadır. İşte GAP böylesi bir yapıyı kırmak, 1980 sonrası uygulanmaya çalışılan Türkiye tarımını “piyasa koşullarına” uydurma politikası içinde vazgeçilmez bir araç olarak düşünülmüştür.

Mustafa Sönmez’in (1987b) öngörülerine göre, başta tarım kesiminde olmak üzere Türkiye kapitalizminin gelişiminde önemli bir kaldıraç olarak nitelenen GAP çalışmalarının büyük burjuvazinin kapitalist çiftlikler kurmasını özendirecek düzeyde uygun koşullar yaratması beklenebilir. Nitekim büyük sermayenin bu yörelerde geniş topraklar satın aldığı, tarımda başlayan, sanayide devam eden ve son halkasını ihracatın oluşturduğu entegre projeleri tasarladığı belirtilmektedir.

Yukarıda değinildiği gibi, GAP Bölgesindeki tarım alanlarının sulamaya açılmasıyla verimlilik ve üretimde büyük artışlar olacaktır. Bölgede uygulanacak olan sulama aynı zamanda daha az fiyatlardan daha yüksek değerli ürünlere geçişi birlikte getirecektir. Ancak, kamunun yaptığı yatırımlar sonucu sağlanacak rantlardan, varolan durumuyla büyük eşitsizlikler içeren toprak mülkiyeti düzenine dokunulmadıkça, Bölge insanı aynı ölçüde yararlanamayacaktır.

Yine Sönmez’e (1990) göre, özellikle tarımda kapitalist gelişmeyi hızlandıracak olan GAP’ın, bölgenin ekonomik–toplumsal dokusunda dikkate değer değişimler yaratması bekleniyor. Bölge topraklarının sulamaya açılmasıyla tarımdaki üretim ilişkilerinde de önemli değişimler olacak. Pazar için üretimin artacağı, büyük toprakların daha çok sulu tarım yapılan kapitalist çiftlikler şeklinde kullanılacağı Güneydoğu’da, köylülüğün farklılaşma sürecinin hızlanacağı söylenebilir. Daha çok tarım proletaryası ve tarım kapitalistine sahip bir Güneydoğu, 2000’li yılların başlarında yaşanabilir.

1980’li yılların ortalarında bölgenin mevcut üretim deseni içinde tahıllar %60, baklagiller %22, sanayi bitkileri %4, sebzeler %5, diğerleri de %9 pay alıyordu. GAP Master Planı’nda öngörülen 2005 yılı ürün deseninde; pamuk %25, soya %10, yerbıstığı %5, ayçiçeği %5, susam %5 oranında yer almıştır.

GAP Bölgesinde sulama üretim teknolojisindeki gelişmeleri hızlandırmış ve bölgedeki tahıl, mercimek ve pamuk ağırlıklı ürün deseninde köklü değişikliklere yol açmıştır. Sulamayla birlikte ürün deseninde gözlenen en önem-

li değişiklik, pamuk üretimindeki olağanüstü artıştır. Örneğin *Çizelge-V.38*'de görüldüğü gibi 2004 yılı itibariyle Harran Ovası'nda ekim alanlarının %83'ünde pamuk tarımı yapılmıştır. Sulanmayan yerlerde arpa, buğday, mercimek, fıstık ve iklimin uygun olduğu yerlerde ise tütün egemen üründür.

Çizelge-V.38. Harran'ın Ürün Desenindeki Değişmeler (%)

Ürün	Bitki Ekiliş Oranı	
	1995	2004
Alan (Hektar)	30.000	123.340
Hububat	69,0	13,8
Pamuk	21,0	82,9
Mısır II.	–	7,0
Meyve	–	0,2
Susam II.	–	1,1
Sebze	2,0	2,8
Bostan	–	0,6
Mercimek	8,00	–
Toplam	100,0	108,2
Kaynak: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı		

2004 yılında Türkiye toplamı olarak 928 bin ton olan pamuk üretiminin yarıdan çoğu GAP Bölgesinde gerçekleşmiştir. GAP öncesinde pamuk yetiştirilen üç ana bölge Ege, Çukurova ve Antalya idi. Oysa 1997'de toplam 795 bin ton olan pamuk üretiminde Ege Bölgesi yaklaşık %39'luk payıyla birinci sırada yer almaktaydı; GAP'ın payı ise %38 dolayındaydı.

Bölgede pamuk üretiminde hızlı bir artış yaşanmakla birlikte, pamuk kalitesine ilişkin önemli sorunlar bulunuyor. Yetiştirilen pamuk çeşidinin kalitesi Ege ve Çukurova'nın pamuk kalitesinden düşüktür. Bölgede belli bir kalitenin üzerinde yetiştirilen çeşitler ise, yüksek maliyetler nedeniyle rantabl bulunmuyor. Tüm bunların dışında aşırı sulama sonucu tuzlanma-çoraklaşma, sulu tarımın bir türevi olan tarım ilacı ve gübre kullanımı ile artabilecek su kirliliği ve topraktaki kirleticilerin verimlilik ve kaliteyi olumsuz yönde etkilemesi gibi bir dizi sorun mevcut. Bunlara ek olarak kesinlikle pamuk ekilmemesi gereken yüksek eğimli alanlarda pamuk ekimine de değinmek gerekiyor. Pamuk ekimi, toprak yapısını üretilmesi düşünölen başka ürünlerin yetiştirilmesini olanaksız hale getiren bir forma sokuyor. Önlem alınmaması halinde bu durum yeniden pamuk ekimini bile tehlikeye sokacak bir gelişme.

Sulu tarıma geçişin ürün deseninde oluşturduğu değişimlere değindikten sonra, sulamayla birlikte bölgede toprak mülkiyeti yapısı ve üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümlere de değinmek gerekiyor.

Öncelikle topraksızlığın bölgedeki kırsal nüfusun en büyük sorunu olma özelliğini sürdürdüğünü belirtmek gerekir. ODTÜ Sosyoloji Bölümünden bir ekip tarafından 1993 yılında yapılan ankete göre Güneydoğu Anadolu'da mülk toprağı olmayan hanelerin oranı %40,3'tür. Oysa aynı yıllarda yapılan başka araştırmalar, mülk toprağına sahip olmayanların Orta Anadolu'da %23,1, Ege'de ise %18,3 olduğunu ortaya koymuştur (Akşit ve Şen 1999).

GAP ve sulama ile birlikte tarımda tekelleşme süreci hız kazanmış durumda. Toprak ağalığı bölgede hızlı bir dönüşüm geçiriyor. Geleneksel mülkiyet biçimlerindeki dönüşüm sonucunda, büyük toprak sahipliği değişiyor ve sayısal olarak azalıyor. Birkaç köyü kapsayan büyüklükteki işletmeler neredeyse tümüyle ortadan kalktı, bir köyün tümüne sahip işletmelerin sayısı da iyice azaldı. Buna karşın güncel koşullara ve işletme yeteneğine göre değişmekle birlikte, GAP Bölgesinde yaygın işletme biçimi *ortakçılık* ve *kiracılıktır*.

Marx (1978) ve Lenin'i (1988) izleyen klasik Marksist anlayışta ortakçılık, günümüzün kapitalist çağına ait olmayıp, feodal bir üretim biçimidir. Bu yaklaşımlar, pazar ekonomisinin kırsal alanlara girmesi ve sınıf çatışmaları ile ortakçılığın zayıflayacağını, yerini ücretli işçi sistemine bırakacağını öngörür. Klasik Marksistler, ortakçılığı piyasa ekonomisi ile uyumsuz ve verimsiz bir yöntem olarak değerlendirirler. Eğer kapitalist ortamlarda ortakçılık hâlâ devam ediyorsa, kapitalizm tam gelişmemiş demektir. Kapitalist gelişmenin önündeki engeller kalktığı anda, ücretli işçi ilişkileri bu geçmişe ait üretim biçiminin yerine geçecektir (Özesmi 2003).

Ortakçılık, köy dışındaki ağalar ve topraksız köylüler arasında olduğu kadar, büyük toprak sahipleri ve yetersiz toprağına sahip olan çiftçiler arasında da bir tampon işlevi görmeyi sürdürmektedir. Geleneksel ortakçılığa sulanmayan arazilerde başvurulmasına karşılık, sulanan yerlerde yeni ortakçılık biçimleri ve kiracılık devreye girmektedir. Özellikle yeni sulamaya açılan alanlarda pamuk üretimi için kullanılan ortakçılıkta, toprak sahibi tohum, traktör, gübre, tarım ilacı, sulama gideri gibi nakit gerektiren tüm girdileri sağlar ve ürünün %70'ini alır. Ortakçı ise, ekim, çapalama, sulama ve ürünle ilgilenme gibi tüm emek girdilerini sağlar ve hasadın %30'unu alır. Sulamanın gerektirdiği yoğun emeği karşılamak üzere uygulanan bir başka ortakçılık türü de, sulamaya ilişkin tüm emek girdisini sağlayan ortakçının toplam ürünün %7–10 arasında bir bölümünü almasıdır. Şanlıurfa ve Gaziantep gibi, sulamanın erken başlaması nedeniyle pazarla bütünleşmenin belli bir düzeye ulaştığı yerlerde, daha ileri kiracılık biçimlerini gözlemek olanaklıdır (Akçay ve Akşit 1999).

Sulamanın girişi ile birlikte, ortakçılık uygulaması ikiye katlanmış; Şanlıurfa–Harran'da 1994'te %27 oranında uygulamakta olan ortakçılık 1999'da %56'ya çıkmıştır (Dünya Bankası 1999). Bunun kaynağında yatan ana ne-

den, devletin sulamanın gerektirdiği kredi, pazarlama ve işçilik gereksinimlerini karşılayacak tamamlayıcı politika ve projeler geliştirmeden GAP Projesi ile devasa bir sulama programını başlatmasıdır (Özesmi 2003).

GAP Bölgesinde, özellikle yoğun girdi kullanımını gerektiren sulu tarımda (özellikle pamuk tarımında), genellikle büyük toprak sahipleri arazi kiralamaktadır. Bunun nedeni, kiralanacak araziye işleyecek düzeyde makine-ekipman sahibi işletmelerin yeterli yaygınlıkta olmayışıdır. Bu tür örneklerin, bölgede üretim örgütlenmesinin geleceğine ilişkin önemli ipuçları sağladığı söylenebilir.

Geçmişten günümüze kapitalizmin mantığı doğrultusunda dönüşerek gelen ağalık kurumu aracılığıyla gücünü iyice arttıran tarım kapitalistlerinin yanı sıra, yerli/yabancı sermaye gruplarının bölgeye dönük iştahı kabarmakta. Sabancı'ların Şanlıurfa'da binlerce dekar toprak satın almasından, Koç'un trilyonluk Trakmak yatırımına, Amerikan tohum-ilaç tekellerinin ilgisine değin bölgenin kapitalistlere yeni kâr olanakları sunduğuna ilişkin bir dizi gösterge var. Harran Ovası'nda sulamaya açılan toprakların büyük bölümü Necmettin Cevheri, Sedat Bucak gibi siyasetin rantını arkasına almış ağalara ait.

Cumhuriyet döneminin en büyük yatırımı olarak kabul edilen GAP'ın yarattığı/yaratacağı değerlerden bölgedeki yoksul köylü ve emekçilerin yararlanabilme umutları giderek boşa çıkıyor. Çünkü GAP uluslararası tarım ve gıda tekellerince yağmalanmaya başlandı bile. Başta İsrail olmak üzere birçok kapitalist ülkenin gıda ve tarım şirketi doğrudan ya da işbirlikçileri aracılığıyla bölgeden toprak satın almakta ya da kiralamaktadır.

İsrail dışında ABD, İngiltere, Fransa gibi bölgede çıkar ve egemenlik peşinde koşan ülkeler de bölgenin ekonomik potansiyelinden ve stratejik konumundan yararlanmak için etkinliklerini sürdürüyorlar. GAP'a uluslararası tekellerin ilgisini çeken başlıca etkenler bölgenin sahip olduğu sınırsız toprak ve tatlı su kaynakları, ikliminin ılımanlığı, doğal ortamda yılda bir kaç kez ürün alınabilme olanağıdır.

GAP İdaresi, yabancı şirketlerin yatırımlarını bu bölgeye kaydırıldığını, günümüzde yabancı sermayeli (İsviçre, Alman, Amerikan ve İsrail) üç şirketin gıda, tekstil, inşaat malzemesi ve cam elyafı boru yatırımlarının inşa halinde olduğunu belirtiyor. Şu ana değin 67 İsrail şirketi bölgede toprak satın almış olup, en az bu kadarı da gizli biçimde pazarlıklar yürütmektedir (Aksiyon 23/09/2000). Bunun yanı sıra birçok İsrail şirketi seracılık, hayvancılık, tarımsal mekanizasyon, ortak çiftlikler kurulması yolunda çalışmalarını da sürdürüyor. Öte yandan İznik Gölü kıyısında mısır işleme tesisi kuran Car-gill, GAP'ta bin dekarlık bir arazi üzerinde mısır çiftliği oluşturuyor.

Bölgeye her geçen gün yabancılar kadar yerli sermayenin de ilgisi artıyor. Çünkü önümüzdeki on yıl içinde bölgede tarım tekelleşecek. Sabancı Gru-

bu'nun şirketlerinden Sapeksa bu çiftlikte bölgeye uygun tohum yetiştirecek. Günümüzde "tarımın petrolden daha değerli hale geldiğini" belirten Koç Holding, 17,5 milyon dolar harcayarak Ata Grubu'yla Harran'da GAP'ın en büyük besi çiftliğini kurdu. Bölgedeki TİGEM işletmelerine de talip olduklarını belirten Koç-Ata Grubu, bu proje ile GAP'ta "sözleşmeli çiftçi" modelini başlatmakla övünüyor. Tikveşli Urfa'da damızlık süt sığırcılığı işletmeciliği ve balık işleme tesisi kuruyor. Yaşar Holding'e bağlı şirketlerden Pınar, bölgede soğuk hava deposu satın aldı. Ceylan Holding, Diyarbakır'da satın aldığı arazilerde tekstil ve gıda yatırımı yapmaya hazırlanıyor. Toprak Holding, Lice'de yağ fabrikası, Kombassan ise Urfa'da pamuklu dokuma fabrikası kurdu. Alarko Topluluğu ise 2 bin hektar arazi üzerinde, 4 milyar dolarlık bir tarımsal teknopark projesi uygulamak istiyor. İslami sermayenin önde gelen isimlerinde Yimpaş, Diyarbakır'da otel, alış-veriş merkezi ve hastaneden oluşan bir kompleks yapmayı planlıyor. Bu arada yatırımlardan bölgenin feodalleri de payını alıyor. Şanlıurfa'nın ünlü Cevheri ailesi, Macar yatırımcılarla tarım aletleri fabrikası kurmaya hazırlanıyor.

Yapılan son araştırmalar, sulu tarıma geçişle birlikte bölgedeki toprak dağılımının daha da adaletsiz hale geldiğini gösteriyor. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın 1999 yılı kayıtlarında bölgenin en verimli topraklarının bulunduğu Şanlıurfa'da, 64,4 bin ailenin 1,2 milyon hektar arazide tarım yaptığı belirtiliyor. Araştırmaya göre ailelerin ilk %25'lik dilimi toplam arazinin %3'üne, ikinci çeyrek dilimi %10'una, üçüncü çeyrek dilimi %17'sine, geriye kalanı ise toprağın %70'ine hükmediyor (Faraç 2004). Tarımda tekelleşme sürecinin emekçiler açısından anlamı daha çok sömürü ve yoksulluk demektir.

GAP İdaresi'nin başka bir araştırmasına göre, Şanlıurfa-Harran Ovaları'nda 2004 yılı itibariyle sulamaya açılan 123 bin hektar alanda elde edilen toplam katma değer 138 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Sulama öncesi bu değer 60 milyon dolar idi. Yani sulama ile tarımsal üretimin katma değeri kuru tarıma göre ortalama 2,3 kat daha fazla olmuştur. Ancak kazanan yine tarım kapitalistleri oldu. Tarım emekçilerine ise çok düşük ücretler dayatılmış; bu durum tarım emekçilerinin yine yoğun biçimde Çukurova'ya gitmesine yol açmıştır.

Türkiye bölgesel eşitsizliği en derinden yaşayan ülkeler arasında yer alıyor. Geçen yıllar, aradaki uçurumun daralmasını değil büyümesini getiriyor. Kişi başına milli gelirin en yüksek olduğu Kocaeli ile en son sıradaki Muş arasındaki fark 1'e 11. Doğu-Güneydoğu ve Türkiye'nin en yoksul illeri olan Muş, Ağrı, Bitlis, Hakkâri, Bingöl'de kişi başına gelir, yoksul Afrika'nın birçok ülkesinin kişi başına gelirinin altında. Doğu ve Güneydoğu Bölgesi ile Batı Türkiye arasındaki refah ve gelir farkı, Doğudan Batı'ya sermaye ve insan gücü göçüne neden oluyor. Bu göç, kimi dönemlerde tem-

posunu artırıyor. Yıllardır süren sermaye ve işgücü göçü sonucu bölge, gelişme sürecinde sürekli kan kaybediyor. Bölgeden göçen insan gücü potansiyeline ilişkin iç göç verileri ortaya çarpıcı sonuçlar koyuyor. 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre; Doğum yeri Doğu ve Güneydoğu illeri olan nüfusun yaklaşık %30'u Batı'ya göç etmiş, orada yaşıyor. Ekonomik/politik nedenlerle bu oranın 1990 sonrasında 1-2 puan artmış olduğu ve her üç Doğu-Güneydoğuludan birinin bölge dışında yaşadığı söylenebilir. Ancak bu oran kimi illerde %50'nin de üzerinde. Örneğin nüfusun Tunceli'de %53'ü, Erzinan'da %50'si göç etmiş. Doğduğu topraklardan ayrılıp göçenlerin oranı Kars'ta %45, Siirt'te %42, Erzurum'da %36, Mardin'de ise %35'i buluyor. Göç oranı en düşük iller Diyarbakır, Urfa, Van, Batman, Şırnak ve Hakkâri. Bu illerde doğan nüfusun ancak %15-20'si topraklarını terk edip göçmüş. Ancak bu illerde köylerin zorla boşaltılması sonucu ve can korkusuyla köyler il merkezlerine akıyor ve merkez ilçelerde yoğun bir yoksulluk yaşanıyor. Göçün yöneldiği merkezlerin başında İstanbul, Adana ve İzmir geliyor. 19. yüzyılın ikinci yarısından bu yana pamuk işçiliği ile başlayan Çukurova ile tanışıklık, Güneydoğulular için Güney illerini göç merkezi haline getirdi. Adana'yı Mersin, daha sonra da Antalya izledi ve Akdeniz, özellikle Güneydoğuluların yoğun olarak göçtükleri bölge oldu. Doğu'nun kuzeyindeki iller için göçün temelinde ekonomik koşullar, güneyindeki Doğu illeri için ise ekonomiye ek olarak can güvenliği sorunu var (Sönmez 1998).

Yukarıda da değinildiği gibi, 1980'lerin ortalarından itibaren yükselen "Kürt sorunu" da göçün bir boyutunu oluşturdu. Kürt kökenli kitlelerin yaşadığı yerlerde birçok insan, ekonomik ve siyasal güvensizlik nedeni ile kırsal alanlardan kentsel alanlara yöneldi. 1990'larda kısmen de olsa yaşama geçirilen Güneydoğu Anadolu Projesi de bu genel eğilimi değiştirmeye yetmemiştir. (İçduygu vd. 1998).

Göç özellikle 1992 sonrasında zorunlu köy boşaltma olaylarıyla büyük artış göstermiştir. OHAL Bölge Valiliğinin Kasım 1997 verilerine göre, boşaltılan toplam yerleşim birimi sayısı 3.428, göç eden kişi sayısı ise 378 bindir. Bu sayılar tümüyle boşaltılmayan yerleşim birimlerinden bireysel olarak göç edenleri kapsamamaktadır. Bu nedenle bölgede zorunlu olarak göç eden kişi sayısının 450 bin dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Göçten en çok etkilenen bölge illeri Diyarbakır, Van, Şanlıurfa, Akdeniz çevresinde Mersin, Adana'dır (CHP 1998). Ancak bu yörelerde tutunamayan bir kısım göçmen İzmir ve Ege Bölgesi'ne ve İstanbul'a da yığınsal göç eğilimi göstermektedir. Zorunlu göçün GAP Bölgesinde toprak mülkiyeti yapısı ve üretim ilişkilerinde ne gibi değişimlere neden olduğu, göçün yöneldiği metropollerde hangi toplumsal, siyasal, kültürel ve şehircilik sorunlarına yol açtığı ise toplumbilimciler ve araştırmacıların gündemine yeni girmektedir.

Sonuç olarak GAP ile birlikte bölgede ivme kazanacak ekonomik ve toplumsal dönüşümler şöyle özetlenebilir (Günaydın 1997):

- ✓ Bölgede küçük üreticiliğin tasfiyesi hızlanacak, daha homojen, daha kapitalize bir yapının oluşması söz konusu olabilecektir. Bu olgu ile bölgedeki sömürü mekanizmalarının ulusal/uluslararası pazara daha fazla uyumlu hale gelmesi, yıllardır sürdürülen asimilasyon politikasının ekonomik boyutta tamamlanması istenmektedir.
- ✓ Tarım–sanayi bütünleşme sürecinin hızlanması söz konusu olabilecek, tarımdan sanayiye kaynak aktarımı daha da hızlanacaktır.
- ✓ Bölgede yeni bir ekonomik yapı oluşacak, bu yapıda uluslararası ve yerli tekeli sermayenin ağırlığı olacaktır.
- ✓ GAP'ın yaratacağı istihdam olanakları, GAP'la tasfiye edilen yoksul köylü ve küçük üreticiler için yeterli olmayacak, bölgede işsizlik ve göç yeni bir boyutta gündeme gelecektir.

GAP Bölgesinde demokratik bir toprak reformu yapılmadıkça bölgede aşiret ağalarının, şeyhlerin, seyitlerin sömürüsü daha da artacaktır. Varolan yaklaşımlar halkın kaynaklarıyla finanse edilen GAP ile yaratılan artı-değerin büyük ölçüde batıya –hatta ülke dışına– aktarılmasına neden olacaktır. GAP yalnızca görkemli barajlar, artan enerji üretimi ve sınırlı bir sulama yatırımı olarak kalacaktır. Yaratılan değere el koyanlar ise çokuluslu tekeller ve onların uzantıları olan yerli tekeli sermaye ve onlarla işbirliği halindeki tarım kapitalistleri ve feodal ögeler olacak; gelir eşitsizlikleri daha da artacak, tarım emekçileri daha yoksul hale geleceklerdir.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse GAP, bölgede yeni sömürü mekanizmalarının geliştirilmesine; işsizliği ve göçü başka bir boyuta taşımaktan öte bir işe –bölge insanı açısından– yaramayacaktır.

5.15. Tarımda Küresel Sömürgeciliği Kurumlaştırma Aracı: Sözleşmeli Üreticilik

24 Ocak Kararları ile başlatılan, 12 Eylül askeri rejimi eşliğinde 1982 Anayasasıyla kalıcı hale getirilen anti-demokratik, baskıcı bir politik düzen içinde uygulanan “*istikrar ve yapısal uyum politikaları*”, toplumdaki gelir dağılımını emek gelirleri ve tarım aleyhine, büyük sermaye lehine değiştirmeyi amaçlıyordu. Bu düzen, genelde sermayenin sömürü olanaklarına yeni katkılar yaptı. Ancak yapısal uyum programlarının yöntem, etki ve sonuçları en açık biçimde tarım kesimindeki değişimde ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Son yirmi yılda sanayi-devlet-tarım zincirinde halkaların diziliş sırası değiştirilmiş, yeni sıralama devlet-sanayi-tarım şeklini almıştır. Başka bir deyişle, devlet-köylü doğrudan ilişkisi kırılmış, sermaye-köylü ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Arada devletin bulunmadığı bu ilişki, “*sözleşmeli üreticilik*” modeli üzerinde yükselmektedir. Sözleşmeli üreticilik, kapitalizmin günümüzde köylülüğü kendine özgü bir tarzda tasfiye etme ve küresel sömürgeciliği kurumlaştırma araçlarından birisidir. Hem tarımda, hem de hayvancılıkta uygulama alanı bulmuş olan bu modelin dünya genelinde uygulayıcı ve savunucusu uluslararası şirketlerdir (Güler 1996).

En uygun çıkış yolu: Sözleşmeli çiftçilik

Dünya tarım üretimini yönlendiren uluslararası şirketlerin tarım üreticileri ile ilişkileri üç temel biçim sergilemektedir. Bunlardan birisi plantasyonlar, ikincisi genel ticari ilişkiler, üçüncüsü sözleşmeli çiftçilik uygulamasıdır (Güler 1996).

Plantasyonlar Orta ve Güney Amerika, Afrika ve Asya ülkelerinde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Yabancı şirketin toprak sahibi statüsü ile ücretli işçi çalıştırarak üretim sürecinde doğrudan yer aldığı bu uygulama, aşırı sömürü suçlamaları ve ulusçuluk hareketleri ile yaygınlaşan ulusallaştırma girişimleri sonucunda çekici olmaktan çıkmıştır.

Genel ticari ilişkiler günümüzde de geçerliliğini sürdürmekte, işleme, ticaret, denizaşırı taşımacılık, tarımsal girdi (tohum, gübre, ilaç vb.), makine ve işlenmiş yiyecek içecek satışı bu tür ilişkilerin konularını oluşturmaktadır. Dünya tarım ticaretinin çok az sayıda dev şirketin egemenliğinde olması, dünya fiyatlarının bu şirketlerce tek taraflı olarak belirlenmesi, egemen şirketlerin Kuzey Amerika tarımı için geliştirilmiş tarım makinelerini az gelişmiş ülkelere hiçbir uyarılama yapmaksızın ihraç etmeleri ile gelen verim düşüklüğü gibi eleştiriler, çokuluslu şirketlerin müdahale gücünü sarsmıştır.

Üçüncü ilişki biçimi olarak sözleşmeli üreticilik, diğer biçimlerin sarsıldığı bir ortamda en uygun çıkış yolu olarak geçerlilik kazanmıştır.

Risksiz ve çok kazançlı

Sözleşmeli çiftçilik modelinde şirketler, yabancı bir ülkede işletme sahibi olmadıkları için, plantasyonların tersine aşırı sömürü suçlamalarından ve ulusallaştırma tehdidinden uzak kalmaktadır. Hatta yerli işgücünü çalıştıran patron da –görünürde– kendisi değildir. Bu nedenle tarım işçilerinin örgütleriyle karşı karşıya gelme riski yoktur. Yerli plantasyonlar, yabancılara göre daha az ücret ödemekte ve sendikalarla daha sert mücadele edebilmektedir. Böylece hem maliyet düşürülmekte, hem de yabancı şirket siyasetten uzak kalmaktadır. Öte yandan, yerli plantasyonlar, yerli devletin kendi üreticisini desteklemek adına devreye soktuğu kamusal kaynakları kullanmada yabancı plantasyonlara göre çok daha şanslılardır. Ayrıca, sözleşmeli üreticilik, çokuluslu şirketlerin çıkarlarını savunan yerel işadamlarıyla ittifaklar oluşumuna katkı sağlayacak bir yöntem olarak öne çıkmış bulunmaktadır.

“Köylü” ya da “taşeronlaşmış işçi”

Tarımda küçük ölçekli üretim sanayileşme sürecinin başlıca engellerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Sözleşmeli üreticilik modeli bu engeli, tarımsal toprak mülkiyetindeki parçalanmışlığı, dokunmaksızın atlamaktadır. Sanayici, çiftçi ile belirli nitelikteki ürün için sözleşme yapmakta, üreticiyi kendi uzmanlarıyla denetlemekte ve başlangıçta belirlenen fiyat üzerinden ürünü satın almaktadır. Sözleşme ile bağlanan köylü, bilinen anlamda “köylü” değildir. Malı ve işgücünü birlikte kiraya çıkaran yapısı ile bir tür “taşeronlaşmış işçi” kılığına bürünmüştür. Bu yeni tür köylünün devletle bağları kopmuş, devlet sermayenin arkasında yerini alarak, “yeni” köylülüğü işvereni sermaye ile karşı karşıya bırakmıştır (Güler 1996).

Tarım, sanayi ve ticaret kesimleri bir yönetim altında

Dikey entegrasyon (bütünleşme), herhangi bir mal ya da hizmetin üretiminden satışına dek çeşitli aşamalarında çalışan işletmeler arasında yapılan birleşmelerdir. Dikey bütünleşmede, tarımsal üretim, sanayi ve ticaret kesimlerinde etkinlikte bulunan bir işletme ya da işletmeler topluluğunun iki ya da daha fazla uğraşı aşamasını kendi denetimi altına alır. Böylece birbirini tamamlayan tarım, sanayi ve ticaret kesimleri önemli ölçülerde bir yönetim altında toplulaştırırlar. Geriye doğru dikey bütünleşen sanayi ve ticaret işletmeleri, genellikle üretim döneminin başında çiftçiler ile bağlantı yaparak kendi üretim ve pazarlama etkinliklerinin sürekliliği için gerekli olan malları karşılamaktadırlar. Dikey bütünleşme stratejileri; iç büyüme, devralma, sözleşmeli üretim, başka kuruluşlarla ekonomik işbirliği ve katılım etkinliklerinin geliştirilmesi biçiminde olabilmektedir.

Bir işletmenin etkinlik alanını üretim ve pazarlama sürecindeki birkaç aşamayı içerecek biçimde genişletmesi durumunda iç büyüme yoluyla dikey bütünleşme sağlanmaktadır. Devralmalarda, işletmeye yeni birimler katılmakta ve etkinlik alanındaki başka birimler satın alınarak bu işlem gerçek-

leştirilmektedir. Sözleşmeli tarımda ise, işletmelerin etkinlik alanlarını genişletmeleri ya da herhangi bir mülkiyet devri söz konusu olmamaktadır. İşletme varlıklarının mülkiyet yapısında bir değişiklik olmamakta, üretim ve pazarlama politikaları taraflar arasında yapılan sözleşmelerle saptanmaktadır. Sözleşmeli üretim ile sanayi ve ticaret şirketlerinin işgücü gereksinimi azalmakta, etkinlik ve verimlilikleri, dolayısıyla yaratılan katma değerleri artmakta, etkin bir pazarlama stratejisi izleyebilmekte ve sabit sermaye yatırımları azalmaktadır. Hammadde sağlanmasına ilişkin olarak özellikle de miktar, çeşit ve nitelik sorunları çözümlenebilmektedir (Özçelik vd. 1999).

Sözleşmeli üretimin yaygınlaşması ve küreselleşme

Sözleşmeli tarım uygulamaları küresel sömürgecilik döneminin bir yaklaşımı değildir. 1885 sonrası dönemde Japonlar tarafından Taiwan'da şeker üretimi için kullanılmış, 20. yüzyılın başlarında Orta Amerika'da ABD muz şirketlerince uygulanmıştır. Gerçek anlamda sözleşmeli tarımın geçmişi Avrupa ve Kuzey Amerika'da tohumculuk sektörüne dayanır. 1945 sonrası tohum endüstrisi yeniden yapılmış, 1970'lerde ve 1980'lerin başına değin uzanan süreçte tohum şirketleri arasında birleşme ve işbirliği yaygınlaşmıştır. Bu sektörde yaşanan küreselleşme eğilimleri, tohum endüstrisindeki sözleşmeli üretimin genişlemesi ve yayılması ile paralellik göstermektedir. Burada genel olarak yerel şirketler, uluslararası şirketlerin taleplerini üreticilere bildirmekte; böylece biri üretici ile yerel şirket, diğeri de yerel şirket ile uluslararası şirket arasında olmak üzere iki ayrı sözleşme yapılmaktadır. 20. yüzyılın sonlarına doğru Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'da sözleşmeli çiftçilik, gıda sanayiinin kritik bir ögesi haline gelmiştir. Son yirmi yılda az gelişmiş ülkelerde bu alanda önemli gelişmeler yaşanmış; çokuluslu şirketler, Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası gibi uluslararası mali kuruluşlar bu oluşumları desteklemiştir. Bunlar sözleşmeli tarımı, kırsal kesimin kalkınmasında, sosyal örgütlenme modeli içinde ele almışlar ve kırsal kalkınma, iskân projeleri ile birlikte kullanmışlardır (Rehber 1997).

Çokuluslu şirketler, Avrupa Birliği, Fransa

Sözleşmeli çiftçilik modeli, ülkeler itibariyle değişmekle birlikte, hemen her ülkede uygulama alanı bulmuştur. Örneğin Orta Amerika'da meyve ve sebze ihracatını kontrol eden şirketler, üreticilerle üretim etkinliğinin başlangıcında ya da hasat sırasında sözleşme yapmaktadırlar.

Çokuluslu şirketler tarıma dayalı sanayide sözleşmeli üretim modelini benimsemişlerdir. Örneğin Latin Amerika'da muz endüstrisinde ulusal ve uluslararası şirketlerce yapılan sözleşmeli üretimin çok uzun bir geçmişi vardır. Uluslararası gıda tekeli Nestlé, süt toplama ve işleme ile domates gibi ürünleri üreticilerle yaptığı sözleşmeler ile sağlamaktadır.

Tarıma dayalı sanayide etkinlik gösteren çokuluslu tekeller, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarım arazisine yatırım yapma, işçi ve di-

ger üretim giderlerinin karşılanması gibi işletmeye en çok yük getiren büyük tarım işletmelerini yönetme gereksinimini duymamaktadırlar.

ABD’de birçok gıda şirketi hammadde gereksinimini düzenli ve kaliteli olarak karşılamak için sözleşmeli çiftçilik modelini yeğlemiştir. Bu ülkede sözleşmeli tarım 1950’lerde et yönlü piliç (broiler) yetiştiriciliğinde başlamış, 1970’lerde domuz yetiştiriciliğinde uygulanmıştır. 1990 yılı verilerine göre, ABD’de sözleşmeli tarım uygulaması broiler yetiştiriciliğinde %90’a, sebze işlemede %80’e ulaşmıştır. Öte yandan AB’de tarım ürünlerinin sözleşmeli olarak yetiştirilme oranları ülkelere göre değişiklik göstermekle birlikte, dana ve tavuk eti %95’e, süt %99’a, yumurta %71’e, patates %71’e, bezelye %85’e, şekerpancarı ve domates %100’e değin ulaşan oranlarda sözleşmeli olarak yetiştirilmekte ve pazarlanmaktadır (Özçelik vd. 1999).

Ulusal ve uluslararası şirketler, üreticileri kendilerine bağlamak için kredi, fiyat ve pazar güvencesi, teknik yardım gibi çeşitli önlemlere yönelmekte, bu durum çiftçiler açısından tek yanlı bağımlılığa neden olabilmektedir. Bu bağımlılık tarım çalışanlarının yarattığı olumlu değerlerin de sanayiciye geçmesine yol açabilmektedir. Nitekim üreticilerin alıcılara tek yanlı bağımlılığı nedeniyle sözleşmeli tarım Fransa gibi kimi AB ülkelerinde fazlaca kabul görmemiştir (Özçelik vd. 1999).

Üreticilerin bağımsızlaşma sürecini geciktiriyor

Sözleşmeli tarıma ilişkin çeşitli ülkelerde yapılmış deneysel araştırmalar, elde edilen verim ve gelir artışının bu üretim biçimine bağımlılığı daha da artırarak üreticilerin bağımsızlaşma sürecini geciktirdiğini ortaya koymaktadır. Üretici aileleri giderek marjinalleşmekte ve alıcıya giderek daha bağımlı hale gelmektedir. Sözleşmeli tarımın Afrika’da toplumsal yapıya etkisi, bir yandan yeni teknolojilerin kırsal alana aktarılması ve küçük üreticilerin daha çağdaş yaşam koşullarına kavuşturulması, öte yandan politik anlamda tutucu bir çiftçi kitlesinin yaratılması olmuştur.

Sözleşmeli tarımın yaygınlaştırılmasına koşut olarak ürün çeşitliliği giderek azalmakta, bunların yerini geliştirilen ve yüksek verim sağlanan çeşitler almaktadır. Sözleşmeli tarımda alıcı şirket sürdürülebilir kaynak konusunda herhangi bir sorumluluk üstlenmemekte, sözleşme süresince üreticilerin işletmecilik kararlarına müdahale edilmesine karşın, sürdürülebilir kaynak kullanımı konusunda tüm sorumluluk üreticiye bırakılmaktadır. Çünkü çevresel etki, şirket ile üretici arasındaki sözleşmede yer almayan bir maliyet ögesidir (Ceylan 1998a).

Batı Anadolu’da İngiliz tüccarlar

Başka ülkelerde olduğu gibi, Türkiye köylüsü de sözleşmeli çiftçiliğe benzer bir sistemle 19. yüzyılda tanışmıştır. 1860’lı yılların sonlarında ihracata yönelik tarımsal üretimin yoğunlaştığı Batı Anadolu’da İngiliz tüccarlar ile köylüler arasında sözleşmeli üreticilik benzeri uygulamalara rastlanmaktadır.

Türkiye'deki ekonomik egemenliklerini sağlamlaştırmak isteyen İngilizlerin baskıları sonucu, 1866 yılında çıkarılan bir yasayla yabancılara taşınmaz mal sahibi olmaları hakkı tanınmasıyla, İngiliz tüccarlar Batı Anadolu'da 2,3–2,6 milyon dekar dolayında toprak satın almışlardır. İngilizler satın aldıkları topraklarda ortakçılık ve yarıcılık anlaşmalarını uzun süre devam ettirdiler. İngilizler ile köylüler arasındaki ortakçılık anlaşmaları zaman içinde değişiklikler geçirerek, toprak kirasının ürün olarak ödenmesini öngören anlaşmalar yerini kiranın para olarak ödenmesini öngören anlaşmalara bıraktı. Bu anlaşmalara göre köylüler, toprağı belirli bir bedel karşılığı kiraladıklarına ve ürün kaldırıldığında belli bir bölümü toprak sahibine satmaya söz verdiklerine ilişkin bir belge imzalamaya başladılar. Kira genellikle köylünün toprak sahibine satmakla yükümlü olduğu ürünün bedelinden düşülüyordu. Kira yöntemi ve ürünün belirli bir kısmını önceden kapatma hakkına sahip olmaları, beklenen ürünün sağlanamadığı yıllarda İngiliz tüccarların zarar etmesini önlediği gibi tüm riskler de köylünün üstüne yüklenmiş oluyordu. Çünkü bu tür anlaşmalara göre, toprak sahibi, köylüyü borcunu ödeyinceye kadar toprağında ücret vermeden çalıştırma hakkına sahipti (Kurmuş 1974).

Devlet eliyle “sözleşmeli tarım” uygulaması

Yeni bir yaklaşım olmamasına karşın, sözleşmeli üreticilik, dönemin özellikleri ve kazandığı önem nedeniyle “yeni” bir nitelik taşımaktadır. Türkiye’de bu anlamda ilk uygulama, 1965’te, TİGEM tarafından hububat tohumluğu üretiminde başlatılmış, ancak 1980’lerden itibaren tohumculuğun özelleştirilmesi ve bu alanın yerli ve yabancı tohum tekellerine devredilmesine koşut olarak, TİGEM sözleşmeli tohum üretiminden çekilmiştir.

Sözleşmeli üreticiliğin uygulandığı ilk alanlardan bir başkası şekerpancarı yetiştiriciliği olmuştur. Küçük üreticiliğin ezici bir çoğunluğa sahip olduğu şekerpancarı tarımında TŞFAŞ tarafından 1965 yılında sözleşmeli üretim uygulaması başlatılmıştır. Sistemin temeli küçük üretici ile TŞFAŞ arasındaki sözleşmeyle başlamakta, şirketin ekim ve alım için zorunlu kıldığı mavi kâğıdı imzalayan her köylü, ortaçağ kurumlarında görülebilen türden bir baskıntı içine girmektedir. Nereye, ne zaman, ne kadar şeker pancar ekeceğine zaman söküp nereye teslim edeceği, ne kadar fire kesileceği ve parayı ne zaman alacağı yalnız şirketin takdirine bağlıdır. Üreticinin tarlası ve ürünü üzerindeki tasarruf hakkı kısıtlanmıştır. Şekerpancarı üretiminde geliştirilen denetim sistemi dünya çapında bir örnek olmaya adaydır (Akad 1987).

Sanayi tipi domateste sözleşmeli üreticilik

Özel sektörde 1970’li yıllarda uygulanmaya başlayan sözleşmeli üreticilik modeli, 1980’li yıllarda hızla yaygınlaşmıştır. Şekerpancarından sonra sözleşmeli üretimin yaygınlık kazandığı ikinci ürün sanayi tipi domatestir. Gerek iklim koşullarının uygun ve gerekse domates işleme tesislerinin bu bölgede yaygın oluşu nedeniyle Marmara Bölgesi’nin sanayi tipi domates üretimindeki

payı yaklaşık %60'a ulaşmıştır. 1970'li yıllardan başlayarak sanayi tipi domates yetiştiricileri ile salça ve konserve fabrikaları arasında bir dikey bütünleşme hareketi gözlenmektedir. Salça sanayiinde etkinlik gösteren 42 fabrikadan 25'i Bursa'da bulunmakta ve bu fabrikalar yaklaşık 20 bin çiftçi ailesine 235 bin dekar alanda sözleşmeli domates üretimi yaptırmaktadır. Sözleşmeli sanayi tipi domates üreten işletmelerin çoğunda sulanabilir tarım arazisi kısıtlı olduğundan, her yıl üst üste aynı toprağa domates ekimi yapılmakta, bu da verimde önemli bir gerilemeye neden olmaktadır. Ayrıca domates tarımında önerilen dozun iki katına dek azotlu gübre kullanılmakta, bu durum aşırı sulama ile yeraltı ve yüzey sularının kirlenmesine yol açmaktadır. Öte yandan sözleşmeli üretimde sözleşme yapmayanlara oranla daha fazla tarım ilacı kullanılmaktadır. Aynı topraklarda münavebe uygulanmadan sürekli sanayi domatesi yetiştirilmesi, aşırı gübre ve ilaç kullanımı ile aşırı su kullanımı birlikte değerlendirildiğinde, bu uygulamalar uzun dönemde toprak verimliliğinin sürdürülebilirliğini olumsuz yönde etkileyecektir. Konserve fabrikaları ile üreticiler arasında yapılan sözleşmeler, üreticiler açısından oldukça ağır yükümlülükler içermektedir. Sözleşmeye ek olarak üreticilere verilen avans, ayni ve nakdi yardımlar için de borç senedi düzenlenmekte, üretici şirkete ürünü teslim etmez ya da eksik teslim ederse, senet hiçbir uyarı yapılmaksızın adli kuruluşlara aktarılmaktadır (Özçelik vd. 1999).

Yabancı sermayeli gıda sanayiın taşeronları

24 Ocak Kararları ile başlatılan yapısal uyum programları çerçevesinde dış ticaretin serbestleştirilmesi sonucunda sözleşmeli üreticilik esas olarak çokuluslu gıda ve tarım şirketleri tarafından kullanılan bir model haline gelmiştir. Güler'in (1996) vurguladığı gibi, ülkenin en verimli ve görece en gelişkin tarım bölgelerinde çiftçiler, yabancı sermayeli gıda sanayiın taşeronları olarak yeni bir kimliğe bürünmektedirler.

Tohumculuk alanında etkinlik gösteren şirketler, konu ile görevli kamu kuruluşu olan ve Dünya Bankası ile 1985 yılında imzalanan ikraz anlaşmasının bir gereği olarak işlevsizleştirilen TİGEM'in sözleşmeli üretim deneyiminden de yararlanarak, sözleşmeli üretim modelini kullanmaktadırlar. Çoğunlukla yabancı sermaye ile ortaklaşa etkinlikte bulunan tohumculuk şirketleri, tohum üretimlerinin önemli bölümünü Akdeniz ve Marmara Bölgelerindeki üreticiler ile yaptıkları sözleşmeler ile sağlamaktadırlar. Böylece Türkiye adım adım tohum tekellerinin ağına düşürülürken, çiftçisi de doğrudan bu tekellere bağımlı hale getirilmektedir.

Tütün sektöründe çokuluslu şirketler

1980'lerin başında uluslararası tütün tekellerinin dayatmaları sonucu, Türkiye'de blend (harmanlanmış) sigara üretimine geçilmesi hazırlıkları yapılırken, bu sigaralarda kullanılacak tütünlerin de yurtiçinde yetiştirilebilme olanakları araştırılmaya başlanmıştır. Sigara üreticisi özel şirketler tarafından

değişik yörelerde Amerikan tipi tütün üretim denemeleri yapılmış, Marmara Bölgesi'nin kimi yörelerinde olumlu sonuçlar alınmıştır. 1991–92 yıllarında bu denemeler TEKEL'in eşgüdümünde ve TÜBİTAK'ın desteğinde, ulusal bir proje haline getirilmiş ve kısa süreli denemelerden; blend sigaraların harmanlarında kullanılacak Amerikan tipi tütünlerin yurtiçinde yetiştirilebileceği sonucu alınmıştır.

Bolu'da Rothmans şirketi öncülüğünde 1984–85 döneminde başlatılan ve giderek yaygınlaşan Amerikan tipi tütün (Virginia ve Burley) üretimi, günümüzde üç adet şirket tarafından yürütülmektedir. Bolu, Adapazarı ve Balıkesir'de 22 bin 760 dekar alanda 3 bin 627 üretici aile yabancı tür tütün üretimi yapmaktadır (Özçelik vd. 1999). Virginia ve Burley tipi tütünlerin üretimi alanında üç adet şirket etkinlik göstermekte ve bu şirketlerin tümü sözleşmeli üretim modelini uygulamaktadır.

Bölgede sözleşme yapmadan Amerikan tipi tütün üretimi olanağı bulunmadığı gibi, bu üretim etkinliği sonucu sağlanan gelir, aynı arazide üretilebilecek alternatif bitkisel ürünlerden sağlanabilecek gelirin 2–5 kat üzerindedir. Tütün üretim etkinliği sırasında ekiciler tarafından karar verilmesi gereken birçok konuda, bu yetki sözleşme ile şirkete devredilmiştir. Ekici üretimle ilgili tüm işlemleri şirket elemanı tarafından verilecek talimatlara uygun olarak yapmayı taahhüt etmektedir. Bu uygulamaların sonucunda ise, özellikle doğal kaynak kullanımını açısından önemli sakıncalar ortaya çıkmakta, ancak şirket bu konuda herhangi bir sorumluluk üstlenmemektedir (Ceylan 1998b). Ancak ekici Amerikan tipi tütün tarımının yüksek gelir sağlama-sı nedeniyle üretim sürecinde karar yetkisini şirkete devretmekte, doğal kaynak kullanımını konusunda oluşabilecek riskleri (su kirliliği, toprakta tuzlaşma, çoraklaşma) tek başına karşılamaktadır.

Doğal kaynakları sömür, tarım emekçilerini sömürgeleştir

Yaklaşık 60 milyar dolarlık ciroyuyla dünyanın en büyük özel sahipli (halka açılmamış) şirketi olan Cargill'in başlıca çalışma alanlarını tohum, gıda ve tarım ürünleri oluşturuyor. Ayrıca 1998'de dünyanın en büyük biyoteknoloji ve tohum şirketlerinden Monsanto ile işbirliği anlaşması imzaladı. Etkinlikte bulunduğu 61 ülkeden biri olan Türkiye'de 1960'lardan beri ticaret yapıyor. Mustafakemalpaşa'da genetik olarak değiştirilmiş mısır ve ayçiçeği üretiyor. Pendik'te yaş mısır, Hendek'te fındık işleme tesisi bulunuyor. İznik Gölü'nün kenarında 1. sınıf tarım arazisi üzerinde –kaçak olarak– mısır nişastası fabrikası kurdu. Bilim çevrelerinin tesisin İznik Gölü'yle birlikte verimli binlerce dekar arazi ve Gemlik Körfezi'ne büyük zarar vereceği yönündeki uyarılarına karşın, şirket üretimini sürdürüyor (Öztuksavul 1999).

Mısır üretmek için Orhangazi'de beş pilot köy seçen Cargill, teknik ve tohumluk desteği vererek ürettirdiği mısırı kendisi alıyor. Bunu küçük ölçekli bir başlangıç olarak değerlendiren şirket; Konya, Karacabey ve Ege'de 85

bin dekar alanda sözleşmeli çiftçilik modeliyle mısır üretimine başlayacak. Ayrıca GAP'ta 1.000 dekarlık alanda örnek mısır çiftliği kuracak (Radikal 24.6.2000).

Cargill'in etkinlikte bulunduğu tüm az gelişmiş ülkelerdeki stratejisi hiç değişmiyor: Bir yandan doğal kaynaklar acımasızca sömürülüyor, öte yandan tarım emekçileri birey olarak sömürgeleştiriliyor.

Toplumsal patlamaya karşı; Türkiye Kalkınma Vakfı

Bu arada sözleşmeli üretim modelinin özellikle hayvancılığın geliştirilmesinde bir çıkış yolu olduğunu savunan –yabancı güdümlü bir kuruluş olan– Türkiye Kalkınma Vakfı'nın çalışmalarına da değinmek gerekiyor. 1969'da Dünya Kiliseler Birliği, Ford Vakfı, Mobil Oil, İngiltere Hükümeti, İçel Valiliği ve Mehmet Karamehmet'in katkılarıyla kurulan TKV'nin temel işlevi kırsal alanlardaki nüfus artışı ve pahalılığın yarattığı hızlı proleterleşmenin toplumsal bir patlamaya dönüşmesini engellemek için arıcılık–tavukçuluk–sütçülük gibi küçük mülkiyete dayalı üretim birimleri kurmak, tekelci sermayeye yeni pazar olanakları yaratmak ve propaganda idi (TİB 1976a).

TKV, 1977'de et yönlü piliç (broiler) üretiminde sözleşmeli tarım uygulamasını başlatmış, daha sonra kırmızı et (besicilik), arıcılık ve yem bitkileri (mısır ve soya) üretiminde de bu modeli uygulamaya koymuştur. Broiler üretimi çalışmaları Türkiye ölçeğinde yaygınlaştırılmış, arıcılık çalışmaları Doğu ve Güneydoğu'ya yönelik olarak uygulanmıştır. Kırmızı et üretimi çalışması ise Ankara/Çubuk'taki besi işletmesinde yapılmaktadır. TKV ayrıca 1996 yılından beri Samsun, Çukurova ve GAP (Şanlıurfa ve Diyarbakır) Bölgelerinde sözleşmeli mısır ve soya fasulyesi üretim çalışmaları yürütmektedir. TKV, 1985 yılında Hollanda, Danimarka, Almanya Kalkınma Bankaları ve Dünya Bankası Uluslararası İşbirliği Kuruluşu (IFC) ile Köy–Tür Holdingi kurmuştur. Köy–Tür Topluluğu, 1997 yılında 17 ilde 2.200 sözleşmeli üretici aracılığıyla 126 bin ton canlı etlik piliç üretmiştir (Aydoğan ve Kapucu 1998).

Sözleşmeli yetiştiricilik yaygınlaştırılıyor

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (BYKP) sözleşmeli yetiştiriciliğin yaygınlaştırılacağı yer almış ve Haziran 1996'da sözleşmeli yetiştiricilikle ilgili yöntem ve esaslar konusunda bir tebliğ yayımlanmıştır. Ancak 27 Şubat 1999 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan hayvancılığın geliştirilmesine ilişkin tebliğ, Türkiye'de hayvancılığın kimlere havale edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Tebliğin 18 (a) maddesinde yalnızca damızlık düve, tiftik keçisi ve manda yetiştiriciliği, yem bitkileri ve silaj yapımı, suni ve tabii tohumlama ve hayvan sağlığı konularında bireysel projeler yapılabileceği, bunların dışındaki her tür etkinlik için (damızlık süt ve et sığırlığı, sığır besiciliği, damızlık koyun, hindi, deve kuşu ve ana arı yetiştiriciliği) “sözleşmeli çiftçilik modeli” uygulanacağı ve bireysel projelerin değerlendirilmeyeceği belirtilmektedir. Tebliğde ayrıca tüm desteklerin yöneltileceği “uygulayıcı

kuruluşlar” da tanımlanmakta ve görevleri belirlenmektedir. Uygulayıcı kuruluş, canlı hayvan dahil üretimle ilgili tüm girdilerin sağlanması, kredilerin yerinde ve amacına uygun kullanılmasında ve denetlenmesi, yapay tohumlama ve koruyucu hayvan sağlığı hizmetlerinin yürütülmesi ve ürünlerin değerlendirilmesi ve pazarlanmasıyla yükümlüdür. Kısacası üretimden işleme ve pazarlamaya değin tüm süreç uygulayıcı kuruluş tarafından denetlenecek, üretici hiçbir biçimde söz ve karar sahibi olamayacaktır.

Ziraat Bankası da devrede

Öte yandan, Ziraat Bankası da tarımın sanayiye entegrasyonunu sağlamak amacıyla, sözleşmeli üretimin özendirilmesine yönelik kredilendirmeye önem vereceğini, böylelikle kredi geri dönüşlerinde yaşanan riskin de ortadan kalkacağını açıkladı. TKV, Köy-Tür ve Mudurnu gibi sözleşmeli üreticiliğe dayalı projelerin gelişmesinde Ziraat Bankası'nın önemli katkıları olduğu belirtilen açıklamada, bu örneklerin diğer alanlarda da çoğaltılmasının amaçlandığı vurgulandı. İlk aşamada Ankara/Kalecik'te yetiştirilen “Kalecik Karası” üzümünün sözleşmeli çiftçiler tarafından yetiştirilmesini sağlamak üzere Ankara'daki büyük bir şarap fabrikası ile ilişkiye geçildiği; şaraplık üzümün yanı sıra Kastamonu/Taşköprü'de sarımsakta sözleşmeli üretimin geliştirilmesi için girişimci arandığı belirtildi. Yapılan açıklamaya göre, Banka, domates, patates ve sanayiye yönelik diğer tarım ürünlerinde de aynı sistemin geliştirilmesine çalışacak (Cumhuriyet 24.7.2000).

Şirketler yerine kooperatifler

Sözleşmeli üretim modelinin yaygınlaştırılmaya çalışıldığı yörelerden biri de GAP Bölgesi'dir. Sulu tarıma geçiş ovayı yeşertmeye başladı ancak, Harran'da toprak sahipliği sorununu çözemedi. Uzmanlar yörede tarımla uğraşan nüfusun %40'ının topraksız, ortakçı, yarıcı olduğunu belirtiyor. Büyük toprak sahiplerinin çoğunluğunun Şanlıurfa ve toprakla ilgileri bulunmuyor. Ne ekildiğini, ne biçildiğini başka kentlerden izliyor ve toprağın getirisinin büyük bölümüne el koyuyorlar. Yani *maraba marabalığını, bey beyliğini sürdürüyor*. Toprak sahipliğinde yapı değişmezken, üretim ilişkilerinde farklı yöntemler uç veriyor. Sözleşmeli çiftçilik de bunlardan biri ve özellikle besicilik ve yem bitkileri (mısır, soya) yetiştiriciliğinde uygulanıyor. Koç Holding ve Ata Grubu'nun ortaklığıyla Harran'da kurulan besi çiftliğinde de bu model uygulanıyor. Üreticiler sözleşmeli çiftçilik ya da besiciliğin şirketler yerine kooperatifler aracılığıyla yürütülmesinin en sağlıklı yöntem olduğunu belirtiyorlar. Ancak görünen o ki, kooperatiflerden çok, şirketler alana egemen olacak ve sözleşmeli çiftçilik, tarımın “piyasalaştırılmasının” bir aracı olarak kullanılacak (Kansu 2000).

Yukarıda verilen örneklerin dışında Niğde, Nevşehir ve başka birkaç ilde patates, Ege'de bir kürk hayvanı olan çinçilya, Antalya ve Muğla yörelerinde kesme çiçek, Bilecik'te şerbetçiotu ve çeşitli illerde fabrikasyon üretimin

yapıldığı tavukçuluk ve besicilikte sözleşmeli üretim modeli uygulanmaktadır. Özellikle Ege ve Akdeniz Bölgelerinde dondurulmuş meyve, sebze ve konserve sanayiinde şirketler çok çeşitli meyve ve sebzelerin sağlanması için sözleşmeli üretim yaptırmaktadır. Akdeniz ve Ege Bölgeleri ağırlıklı olmak üzere uluslararası gıda–tarım tekelleri sözleşmeli organik tarım yaygınlaştırma çabası içindedirler.

Devlet geri çekiliyor, köylü sermayedar karşı karşıya

Yapısal uyum programları tarım sektöründen ve yönetiminden devleti geri çekerken, köylülük ile yerli–yabancı sanayi sermayesini karşı karşıya bırakmaktadır. Bu iki kesimden birisi küçük toprak mülkiyeti üzerinde dağınık bir yapıya sahipken, diğeri günümüz dünyasının yapılaşmış tekelleridir. Taraflar arasındaki güç dengesizliği nedeniyle, ilişkide üstünlüğün kimde olabileceği açıktır. Modelin tarıma ileri teknoloji ve verimlilik artışı getireceği beklentisine karşın çok ciddi sorunları da beraberinde getirmektedir. Birincisi; sözleşmeli üreticilik modelinde sermaye, küçük toprak mülkiyetini olduğu gibi korumakta, bunların varlıklarını katılaştırmakta, dolayısıyla toplumsal dinamiklerin kısırlaştırılmasına yol açmaktadır. İkincisi; bu model ile tarımsal üretici yerli–yabancı sermayenin taşeron–üreticileri haline getirilmektedir. Böylece ülkenin tarımsal üretim planlamasının yerini, ulusal mekanizmaların denetim alanı dışında kalan uluslararası piyasaların değişken yapısı almaktadır. Bu nedenle, modelin –iç dinamikleri kısırlaştırma ve kılavuzluğu uluslararası ticaret merkezlerine terk etme gibi– iki sonucu kısa dönemde tarımsal ihracat gelirlerini artırma hedefi uğruna katlanılamayacak kadar ağırdır (Güler 1996).

Kanun zoruyla sözleşmeli üreticilik

4733 sayılı Tütün Kanunu, 33 yıldan beri geçerli olan 1177 sayılı Kanunun uygulanmasına, 2002 yılı ürününden itibaren son vermiştir. Kanunun 6. maddesinde “*Üretici tütünleri yazılı sözleşme esasına ya da açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır. Sözleşmeli üretim esasına göre üretilen tütünlerin fiyatları, tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir*” denilmektedir. Bu Kanun ile tütün üretiminde 9 Ocak 2002 tarihinden itibaren zorunlu olarak sözleşmeli üretim dönemine geçilmiştir.

Öte yandan 25 Nisan 2006 tarihli Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 5488 sayılı Tarım Kanunu’nun 13. maddesinde “*Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’nın sektörde sözleşmeli üretimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenlemeleri yapacağı, sözleşmeli üretimi özendirerek üzere üreticilere, Kanunla belirtilen desteklerin verilmesinde öncelik tanınacağı*” belirtilmektedir.

Kırsal toplumsal yapıya etkileri

Sözleşmeli üretim modeli uygulamasının kırsal toplumsal yapıya etkileri özet olarak şöyle sıralanabilir:

- ✓ Tarım–sanayi bütünleşmesinin halkalarından başlıcasını oluşturan sözleşmeli üretim uygulaması ile çiftçiler taşeronlaştırılmakta ve uluslararası tarım–gıda tekellerinin uzantısı haline getirilerek bağımlılaştırılmaktadır.
- ✓ Elde edilen getirinin artması bu modele bağlılığı daha da artırarak üreticilerin bağımsızlaşma sürecini geciktirmektedir.
- ✓ Bir yandan yeni teknolojiler kırsal alana aktarılmakta ve küçük üreticiler daha iyi bir yaşam düzeyine kavuşturulmakta, öte yandan politik anlamda muhafazakâr bir çiftçi kitlesi yaratılmaktadır.
- ✓ Bu modelde, çiftçi ile şirket arasında ayrıntıları kesin kurullarla belirlenmiş bir işbirliği söz konusudur. Bu süreçte üreticinin işletmesindeki üretim etkinliği ve kullandığı yöntemler üzerindeki denetimi kısıtlanmakta, karar verme yetkisi kısmen ya da tümüyle şirkete devredilmektedir.
- ✓ Model varolan üretim desenini ülkenin gereksinimleri yerine emperyalist metropollerin amaçları ve tarım–gıda tekellerinin gereksinimlerine uygun olarak biçimlendirmenin yolunu açmakta, böylelikle ürün çeşitliliği giderek azalmaktadır.
- ✓ Kimyasalların (gübre, tarım ilacı gibi) aşırı kullanımıyla birlikte aşırı sulama yüzey ve yeraltı sularının kirlenmesine, taban suyunun yüksek olduğu alanlarda çeşitli toprak sorunlarına neden olmaktadır. Sözleşme süresince üreticinin işletmecilik kararlarına müdahale edilmesine karşın, sürdürülebilir kaynak kullanımı konusundaki sorumluluk üreticiye bırakılmaktadır. Çevresel etki, şirket ile çiftçi arasındaki sözleşmede yer almayan bir maliyet ögesidir.

Çözüm yolu sendikalarda örgütlenmek

Çiftçi günümüzde üretim sürecini denetleyemeyen, girdilerde şirketlere bağımlı, neyi ekeceğine hangi tohumu kullanacağına kendisi karar veremeyen bir konumda olup, “*yeniden yapılandırma*” adı altında kamunun tarımdan çekilmesiyle güçsüz, savunmasız, tek başına kalmıştır. Sözleşmeli çiftçilik sistemi ile çiftçilerin küresel sermaye karşısında savunmasız ve örgütsüz bırakılmıştır. Şirketler atomize edilmiş/olmuş dağınık örgütsüz çiftçilere tek tip sözleşme ile sözleşmeli çiftçilik dayatmaktadır Şirketlere bağımlı olarak üretim yapılan ortamda önemli bir mücadele aracı olarak “*çiftçi sendikaları*” ortaya çıkıyor. Sözleşmenin bir tarafı olan sermaye örgütlüdür. Sözleşmenin içeriğini belirleme konusunda gücü olmayan emek tarafı da örgütlü olmak zorundadır.

5.16. Bir Özet: Yerli ve Yabancı Tekellerin Tarımda Özelleştirme Vurgunları

Türkiye’de özelleştirme saldırısını başlatanlar ekonominin etkinliğini yükseltmek, sermayeyi tabana yaymak ya da serbest piyasa sistemi oluşturmak gibi kendilerinin bile inanmadığı sözde gerekçeler ileri sürdüler. Ancak özelleştirmenin gerçek arka planını hiçbir zaman tartışma düzlemine getirmek istemediler.

Oysa özelleştirmeye yerli ve yabancı sermayenin açıkça dile getirilmeyen talepleri açısından bakıldığında, kimi noktaların öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, özelleştirme yoluyla sermayeye yeni değerlendirme yani kâr alanlarının açılması, ikinci ve oldukça görünür düzlemde kalan neden ise, özelleştirmenin sağladığı rantlardan doğrudan yararlanmanın iştah kabartıcı cazibesidir (Oyan 1999).

Gerçekten Türkiye burjuvazisinin bir bölümü geleneksel olarak devleti rant–oluşumu ve servet birikimi için bir araç olarak kullanagelmıştır. Bu katmanlar, özelleştirme gündeme geldiğinde, bunu çok verimli bir kaynak aktarım mekanizması olarak algıladılar ve hızla özelleştirme lehinde çok etkili bir baskı grubu oluşturdular. Siyaset ve üst düzey bürokrasi çevreleriyle belli sermaye grupları arasındaki yakın bağlar sayesinde özelleştirme uygulamalarının büyük bir bölümü bu çevreler lehine bir rant–oluşumu ve kaynak transferi mekanizmasına dönüştü (Boratav 1997).

Kamuoyuna birer “kambur” olarak sunulan KİT’lerin sorunlarını çözmede en etkili yolun, bunları “özelleştirmek” olduğu, 1980 başından beri tekeli sermaye, IMF ve Dünya Bankası raporlarında ve nihayet 24 Ocak Kararlarını alan ve onu izleyen hükümetlerin programlarında yer alıyordu (Sönmez 1992).

12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte bu programlar çerçevesinde emeğe saldırı politikaları başlatıldı. Amaç, sermayenin sömürü olanaklarına yeni katkıları yapmaktı.

TEKEL ürünleri piyasadan tasfiye ediliyor

Bu saldırıdan payını ilk alan kurum TEKEL oldu. 1984’te TEKEL’e sigara ithalatı için izin verildi. 1986’da tütünde devlet tekeli, 1988’de Amerikan tipi tütün ithalat yasağı kaldırıldı.

1991’de bu konudaki son kısıtlamalar da yürürlükten kaldırılarak yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilere yurt içinde tütün mamulleri üretme hakkı verildi. Philip Morris–Sabancı ortaklığı (Philsa) 1992’de, R. J. Reynolds (JTI) 1993’te, BAT–Koç ortaklığı 2002’de, European Tobacco–Arbel ortaklığı 2004’te, Imperial Tobacco ise 2005’te sigara fabrikalarını kurarak üretime başladılar.

1985'te TEKEL'in piyasaya sunduğu sigaranın yalnızca %9'unu yabancı ithal markalı sigaralar oluşturuyordu. Günümüzde yabancı markalı sigaraların payı %60'ın üzerinde.

2005'te 8,5 milyar dolarlık sigara pazarının %58'ini 3 çokuluslu sigara tekele (Philip Morris, JTI ve BAT) kontrol ediyor. 1995–2005 yılları arasında TEKEL üretimi sigaraların tüketimi yarı yarıya azaldı. Buna karşılık yabancı tekeller tarafından üretilen sigaraların tüketimi ise yaklaşık 4 kat arttı.

TEKEL'in ürettiği sigaraların ancak yarısı yerli tütünden üretiliyor. 1990–2004 döneminde TEKEL'in sigara üretiminde kullanıldığı yerli tütün miktarının 69 bin tondan 21 bin tona düşmesine karşılık kullandığı ithal yabancı tütün miktarı 4,8 bin tondan 21 bin tona yükseldi. Bu rakam özel fabrikaların ithalatıyla 50 bin tona ulaşıyor

Philip Morris'in Tütün Yasası

IMF ve Dünya Bankası'na verilen niyet mektuplarındaki taahhütlere uyularak 5 Şubat 2001 tarihli ÖYK kararı ile TEKEL “*özelleştirilme işlemleri 3 yıl içerisinde tamamlanmak üzere*” ÖİB'ye devredildi.

Öte yandan 6 Ocak 2001 tarihinde çıkarılan yasa ile TEKEL'in alkollü içki üretim ve dağıtımındaki 136 yıllık denetimine son verildi. Yasaya göre, yılda en az bir milyon litre üretim ve ithalat miktarına ulaşan şirketler, bu etkinliklerini yürütmek ve fiyat belirlemede serbest olacaklar.

Uluslararası mali kuruluşlara verilen taahhütlerde geçen ifade ile “*tütün sektörünü serbestleştiren, tütünde destekleme alımlarını ortadan kaldıran ve TEKEL'in varlıklarının satışına izin veren*” Tütün Yasası 3 Ocak 2002'de kabul edildi. Böylelikle yerli tütün üretimi ve ulusal tütün TEKEL'inin tasfiyesinin önü açılırken, tütün ve mamulleri piyasası çokuluslu tütün şirketleri ve yerli ortaklarının egemenliğine devredilmiş oldu.

Çay'da özelleştirme

1980'lerde özel sektöre açılan bir başka alan çay üretimi oldu. Çayda kalite ve ihracatın artacağı söylemleriyle 1984'te devlet tekele kaldırılarak çay alımı, işleme ve satışı yerli ve yabancı sermayeye açıldı.

Özelleştirmeyi izleyen 10 yıl içerisinde %65'i atölye ya da değirmen düzeyinde olmak üzere özel sektörce 263 adet çay işleme tesisi kuruldu. Kurulu kapasitenin %60'ı özel sektörün eline geçti.

Ancak özel sektör gerek yaş çay alımında gerekse işlemede kaliteye özen göstermedi. Satın aldığı yaş çay bedelini yıllarca ödemeyerek üreticiyi perişan etti. Düşük maliyetlerle ürettiği kalitesiz çayı ancak ÇAYKUR'un paketlerini taklit ederek, yüksek indirim oranlarıyla piyasaya sunabildi.

Günümüzde bu tesislerin ancak yarısı üretimini sürdürebiliyor ve yerlerini hızla büyük sermaye gruplarına bırakıyorlar. Lipton markasıyla piyasaya

giren çokuluslu gıda tekeli Unilever, yerli çayı yabancı kökenli çaylarla harmanlayarak pazarlıyor. 2001 yılında Kütaş ile ortaklık kurarak Sir Winston Tea markasıyla Türkiye pazarına giren Teekanne şirketi ise Seylan çaylarını işliyor. Bu yöntemi uygulayan şirketlerin iç pazardaki payları %25–30'lara ulaştı.

Türkiye çay tüketiminde ilk beşte

Yılda 150–160 bin tonluk çay tüketimiyle Türkiye, dünyada en çok çay tüketilen ilk beş ülke arasında yer alan dev bir çay pazarı. Bu nedenle yerli ve yabancı sermaye grupları, sektördeki kamu kuruluşu ÇAYKUR'u önlerinde en büyük engel olarak görüyorlar.

ÇAYKUR'a ait çay fabrikalarının 2001 yılından itibaren özelleştireceği IMF ve Dünya Bankası'na taahhüt edildi. ÇAYKUR'un özelleştirilmesiyle Türkiye, başka ülkelerin çay pazarı haline gelecek, piyasa daha kalitesiz çaylara terk edilecektir.

Kurumun uluslararası tekeller ya da yerli ortaklıkların eline geçmesi durumunda ise, çayda önemli bir pazar olan Türkiye'de yerli çay satılamaz hale gelecek, Karadeniz'de çay tarımı ve sanayi tasfiye edilecektir.

Tohumculuk ve TİGEM'de özelleştirme

1980 öncesi tohumculuk devlet tekelindeydi ve tohum fiyatları devletçe belirleniyordu. 1982 yılında tohumluk fiyatları serbest bırakıldı. 1984'te Dünya Bankası'yla yapılan ikraz anlaşması uyarınca, bir yandan tohumluk ithalatının serbest bırakılmasıyla bu alan tümüyle yerli ve yabancı sermayeye açılırken, öte yandan konu ile görevli kamu kuruluşu TİGEM'in işlevleri aşındırıldı ve kurumun işlevleri çokuluslu tekeller temelinde özel sektöre devredilmeye başlandı.

Günümüzde sayıları 120'yi bulan çeşitli boyuttaki yerli ve yabancı sermayeli tohumculuk şirketi Türkiye'de etkinliğini sürdürüyor. Sebze, patates, hibrit ayçiçeği ve hibrit mısır tohumluklarının hemen hemen tümü bu şirketlerce karşılanıyor.

Çokuluslu tohum tekellerinin açık pazarı haline getirilen Türkiye şimdi TİGEM'i tümüyle tasfiye etmeye hazırlanıyor. 4046 sayılı Özelleştirme Yasasına tabi olmayan TİGEM, hile yoluna sapılarak ortaklık adı altında özelleştirilmektedir. Bu yöntemle günümüze değin TİGEM'in 13 işletmesi 30 yıl süre ile özel sektöre kiralanmıştır.

Gübreye serbestlik, TZDK'nin özelleştirilmesi

Bu süreçte işlevsizleştirilen kurumlardan birisi de TZDK oldu. Tarımla ilgili her türlü makine, araç ve gereçler ile diğer girdileri sağlamak ve dağıtmak ile görevli kurum, 1975–86 döneminde kimyasal gübre gereksiniminin %86'sını tek başına sağlıyordu. Dünya Bankası'yla yapılan tarım sektörü uyum kredisi çerçevesinde 1986 yılında gübre sağlama ve dağıtımını serbest

bırakıldı. Bu kararın ardından kurumun işlevleri aşındırılarak, pazar payı kısa sürede %15'in altına, 1993'ten sonra da yok denecek bir düzeye indirildi. Tekellerin ithalat ve üretimle bu alana girmesiyle, bilinçli bir yatırım dışı bırakma politikasına uğrayan kurum, giderek küçüldü ve birçok bölümü tasfiye edildi.

TZDK'de Eylül 1998'de başlatılan özelleştirme sürecinde, kurumun depo, lojman ve arsaları satıldı ya da devredildi. Dünya Bankasıyla Mayıs 2000'de yapılan ikraz anlaşmasında kurumun tüm varlıklarının tasfiye edileceği taahhüdüne uyularak; Manisa WP Kükürt İşletmesi 2000, Adapazarı Traktör ve Tarım Makineleri İşletmesi ise 2003 yılında özelleştirildi.

Gübrede %50'yi aşan ithalat

Bitkisel üretimde verimliliği etkileyen öğelerin başında gelen kimyasal gübrede, Türkiye'de zaten yetersiz olan üretimde son yıllarda artış yerine azalışlar yaşanıyor. 1990–2004 döneminde üretim yıllık 4,3 milyon tondan 3,2 milyon tona düşmüş, tüketimin ithalatla karşılanan bölümü ise %28'den %52'ye yükselmiştir.

Ülkemizde birim alana gübre tüketimi 85 kg/ha dolayında olup, bu miktar Pakistan, Yunanistan ve Bangladeş'in bile altındadır. Özelleştirmeler öncesinde toplam 5,8 milyon ton olan kurulu kapasitenin %42'si kamu, %58'i özel sektör kuruluşlarına aitti. Son 10 yılın ortalaması olarak üretimde kamunun payı %45, özel sektörünki ise %55 dolayındaydı. Sektörün en büyük kuruluşları %29'luk payıyla bir kamu kuruluşu olan TÜGSAŞ ve %26,5'luk payıyla Tekfen Holding'e bağlı Toros Gübre idi. İthalatın yarıya yakın bölümü Toros Gübre ya da Tekfen Holding'in kontrolündeki şirketlerce yapılmaktaydı.

Kamu kuruluşları gübre fiyatlarını düzenleyici bir rol oynamakta, böylece gübre tekellerinin aralarında anlaşarak fiyat karteli oluşturmalarını engellemekteydi. Bu nedenle de özel gübre tekelleri sık sık, bu kuruluşların sektörün ayak bağı olduğunu ve özelleştirilmeleri gerektiğini belirtmekteydiler.

Tarımda yeniden yapılandırma

1990'lı yıllarda "tarım yeniden yapılandırma" adı altında sürdürülen özelleştirme saldırısı TÜGSAŞ ve İGSAŞ'ı da hedef almış, bu kuruluşlar Ağustos 1998'de özelleştirme programına alınmıştır. Eylül 2000'de yapılan özelleştirme ihalesinde İGSAŞ ile TÜGSAŞ'ın en büyük kuruluşu olan Gemlik Gübre'ye yüksek teklifi Toros Gübre vermiştir.

Petrol-İş ve emek örgütlerinin başarısı

Gemlik Gübre ve İGSAŞ'ın özelleştirilmelerine karşı başta Petrol-İş olmak üzere çeşitli emek örgütlerinin gösterdiği tepkiler hedefini buldu, oligopol piyasanın egemen olduğu bu sektörde özelleştirme ihalelerinden birisi ÖİB, diğeri ise Rekabet Kurulu tarafından iptal edildi.

Ancak 2004 yılında yapılan ihalelerle Gemlik Gübre Yılyak Yakıt, IGSAŞ ve Kütahya Gübre Yıldız Entegre; 2005 yılında yapılan ihale ile Samsun Gübre Tekfen Holding bünyesindeki Toros şirketine satıldı. TÜGSAŞ'ın tüzel kişiliği, Sümer Holding AŞ ile birleştirilerek sona erdirildi ve 19 Eylül 2005 tarih ve 6392 sayılı Türkiye Ticaret Sicil Gazetesinde ilan edildi.

Gübre sektöründeki kamu kuruluşlarının özelleştirilmesiyle milyonlarca çiftçinin temel üretim girdilerinden birisini oluşturan gübre fiyatları birkaç teknelci şirket tarafından belirlenir hale geldi. Başbakanın ifadesine göre yalnızca 2004 yılında gübre fiyatlarındaki artış %40'ı buldu.

Süt ürünlerinde özelleştirme

Hayvancılık sektörü ile doğrudan ilişkili üç KİT (SEK, EBK, YEMSAN) Mayıs 1992'de özelleştirme kapsamına alındı. Pazar paylarının düşük olmasına karşın bu KİT'ler hem müdahale alımları ile fiyat oluşturma, hem de pazarda istikrarı sağlama gibi işlevlere sahiptiler. Örneğin SEK işletmelerinin başta Koç Grubu olmak üzere teknelci sermayeye haraç mezat satışının ardından pastörize süt fiyatları %150 arttı.

Özelleştirme öncesi süt ve süt ürünleri sanayiinde kurulu kapasitenin %27,4'üne sahip olan SEK; Pınar, Mis gibi özel sektör kuruluşları ile görece rekabet edebiliyor ve özel sektörün bu alandaki tekelleşmesini zayıflatıyordu.

SEK'e ait 32 işletme 1995 yılı içerisinde özelleştirildi. Bu kapsamda 1,8 trilyona satılan SEK isim hakkı ve İstanbul İşletmesinin yalnızca arazisine 18 trilyon lira teklif edilmişti. Bu işletmenin %72'lik payı halen Koç Holding'in (Fransız Sodal şirketleri ile birlikte) elinde.

SEK'in 4 adet işletmesini Tekfen Grubuna bağlı Mis Süt aldı. Mis Süt 1996'dan başlayarak dünyanın en büyük gıda şirketi Nestlé'ye devredildi. Bu işletmelerin tümü "üç yıl süreyle çalıştıracakları" taahhüdüne karşın "düşük kapasiteli oldukları" gerekçesiyle kapatıldı. Zaten satın alanların amacı bu fabrikaları işletmek değil, kuruldukları arazilerde artmış olan toprak rantını toplamak ve bu alandaki kamu üretimini yok etmek idi.

SEK işletmelerini alanlar arasında Yimpaş Grubuna bağlı Aytaç ve Tikveşli de bulunuyordu. Tikveşli daha sonra Sabancı-Danone ortaklığı olan DanoneSa'ya satıldı. Danone Grubu Aralık 2003 itibarıyla DanoneSA şirketinin %50 hissesini Sabancı Holding'den satın alarak şirketin tümüne sahip oldu. Adını Danone Tikveşli olarak değiştiren şirket aynı dönemde Nestlé'nin Türkiye'deki süt ve sütlü ürünler iş kolunu da satın alarak sektörün tekelleşmesi yönünde önemli bir adım attı.

Süt sektöründe 6 tekel

Süt ve süt ürünleri sektörü günümüzde altı büyük tekel tarafından yönlendiriliyor. Bunlar; Yaşar Holding (Pınar Süt), Ülker (İçim, Halk), Koç Hol-

ding (Sek Süt), Danone–Tikveşli (Danone, Tikveşli, Mis, Birtat), Dimes (Dimes, Nobel Lıkır) ve Süttaş'tır.

SEK işletmelerinin haraç mezat satılmasıyla, süt fiyatları bu 5–6 şirketten oluşan kartel tarafından belirlenir hale geldi. Üreticinin eline geçen fiyat maliyeti bile karşılamazken, kartel sütü çiftçiye ödediğinin 5,5–6 katı fiyatlarla tüketiciye satmakta. Süt piyasasında milyonlarca üretici ve tüketicinin yazgısını artık bir avuç şirketin oluşturduğu kartel belirliyor.

Et ve et mamulleri

1990'lı yılların başında et ve et mamulleri üretiminde %16'lık bir pazar payına sahip olan EBK'nin 28 kombinasyonundan 12'si 1995, 4'ü 2000 yılında çok düşük –arsa bedellerinin bile altında kalan– fiyatlarla özel sektöre devredildi. 1995'te özelleştirilen 12 EBK kombinasyonundan 9'u ekonomi dışında kaldı.

Özelleştirme öncesi yılda 14 bin ton olan üretimleri 1,3 bin tona düştü. Özelleştirilen işletmelerin borç ve yükümlülükleri EBK'ye kalırken, üzerinde kurulduğu alanlar “rant beklentisi” nedeniyle arsaya dönüştürüldü.

Ankara Kombinasyonunun özelleştirme serüveni, EBK işletmelerinin nasıl “vurgun aracı” olduğuna ilişkin çok çarpıcı bir örnek oluşturuyor. Ankara/Yenimahalle'de 100 dekar arsa üzerinde kurulu EBK kombinasyonu Gimat Kooperatifine satıldı. Arsanın tapusu alındıktan sonra kooperatif dağıtılıp anonim şirket kuruldu. Şirket arsanın yarısını yıllık 10,5 milyon dolardan Koç Holding'e ait Migros'a kiraladı. Bugün kombina arasında 100 işyerinden oluşan alışveriş merkezi bulunuyor. Bunlardan 70'i Gimat tarafından yıllık 15 milyon dolara kiralandı. Arsanın diğer yarısı ise sağlık, spor ve eğlence merkezi kurulmak üzere 100 milyon dolara bir Alman şirketine devredildi.

7 simide bir metre kare arsa

KİGEM'in yaptığı araştırmaya göre, EBK'nin 1995 yılında özelleştirilen 11 kombinasyonunun arazisi üzerindeki bina, makine ve teçhizat vb. ile birlikte m²'si yarım kg kuşbaşı fiyatına satılmıştır. Bu kombinasyonların satış değerlerinden çalışanlarına ödenen kıdem ve ihbar tazminatları düşüldüğünde, arsaların m²'si 7 adet simit fiyatına satılmış olmaktadır.

1990'ların başında 26 adet fabrikası ile karma yem piyasasında %12 paya sahip olan YEMSAN, 1989 yılından sonra bilinçli olarak zarar ettirildi. Önce kuruluşun ortak olduğu fabrikalardaki payları özel sektöre devredildi, daha sonra da (Mayıs 1992'te) özelleştirme kapsamına alındı.

1993–95 yılları arasında YEMSAN'a bağlı tüm üretim birimleri özelleştirildi ve devlet karma yem üretiminden çekildi. Özelleştirilen 26 fabrikadan 6'sının üretim faaliyeti satıldığı şirketler tarafından durduruldu.

YEMSAN fabrikalarının özelleştirilmesinde de büyük şirket ve holdingler paylarını aldılar. Bunlar arasında Zeytinoğlu Holding, Yılmaz Transport A.Ş., Hüsnü Özbey Ltd. bulunuyordu.

Şeker, şeker pancarı, tatlandırıcılar...

Türkiye’de yıllık ortalama 2 milyon ton dolayında olan şeker üretiminin %70’i bir kamu kuruluşu olan TŞFAŞ, %30’u ise özel şeker fabrikalarınca gerçekleştiriliyor. Toplam 33 şeker fabrikasından 25’i TŞFAŞ’ye, 8’i de özel sektöre ait.

Geçmiş yıllarda 1,9 milyon ton dolayında olan kayıtlı şeker tüketimi, sınır ticareti ya da kaçak yollardan şeker girişleri nedeniyle 1,7 milyon tona değin düştü. Bunda, şeker yerine yapay tatlandırıcı kullanımının artması da etkili oluyor. Bir yandan Cargill şirketi İznik Gölü kıyısındaki kaçak fabrikasında mısırdan tatlandırıcı üretimini sürdürürken, öte yandan 1998 yılından itibaren şekerpancarı üretiminde kota uygulanıyor.

IMF’ye verilen 18 Aralık 2000 tarihli üçüncü ek niyet mektubunda “TŞFAŞ’nin en az altı şeker fabrikasının özelleştirilmelerinin 2001 sonuna kadar tamamlanması amacıyla 20 Aralık 2000’e kadar ÖİB portföyüne transfer edileceği” taahhüt edildi. Bu taahhüde uygun olarak ÖYK 20 Aralık 2000’de “TŞFAŞ’nin özelleştirme kapsamına alınarak hazırlık işlemlerinin 6 ay içerisinde tamamlanması” yönünde karar verdi.

20 Kasım 2001 tarihli ek niyet mektubunda TŞFAŞ özelleştirme planının yasamaya ilişkin gecikmeler nedeniyle 2001 yıl sonunun ötesine kalabileceği; 18 Ocak 2002 tarihli stand-by düzenlemesinde ise söz konusu planın Mayıs 2002 sonuna kadar kabul edileceği belirtildi.

3 milyon şekerpancarı üreticisi

4 Nisan 2001 tarihinde Şeker Kanunu kabul edildi ve yürürlüğe girdi. Bu Yasa ile TŞFAŞ’ye bağlı şeker fabrikalarının özelleştirilmesine zemin hazırlamakta, ayrıca şekerpancarı üretimine kota getirilmekte, NBS’ler için kotanın en çok %10’u oranında kota tahsis edilmektedir.

2006 yılı başında TŞFAŞ’ye bağlı Bor, Ereğli, Ilgın ve Kayseri şeker fabrikalarının özelleştirilmesi için ihaleye çıktı.

TŞFAŞ’nin özelleştirilmesi, aile bireyleriyle birlikte sayıları 3 milyonu aşan şekerpancarı ekicisini perişan edecek, Türkiye’yi şeker sektöründe dışa bağımlı duruma getirecektir.

Ormanlar orman dışı alanlara dönüşüyor

Özelleştirme adı altında yürütülen bu talandan furyasından devlet ormanları da payına düşeni aldı. Türkiye’de ormanların, niteliğini yitirdiği gerekçesiyle orman alanı dışına çıkarılmasıyla gerçekleştirilen talan yıllardır süregeliyor. Bu şekilde 19 bin kişi ve kuruluşa yaklaşık 9,6 milyon dekar devlet

ormanı yasal düzenlemelerle devredilmiştir. Bu alan genel orman alanlarının %4,6'sını, verimli orman alanlarının ise %11'ini oluşturmaktadır.

Kamu yararı adı altında bedelsiz olarak yapılan orman tahsislerinden en çok yararlananlar ise –doğal olarak– büyük holdingler olmuştur. Bu çevrelerce oluşturulan vakıf üniversitelerine genellikle 1.000 dekarın üstünde olmak üzere, rantı en yüksek yörelerdeki devlet ormanları tahsis edilmiştir.

Bu çerçevede Koç Üniversitesi'ne 1.900 dekar, Sabancı Üniversitesi'ne 930 dekar orman alanı verilmiştir. Ayrıca SEKA İzmit Fidanlığından 1.600 dekar arazinin kuracakları otomotiv tesisi için Ford–Koç ortaklığına bedelsiz olarak tahsisi, Türkiye'deki orman yağmasının en çarpıcı örneklerinden birisidir.

Ormanlara el koyanlar ormanı koruma mücadelesi de veriyor

Orman sanayii alanında kuruculuk ve işletmecilik yapmak, gelişimine katkıda bulunmak amacıyla kurulan ORÜS işletmeleri, arsa bedellerinin bile çok altındaki fiyatlarla belirli kişilere peşkeş çekilmiştir. Örneğin, kent içerisinde 210 dekar arazi üzerinde kurulu bir ORÜS işletmesi –on yıl öncesinin fiyatıyla– 21 milyar liraya satılmıştır. Yalnızca 210 dekar arsanın bedeli Türkiye'nin her yerinde bunun 10 katıdır.

Satışından bir gün sonra ihaleyi alan şirket tarafından 1,6 milyar liraya sigorta ettirilen ORÜS Vezirköprü İşletmesi 364 milyar liraya satılmıştır. ORÜS'e ait işletmelerin bir bölümü de holding ve büyük şirketlere (Artvin İmalat San. AŞ, Çelikler San. AŞ, Yılmaz Transport AŞ gibi) satılmıştır. Bunlardan Düzce İşletmesinin bahçesi satın alan şirket tarafından TIR parkı haline getirilmiştir.

Burjuvazi, her orman yangınında devletin ormanları koruyamadığını, ormanların özelleştirilmesi gerektiği söylemini yineliyor. Tekelci sermayenin en ileri gelenleri (Koç, Sabancı, Eczacıbaşı, Enka, Tekfen, Altinyıldız, Karaca gibi) tarafından kurulan çevreci bir örgütün (TEMA) yöneticileri de bunu destekliyor. Daha çarpıcı olanı ise bu ülkenin Anayasasının bile ormanların yağma edilmesine izin vermesi.

GAP bölgesinde uluslararası tekeller

Bugüne değin halkın kaynaklarından 16,6 milyar dolar harcanan GAP Bölgesinde, sulanması planlanan alanın %12'sinde sulu tarıma geçildi. Ancak GAP'ın yarattığı değerlerden bölgedeki yoksul köylü ve tarım emekçilerinin yararlanabilme umutları giderek boşa çıkıyor.

Çünkü GAP uluslararası tarım–gıda tekellerince yağmalanıyor. Şimdiye dek 67 İsrail şirketi bölgede toprak satın almış durumda. İsrail dışında ABD, İngiltere, Fransa gibi bölgede çıkar ve egemenlik peşinde koşan ülkeler de bölgenin ekonomik potansiyeli ve stratejik konumundan yararlanmak için

etkinliklerini sürdürüyorlar. İznik Gölü kıyısında mısır işletme tesisi kuran Cargill, GAP'ta mısır çiftliği oluşturuyor.

Bölgeye her geçen gün yabancılar kadar yerli sermayenin de ilgisi artıyor. Sabancı Holding'e ait şirketlerden Sapeksa Urfa'da satın aldığı çiftlikte bölgeye uygun tohum üretecek.

Koç Holding, Ata Grubu ile Harran'da GAP'ın en büyük besi çiftliğini kurdu, "sözleşmeli çiftçi" modeliyle bölgedeki yoksul köylüleri kendisine bağımlı hale getirerek daha kolay sömürecek.

Yaşar Holding'e bağlı şirketlerden Pınar, bölgede soğuk hava deposu satın aldı. Tikveşli Urfa'da damızlık süt sığırtı işletmeciliği yapacak.

Ceylan Holding, Diyarbakır'da tekstil ve gıda yatırımına hazırlanıyor. Alarko, bölgede 4 milyar dolarlık tarımsal teknopark kurmayı düşünüyor. Toprak Holding, Lice'de yağ fabrikası kurdu. İslami sermaye de bunlardan geri kalmadı. Kombassan'ın Urfa'da pamuklu dokuma fabrikasının ardından Yimpaş, Diyarbakır'da otel, alışveriş merkezi ve hastaneden oluşan bir kompleks yapmayı planlıyor. Bölgenin feodallerinden Cevheri ailesi ise, Macar yatırımcılarla tarım aletleri fabrikası kurmaya hazırlanıyor.

"Ağa" marabaliğından "şirket" marabaliğine

Yukarıda yapılan açıklamalar, tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesinden aslan payını Koç Holding'in aldığı ortaya koyuyor. 1995'te Rami toptancılarına satılan SEK isim hakkı ve İstanbul İşletmesinin %72 hissesi artık Koç'un elinde.

Ankaralı iş adamlarının aldığı EBK Ankara Kombinası'nın arsasında günümüzde Koç Holding'e ait Migros yükseliyor. Türk Traktör'deki %33,7 ve Tat Konserve'deki %17,3'lük kamu payı yine Koç tarafından satın alındı.

Sarıyer-Mavromoloz Ormanı'nda 1.900 dekar arazi üniversite, SEKA'ya ait İzmit Fidanlığı'ndan 1.600 dekar arazi ise Ford-Koç ortaklığının kuracağı otomotiv sanayi için yine Koç'a tahsis edildi.

Koç'un tarımdaki son yatırımı ise GAP'ta. Koç Holding'in Ata Grubuyla Harran'da kurduğu besi çiftliğinde uygulayacağı "sözleşmeli çiftçilik" modeli, bölgenin üretim ilişkilerinde köklü(!) bir değişime yol açacak. GAP'taki tarım emekçileri, bundan böyle feodallerin değil Koç'un "marabası" olacaklar.

Çizelge–V.39. Tarımsal KİT'lerin Özelleştirilme Süreci

Tarımsal KİT	Etkinlik Alanı	Özelleştirme Tarihi
YEMSAN	Karma yem üretimi	1993–1995
SEK	Süt ve mamulleri üretimi	1993–1998
EBK	Et ve mamulleri üretimi	1995–2000 ⁽¹⁾
ORÜS	Orman ürünleri sanayii	1996–2000
TZDK	Tarımsal girdi dağıtımı	1998–2003
TMO	Hububat alımı / depolaması	2001–2002'de küçültüldü
TŞFAŞ	Pancar şekeri üretimi	2002 ⁽²⁾
TİGEM	Tohum / damızlık üretimi	2003–2005 ⁽³⁾
TÜGSAŞ	Kimyasal gübre üretimi	2004–2005 ⁽⁴⁾
TEKEL	Alkollü içecekler üretimi	2004
TEKEL	Tütün alımı / sigara üretimi	Kapsamda ⁽⁵⁾
ZİRAAT BANKASI	Tarımsal kredi dağıtımı	Kapsamda

¹ 2005'te özelleştirme kapsamından çıkarılıp kalan 7 işletmesiyle eski statüsüne iade edildi.

² Kütahya ve Amasya Şeker Fabrikaları özelleştirildi.

³ Toplam 13 işletmesi 30 yıl süre ile özel sektöre kiralandı.

⁴ İGSAŞ ve Gemlik 2004, Kütahya ve Samsun tesisleri ise 2005 yılında özelleştirildi.

⁵ 2 kez ihaleye çıkıldı, ancak yeterli teklif alınamayan ihaleler iptal edildi.

Çizelge–V.40. Tarım Sektöründeki Özelleştirmelerden Büyük Şirketler Tarafından Satın Alınan Kuruluşlar

Ana Kuruluş	Alt Kuruluş	Satın Aldığı Kuruluş
KOÇ	SEK	SEK İstanbul İşletmesi
		SEK İsim Hakkı
	Migros	EBK Ankara Kombinasyonu Arsası
	Koç Üniversitesi	İstanbul/Sarıyer/Mavromoloz Ormanı'nda Arazi (1600 Dekar)
	Ford–Koç Otomotiv	SEKA İzmit Fidanlığı (1.600 Dekar)
		Türk Traktör'ün %33,7'lik Payı
		Tat Konserve'nin %17,3'lük Payı
		Trakmak'ın %45'lik Payı
KOÇ–ATA		TİGEM Acıpayam İşletmesi
SABANCI	Sabancı Üniversitesi	Tuzla'da Ağaçlandırma Alanı (930 Dekar)
TİKVEŞLİ		SEK Çankırı İşletmesi (*)
TEKFEN	Mis Süt	SEK Burdur İşletmesi
		SEK Eskişehir İşletmesi
		SEK İzmir İşletmesi
		SEK Lalahan İşletmesi
	Toros Gübre	TÜGSAŞ Samsun Gübre Fabrikası
YILMAZ TRANS		ORÜS Düzce İşletmesi
		YEMSAN Adapazarı Yem Fabrikası
ZEYTİNOĞLU	Aytaç	YEMSAN Eskişehir Yem Fabrikası
YİMPAŞ		SEK Çankırı İşletmesi
DİMES		TİGEM Kazova İşletmesi (**)

(*) 1998'de Sabancı Holding, 2003'te ise Tikveşli'yi satın alan Danone Grubu'na geçmiştir.

(**) TİGEM ile ortak üretim üzere kurulan şirkete kiralanmıştır.

